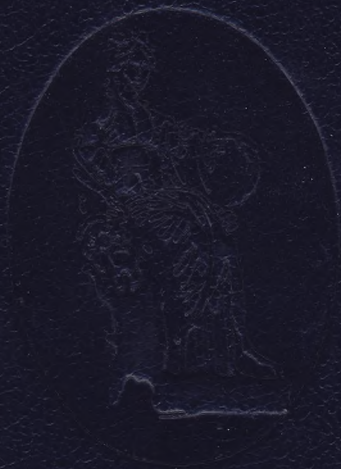

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

ВСЕСВІТНЯ
ІСТОРІЯ

БІБЛІОТЕКА ЖУРНАЛУ

*Пам'ятки
України*

Книга 27

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

в короткім огляді

У шести частинах

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО „УКРАЇНОЗНАВСТВО”
1996

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

в короткім огляді

Частина перша

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО „УКРАЇНОЗНАВСТВО”
1996

ББК 63.3(0)
Г91

Українська бібліотечна серія

Видано на замовлення
Міністерства культури і мистецтв України

Перша частина праці присвячена оглядові подій і явищ всесвітньої історії від найдавніших часів до кінця середньовіччя

Редактор Олександр Рибалко

ISBN 5-7770-0865-8

© О.Рибалко, упорядкування, текстологічна редакція, 1996
© В.Вересюк, художнє оформлення, 1996

ВІД РЕДАКТОРА

Над „Всесвітньою історією в короткім огляді” – першою такою працею в українській історіографії – Михайло Грушевський розпочав роботу, перебуваючи – після арешту його російською владою наприкінці 1914 року – на засланні в Сибірську й Казані. Там, як зазначає він в „Автобіографії” (1926 р.), „взявся до оброблення популярного курсу всесвітньої історії в двох циклах – ужчому (популярнішому) і ширшому (більш науковому)”. Перша частина цього „ширшого курсу” побачила світ у Петрограді 1917 року. З поверненням у березні того ж року автора до Києва сюди було перенесено й друк його праці – перевидано першу частину, випущено другу (двома виданнями), третю і четверту, яка закінчувалася 1848 роком. Так було реалізовано первісний задум автора, що засвідчують його слова з передмови до четвертої частини: „Сим випуском кінчається моя праця, обдумана і виконана в трудних обставинах заслання”.

З відходом після гетьманського перевороту від активної участі в політичному житті Михайло Грушевський повнотою віддається науково-літературній діяльності і серед іншого продовжує роботу над „Всесвітньою історією в короткім огляді” – пише й видає 1918 року п’яту й шосту частини, довівши її виклад до початку ХХ століття. Сьома частина („На порозі ХХ віку”), хоч і анонсувалася („ладиться до друку”), але так і не з’явилася.

„Ужчий”, двочастинний курс „Всесвітньої історії в короткім огляді” Михайло Грушевський видрукував

1920 року у Відні (як місце видання на титулі позначено Київ). Очевидно, автор використав тут матеріали сьомої частини – за це промовляє несумірно широкий порівняно з іншими періодами огляд подій з початку ХХ століття і до 1920 року.

У нашому виданні текст праці подається за київським виданням 1917 – 1918 років. Як доповнення до основного викладу в „Додатках” до шостої частини вміщено прикінцеві розділи з другої частини віденського видання, що охоплюють два перші десятиріччя нашого століття. За збірником „На порозі Нової України” (К., 1918) тут передруковується також стаття М. Грушевського „Історія й її соціально-виховуюче значіння”, безпосередньо пов'язана з опрацюванням ним плану „Всесвітньої історії в короткім огляді”.

Текстологічну редакцію зроблено відповідно до норм чинного „Українського правопису” (1993 р.) з повним збереженням лексичних і найхарактерніших для авторової мови фонетичних і морфологічних особливостей. Написання найуживаніших власних назв і похідних від них увідповіднено з нині усталеними формами (залишено авторове розрізнення в них г і ґ, передачу тети через т). Пунктуацію наближено до сучасної.

Через незадовільний стан використовуваних при підготовці цього видання примірників праці не відтворюються ілюстрації, наявні в трьох перших частинах першодруку.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО СВОЮ ПРАЦЮ „ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ В КОРОТКІМ ОГЛЯДІ”

Я бажав нею послужити самоосвіті і усвідомленню широких верств громадянства і приложив усі зусилля до того, щоб випустити її в світ, неважаючи на всі недогоди й технічні труднощі в нинішніх обставинах . . . І доходячи її кінця, я присвячую її грядущій світовій силі – новій демократії України, надіючись послужити їй сею моєю працею.

22 падолиста 1917 р.

Сеї огляд історії своїм укладом значно відрізняється від шкільних підручників. Я свідомо відступав від їх укладу. Провідні гадки, котрими я водився при тім, я виложив недавно в викладі своїм на українських інструкторських курсах. Сподіваюсь сеї виклад опублікувати – на сторінках „Літературно]-н[аукового] вістишка” або особною брошурою¹.

М.Г.

¹ Див. у „Додатках” до ч.6 статтю М.Грушевського „Історія я її соціально-виховуюче значіння”. – *Ред.*

ПОЧАТКИ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ І НАЙСТАРШІ КУЛЬТУРИ

1. Всесвітня історія й її завдання. Історія – грецьке слово, що значить відомість, оповідання, приложилося особливо до оповідання про минувшину людського життя і стало для нього назвою. Се не випадково. Власне у греків, що перші розвинули у себе громадське життя в нашій розумінні, історія минулого життя здобула особливе значіння і розвиток як засіб громадського виховання. Від них, разом із грецькою культурою, таке особливе поважання до історії перейшло потім до римлян, від котрих пішла новіша європейська культура. Один з визначних діячів римських завважає, що не знати історії – значить зіставатися недоростком, нездатним до громадянської діяльності.

При сім головно розумілася історія свого народу, своєї держави – знання тих пам'ятних діл

і подвигів визначних громадян, котрим завдячав нарід чи держава своє існування, свою свободу, славу, добробут. Поруч із тим, одначе, списувались історії, які приводили в зв'язок події з своєї минушини з подіями у інших народів. Круг сих народів спочатку був досить тісний, але згодом поширювався, і так повставали так звані історії або хроніки світу. Виднокруг їх, одначе, довго зіставався порівнюючи тісним і матеріал – припадковим; коли ж він поширився настільки, що вже трудно стало обіймати і в якімсь порядку викладати події з життя ріжних часів і народів, явилося поняття, що така всесвітня історія має займатися минувиною так званих „історичних народів”, які брали участь в розвитку людської культури, впливали на історію людства. Для легшого перегляду минувиину тих вибраних культурних, або історичних народів переходили в сій історії по порядку, представляючи, як від одного до другого переходили культурні здобутки, сила і значіння в житті людства. Так укладалися всесвітні історії в останніх століттях.

Але в новіших часах така вибірка вже не вдоволяє людей. Історичні досліди викривають все нові зв'язки між ріжними народами і їх життям: в минувині ріжних підупалих, не культурних народів виявляються форми і становища, пережиті і забуті іншими, культурнішими, і сі форми помагають вияснити ті дороги, котрими йшов розвиток

народів культурніших. „В історії бувають дні смутні, але нема безплідних”, – справедливо завважив один з визначніших дослідників старинної культури. Всесвітня історія тепер все більше хоче бути історією всього людства, а не тільки деяких вибраних народів, і помалу до сього зближається.

З другого боку, давно перейшла вона за ті межі, від яких її, бувало, починали, і йде все далі назад в глибину віків. Давніше вона починалася від писаних пам'яток і тих переказів, які були записані про старину у того чи іншого народу. Такі перекази, списані в пізніх часах, з розвитком письменства, часто бувають зовсім не вірні, і письменні пам'ятки починаються не однаково: у деяких народів дуже пізно, а багато народів і зовсім зісталось без письменності – так жили, так і вимерли. Сучасна наука старається висвітлити минуле життя і там, в тих часах, де не помагають пам'ятки письменні. Вона користується для сього слідами старого життя, які знаходяться в землі, в воді, в печерах (так званими останками *археологічними*). Придивляється до останків старих звичаїв, які заховалися чи в житті сього ж народу пізніших часів, чи у інших народів, у яких старинне життя задержалося повніше: деякі народи, так звані дикі, дожили до наших часів в такому стані, як предки наші, скажім, жили тому три-чотири тисячі літ, а інші народи старшої культури, що швидше проходили свій культурний розвиток, жили так шість

або сім тисяч літ тому. Сі помічення дають так звані дані *етнологічні*. Звертається наука і до останків давніх людей, порівнюючи їх до вигляду і устрою тіла пізніших мешканців. Багато виводить і з самої мови, з змін в значінні ріжних слів, з їх подібності в ріжних мовах. Тими способами висвітлюється життя того чи іншого народу в часах, куди не могла сягати давніша історія (тому і звуться вони передісторичними, або преісторичними).

Одначе без письменних пам'яток всіма сими помічними способами не можна так докладно прослідити історію народу: видні тільки загальні форми життя, а не поодинокі події. А ще далі назад, то вже життя народу зливається в загальний образ життя чоловіка в тій місцевості: не знати вже, який то був парід, як він звався, – знаємо, як жили люди в сій місцевості на такій і такій степені культури, приблизно в таких віках чи тисячоліттях. А ще далі в глибину – вже й про життя людей в сій місцевості трудно буває говорити, бо бувають прогалини в матеріалі, і вирисовується тільки загальний образ людського життя в певних степенях культури, котрі проходили приблизно всі народи сеї частини світу – або й цілого світу.

2. Початки людського життя. Стара кам'яна доба. Чим далі заглиблюємося від історичних часів в глибину минушини, все більше зливаються і мішаються перед нами поодинокі народи, далі – окремі народи або раси людські, і нарешті дослід-

ники стають, не вміючи сказати напевно, чи перед ними ще людське життя, сліди чоловіка, чи вже його нема, а тільки щось випадком подібне до діла рук його, а кості – чи то людські, чи якихось подібних до чоловіка мавп.

І чим далі заглиблюється сей дослід, тим менше служать наші звичайні міри часу: спочатку людське життя міряється століттями, далі се вже міра задрібна, так докладно не можна означити зміни в людським житті, їх міряють півтисячоліттями, тисячоліттями, а ще далі вже не тільки тисячоліття, а й десятки тисячоліть не можна відрізнити: чоловік входить в загальне життя Землі, що міряється не тисячами і десятками тисяч літ, а так званими геологічними періодами, або формаціями.

За всю сучасну, так звану алювіальну формацію Землі, що настала по великих потопах, які заливали Землю від топлення льодів, – чоловік жив безсумнівно. Але се порівнюючи дуже недавня і коротка формація в житті Землі.

Чоловік жив також і в попередню епоху, так звану дилювіальну, або передпотопову, – коли на Землі дуже похолоділо, звірі й рослини раніших гарячих часів почасти вигинули, почасти задержались тільки в теплих краях, а північні сторони покривали величезні льодівці – то топилися й уступалися на північ, то знов наступали на полудне, досягаючи, напр., до Кременчука в Полтавщині в наших сторонах. Се формація, далеко довша від

алювіальної, тяглася багато десятків тисяч літ, але обидві ці формації разом становлять найновішу і теж порівнюючи коротку сторінку в історії Землі. Як історична доба в житті людства – се, так би сказати, тільки вчорашній день, міряючи її з усім життям чоловіка, – так усе життя чоловіка не тільки в історії Землі, а і в історії живого життя на ній – тільки остання, найвища верства, мох на старім камені.

Чи жив чоловік в старшій від дилювіальної – третичній формації, принаймні в її останніх часах – про се дослідники багато спорилися новішими часами, але питання зісталося невиясненим. Ся формація, далеко довша, ніж дилувій з алювієм разом, визначалася теплим повітрям, буйною рослинністю, багатством всякого живого сотворіння. Чоловікові, коли він жив тоді, не тяжко було прогудуватися і прожити, і може бути, що життя не вишколило його і не навчило, як пізніші тяжчі часи, і через те, власне, трудно знайти слід його життя. Потім його сліди через те й стає можливим пізнати, що чоловік уже багато навчився і піднявся над рівнем звірячого життя.

Першим таким великим здобутком чоловіка, який можемо помітити, було уживання огню. Досі не знаємо чоловіка в такім стані, де б він не знав і не уживав огню; можна сказати, що чоловік починається тільки від того часу, як він став уживати огонь. Се знаття внесло величезні переміни

в його життя і незмірно підняло його над звіром, від котрого він також боронився огнем.

Другою такою важною прикметою людського побуту було уживання штучно виробленого знаряддя. Мавпа також уживає і каменя, і палиці до оборони; прикмета чоловіка – що він штучно виробляє для своєї потреби знаряди з дерева, кості, каміння, – чи то для свого господарського ужитку, чи як зброї для нападу і оборони. Сліди уживання огню і сліди оброблення каменю або кості – се найдавніші сліди, в яких себе проявляє первісний чоловік перед очима сучасного дослідника. На його výroбах з каменю і кості можемо слідити за його поступами в техніці, в культурі – се майже одинокі, в чім вони проявляють себе в найраніших часах людського життя.

Чоловік починає з каменя, загостреного кількома ударами – він уживає його просто з руки, і сей загострений камінь збільшає силу удару його кулака і загострює її. Але згодом на місце сього єдиного знаряддя являються різні, інакшої форми і інакшого виробу, що служать як списи, як молотки або сокири, насажені на держално, як ножі або скрібнички для виправлювання шкіри або віддирання м'яса від кості. Головно до сього добре служив кремій: зручними ударами легко було оббити його і надати потрібну форму і гострі вістря. Згодом чоловік не вдоволявся вже, що згрубшого надав йому потрібну форму, а дрібними ударами

виправлював вістря, так тоненько не раз, що аж дивно се бачити в такому ще дикім побуті.

Кістяні знаряди також стають більше різно-норідними і на них маємо перші твори людського мистецтва: не раз бачимо на них різьблені подоби людські й звірячі – диких коней, оленів, мамутів, не раз пограплені вони незвичайно добре і зручно.

Така була ся людська культура *старої кам'яної доби* (або грецькою назвою – палеолітичної), що розвивалася протягом довгих десятків тисяч літ дилювіальної епохи. Люди тодішні були бродячими звіроловами і рибалками, як теперішні американські індіани й австралійці; вони жили невеликими племенами – родами; громадське життя і духовна культура – вірування, релігія, творчість були ще дуже мало розвинені, обстановка господарська – так само. Люди не знали іншої одежі, крім звірячої шкіри; не робили ніякого штучного житла, користали з печер, де вони були, щоб ховатися від холоду, дощу і снігу (такі кам'яні печери заховали для нас особливо багаті пам'ятки тодішнього життя: останки їжі, різних знарядів, рисунки на стінах і кістці самих людей). Вони не мали домашніх звірят, не знали вирощувати собі їжу – все се принесла тільки молодша, нова кам'яна культура алювіальної доби.

Кості людей, які заховалися з дилювіальної доби, показують, що вже тоді було кілька порід, або рас людських. Люди загалом визначалися

великою силою фізичною, будовою тіла кріпкою, але тяжкою. Голова виявляла малий духовий розвиток сих людей – мале, скісне чоло, зате страшно сильні щелепи. Судячи по рисунках, тіло сих людей ще було вкрите буйним волоссям.

3. Нова кам'яна культура (неоліт). На Землі потепліло, льодівці топилися, маліли, задержувалися тільки або на високих горах, або на Далекій Півночі. Величезні води, що текли з них, коли топилися сі страшенні маси льоду, стекли в річні долини, зіставивши по собі грубі верстви родючої глини. Світ звірячий і ростишний розширювався по визволених від льоду просторах все далі на північ. Обставини життєя ставали легші для чоловіка. Проїшовши сувору школу льодової доби, яку можна порівняти до теперішнього життєя на Далекій Півночі, рід людський швидко розмножався в нових, легших обставинах, і сильно поступав в своїй культурі. Доба нової кам'яної культури в порівнянні з попередньою дуже коротка: вона рахується кількома тисячоліттями, тимчасом як доба старої кам'яної культури тяглася десятки тисяч літ. Одначе в новій кам'яній добі чоловік робить в порівнянні з попередньою незвичайно великі і швидкі поступи – як у техніці своєї роботи, так і в господарстві, в вигоді свого побуту і в своїм громадським і духовім житті. Довга, повільна доба палеоліту приготувала швидкий поступ неолітичної, а потім металічної доби.

Камінь все ще зіставався головним культурним матеріалом, з котрого чоловік майстрував собі всякий струмент; але вироби з каменю і кості стають далеко різнорідніші і доходять неймовірної тонкості і акуратності в роботі, стають через те далеко кориснішими для своєї мети. Неолітичні списи, стріли, сокири, булави, ножі, пили, кістяні шпильки, голки дивують незвичайною делікатністю і красою своєї роботи. Поруч кременю уживаються інші камінні породи, не раз привезені здалека. Розвивається очевидно спеціальне ремесло з виробу сих знарядів: в певних місцях, особливо де був на місці придатний камінь, з'являються цілі великі робітні, які працюють на цілу околицю.

Чоловік не вдовольняється вже випадковим захистом в печері; він починає робити собі штучне житло, там, де не має натурального, не хоче мокнути і мерзнути на морозі. Він викопує штучні печери, коридори і комірки в грубих верствах глини; робить землянки, викопуючи ями і накриваючи їх зверху дерев'яною покрівлею; будує цілі хижі з дерева або ріща, обмазаного глиною. Щоб захистити себе від звіра, він місцями ставить такі хати на воді, на палях, забитих в дно і покритих зверху помостом; рухомий місток сполучає таку оселю на палях з берегом, і коли його звести, з берега не можна дістати до оселі. Подібні оселі на палях, з такою ж метою, будуються часом і на землі. Всі хати ці ще дуже тісні і неохайні, але в

них з'являється вже перший посуд – глиняні миски і горнята, виліплені з руки, і в них можна варити, кидаючи до них розжарене на огні каміння. Чоловік не вдовольняється також і простою шкірою для одіння, у нього тепер уже єсть правдива одяга, зшита з шкір жилами, кістяною голкою, а далі – і з вовняної чи рослинної тканини. Бо жінки вже починають прясти вовну, плести і ткати грубу тканину з неї або з рослинного лика.

Люди й годуються тепер краще, ніж давніше. З'являються домашні звірята. Першим була собака, одомашнена дуже рано, – помічниця чоловіка на ловах. Потім одомашнюється вівця, коза, свиня, ще пізніше корова. Завівши се господарство, люди вже не мають такої небезпеки частого голодування, як давніше, коли вони живилися звіриною та рибою: у них дома єсть запас м'яса. Коли ж ся худоба відгодовується на кращій паші, люди годуються також її молоком. Користуються її вовною і шкірою. Починається також потроху і хліборобство з огородництвом: люди, головню жінки, починають пересаджувати в сусідство своїх садіб рослини з ідобним корінням, листям, зерном, засівають сі зерна і вирощують в більших масах, розтирають на камінних зернотерках, які згодом вироблюються в ручні жорна. На огнищі з'являється каша, куліш і спечені з грубо розмеленого зерна хліби чи пампухи. Все се головню жіноча робота, тимчасом як чоловіки далі ходять на лови, пасуть худобу і воюють.

Маючи поживу подостатком і більш забезпечену, люди можуть виросувати більше дітей, жити великими сім'ями, не розбрєдаючися нарізно, як в давнішій звіроловській побуті. Ті племена, у яких головна вага господарства лежить в стадах худоби, кочують з ними, переходячи з паші на пашу. Ті, у яких розвивається більше хліборобство, живуть осіло; вони більш цінять згоду і спокій, тимчасом як скотарі-кочівники більш войовничі і залюбки нападають на хліборобські оселі. У тих і сих творяться ширші союзи родів і осель, виробляються певні визначні своїм багатством і впливами роди – династії. Поруч воєнних стріч розвиваються ширші торговельні відносини.

Про розвій духового життя свідчать особливо похоронні обряди: останки давніх могил відкривають їх перед нами. Бачимо, що для мерців споряджають осібні посмертні житла, де і ховають їх з певними церемоніями, наділивши всім потрібним для посмертного життя. Для вождів і членів визначних династій споряджають з великим накладом праці цілі великі будови, насипають над ними високі могили. Без сумніву, єсть певні вірування в живих духів предків, які мають божеську силу, і інші більш і менші божеські єства. Про них, про початок світу й людей складаються і передаються з роду в рід перекази, укладаються молитви і пісні.

4. Початок металічної культури. Неоднаковості в поступках різних племен. Неолітична культура вкінці переходить поволі в металічну; метали потроху заступають місце каміння в усяких знарядях. Се заведення металів робить не тільки величезний переворот у всякій техніці, в усякім рукомеслі й роботі, але й викликає великі переміни в житті громадським. Озброєні металічною зброєю племена здобувають перевагу над племенами, які не мають іще металічної зброї; металічна техніка відкриває широке, просто-таки безконечне поле всяким винаходам і поступам воєнної штуки і дає войовничим племенам небувалу перед тим змогу розвивати воєнну енергію; з сього часу починаються великі імперії, незвісні перед тим, і політика завоювань. З другого боку, потреба в металах внесла небувале перед тим оживлення в торговельні зносини і зв'язки. Виникає спеціальний промисел мандрівних купців і ремісників, які мандрують з металічними виробами в некультурні краї, як сучасні купці-промисловці серед диких племен Сибірі або Океанії. Але й між культурними народами обмін металами викликає незвичайно живі зносини і зв'язки, бо різні метали стрічаються не скрізь, а тільки в певних місцях, і майже кождий край потребує якогось довозу.

Першим з металів пізнали мідь, бо мідяна руда найбільш замітна і легка до оброблення. Але мідь добра для різних окрас, до зброї ж і всякого стру-

менту не здатна, бо занадто м'яка і не може зробити конкуренції кременю. Тільки з домішкою цини¹, приблизно одної часті цини на дев'ять частей міді виходить метал незвичайно міцний – так звана бронза, здатна на всякі вироби, на всякий струмент і зброю, і властиво від бронзи починається металічна техніка. Бронзовий меч, ніж, спис – се страшна зброя, з якою починають свої завоювання войовничі народи. З другого боку, цина – метал рідкий, який майже не стрічається в одних краях з міддю, тому добування і довіз цини для бронзи викликає далекі подорожі і жваві торговельні зносини.

За міддю і циною приходить золото, важне не так своїм ужитком в техніці (має значіння головно в виробках мистецьких, золотницьких), як тим, що вносить в культуру і життя людське новий елемент вартості, незвичайно високої, при малих розмірах і здатності до перевозу і переховку майже незмінного і вічного.

За міддю, циною і золотом приходять молодші метали: залізо, олово і срібло. З них незвичайну вагу має залізо, ще більше від бронзи придатне до всякого знаряду, а притім далеко дешевше, далеко частіше в природі і в деяких родах руди дуже легке до добування. Тільки з залізом метал стає приступним для широких кругів людності – стає демократичним.

¹ Цина – по-російськи олово, латинське *stannum*. У нас олово значить *plumbum*, свинець по-російськи.

Се поширення металів ішло, одначе, дуже не однаково у різних народів, як і взагалі культурні поступи не однакові були в різних краях. Се залежало передусім від природних обставин, в яких жили народи – від більшої або меншої легкості прожитку, густоти залюднення, розвитку зносин і громадських організацій. В сприятливих обставинах народи розвивались і поступали, становились здібними і незвичайно здатними до розвитку і поступів, в несприятливих тупіли і вироджувались. Я вже згадував, що деякі племена дожили до наших часів з засобами камінної культури, в таких формах життя і господарства, які були за часів палеоліту. Таких навіть було багато. Інші застрягли в формах скотарського життя, які інші народи пережили ще при кінці камінної культури і на початках металічної. Народи побережжя Середземного моря, де незвичайно легко розвивались усякі торговельні і культурні зв'язки, завдяки нетрудному подорожуванню на цілі тисячоліття опереджали своїми культурними поступами народи, що сиділи в глибині європейського суходолу, відгороджені від світу неперехідними лісами, болотами, горами. На Середземнім побережжі була вже в повній силі металічна культура, цвіли торговельні міста, організовані держави, коли в глибині Європи, не тільки Східної, а й Західної, народи ще сиділи глибоко в культурі камінній, в роздробленні родово-племінного побуту.

Але особливо скоро і сильно розвивалося культурне життя в деяких річних долинах гарячих, підтропікальних країв, де родючий ґрунт і багаті урожаї давали змогу здавна скупитися густій людності і в тіснім, організованім житті виробилися тут громадські й державні зв'язки, до яких інші народи прийшли багато тисячоліть пізніше. В сих організованих громадах і державах дуже рано виробилися певні культурні знання, навички і форми, а ранній розвиток письменства записав їх для пізніших часів. Так було власне в долинах Євфрату й Нілу, Месопотамії й Єгипті, де викрито новішими часами пребагаті письменні і монументальні пам'ятки з дуже ранніх часів і вони вже дали змогу заглянути в тутешнє життя на кілька тисячоліть раніше, ніж по інших, навіть дуже славних своєю культурою краях Середземного моря.

5. Початки єгипетської і вавилонської культури. Поріччя Євфрату з прилеглим поріччям Тигру і поріччя Нілу мають багато схожого в своїх природних обставинах, і ця схожість відбилась у великих подібностях життя сих найстарших культурних країв. Обидві долини рік лежать серед сухого, безводного степу, що тягнеться з Західної Африки через Аравію до височин Арменії й Ірану. Живе життя існує тільки в оазах, де держиться вода. Серед сеї пустині великі ріки Ніл, Євфрат, Тигр потворили урожайні долини, виносячи

щороку з гір, звідки вони витікають, великі маси п'ямулу. Сі родючі долини невеликі розмірно до великої пустині, яка їх окружає. Нільська долина Єгипту тягнеться на 100 кілометрів (верст), але в ширину має не більше 20–30 кілометрів. – тільки на усті Нілу розширюється; разом зложивши, ця родюча полоса буде з півтори нашої Київської губернії. Наноси Євфрату і Тигру творять ряд великих оаз, розірваних просторами некультурними; взявши разом, всі оази не творять і такої культурної території, як нільська долина. Але завдяки родючості ґрунту тут ще в часах кам'яної культури зібралася густа, осіла людність. Оази Месопотамії і Старинний Єгипет за кілька тисячоліть до Христа були залюднені густіше, ніж теперішні найсильніше залюднені краї.

Однак родючість не давалася самими ріками: їх щорічні розливи тільки за поміччю великої людської роботи стали тим, чим стали – джерелом великої урожайності, яка прогодовувала мільйони тутешньої людності. Треба було системою каналів розвести воду розливу по всій долині, щоб вона не застоювалась і не творила багнюк на низинах і доходила й туди, куди розлив сам не сягав уже (бо маса води і широкість розливу зменшається з кожним століттям: земля взагалі сохне малопомітно, але неуханно від доби великих льодівців і донині). Ця робота вимагала сильного громадського устрою і такий устрій під натиском неминучої потреби

установився тут здавна. Хоч як далеко сягає тут історія, вона вже застає, за які чотири тисячоліття перед Хр., сі великі водні будови, обтяжене роботою хліборобське селянство і сильну власть над ним духовних і світських володарів.

В Єгипті, завдяки природним обставинам, склад життя особливо був міцний і тривкий і без великих змін дійшов до наших часів так, як виробився шість, може, й більше тисячоліть тому. Природні обставини Месопотамії не боронили тутешнього життя так добре, як в Єгипті: месопотамські культурні краї частіше підпадали нападам кочівників з сусідніх пустинь від заходу і гірських племен з півночі і сходу; тутешнє життя переживало сильні перевороти і потрясіння, воно кінець кінцем не видержало їх і країна зовсім занепадала в новіших часах. Зате через сі стрічі з чужими народами і завоювання месопотамська, чи так звана звичайно вавилонська культура здавна поширювала свої впливи в сусідніх краях – в Ірані (царство Еламське, пізніше Мідійське і Перське), в теперішній Арменії і Малій Азії, в Сирії і Палестині, в Аравії, а деякі впливи вавилонської культури добачають і в Індії, і навіть Китаї. Тому значіння її в загальній історії людського життя більше, ніж культури єгипетської, більше, ніж взагалі якої-небудь іншої старої культури, можна сказати.

6. Вавилонські краї в IV і III тисячолітті перед Хр. Викриті досі пам'ятки вказують як на

осідок найстаршої культури Месопотамії край на низу Євфрату і Тигру, над Перською затокою, що тоді заходила далі на північ. Країна ся звалася Сумером (а в Біблії Сенааром). В IV тисячолітті перед Хр. бачимо тут кілька міст, що були столицями маленьких державок (Ур, Ериду, Лагаш-Ширпурла й ін.). Кожда державка мала свого бога, і його біжниця з громадою жерців, очевидно, була колись властивим центром життя такої держави; але в сім часі, коли маємо від них історичні пам'ятки, дійсна власть належить уже князеві, „патесі”, що вважається старшим жерцем місцевого бога і править його іменем. Життя стоїть хліборобством, яке вимагає для себе в сих річних низинах великих водних будов, штучних каналів – з пояснених вище причин. Розпоряджає орною землею і хліборобською людністю отой патесі: він призначає частину землі для бога, себто для духовенства, частину земель визначає знов для удержання своїх жінок, для своїх урядників і дворян. Обробляють всі землі хлібороби, яким роздають худобу, насіння, всякий струмент господарі-державці сих земель, а за те жадають від них певної скількості ріжнього врожаю. Інші землі – в володінні селян, які обробляють їх власним коштом і дають патесі ріжні данини, а за несправність землі від них відбираються.

Вся духовна культура Сумеру спочиває в руках духовенства. Письменство тут в великім уживанні

і письменні пам'ятки дійшли до наших часів в великій масі: пишуть тут на глиняних цеглинках, написавши, їх випікають, так що вони стають вічні. При храмах і дворах збираються цілі бібліотеки і архіви такої літератури і всяких ділових документів, і молоді новики проходять тут довгу науку, поки наберуться всеї премудрості. На наш теперішній погляд, ся мудрість переважно небагато варта. Правда, і тут трапляються деякі цінні, правдиві відомості, напр., з астрономії, геометрії, які перейшли потім з рук до рук і в європейську культуру (поділ року на місяці і на семидневні тижні, які й досі задержали імена семи небесних світил сумерійських, поділ неба на 360 степенів і т.ін.). Але далеко більшу роль в сій мудрості грали різні молитви, замовляння, ворожбитства против злих духів, против чарів усяких: віра в них грала велику роль в якімсь взагалі понурім світогляді сих людей, і отся сумерійська премудрість мала велике поважання у пізніших народів Месопотамії, заховувалася цілими тисячоліттями, і задля неї довго ще потім училися сумерійської мови, як уже вона сама вимерла.

Старі сумерійці були народом незвісного племені, і не знати, звідки вони прийшли; вони не були семітами, як вавилоняни, євреї, араби (по імені біблійного Сима в науці ся група народів зветься семітами). Мова сумерів не такого устрою, як у семітів, а як у народів Північної Азії. Чи були

вони тим самим народом, що виробив стару хліборобську культуру Сенаару, не знати; тутешні патеси в кождім разі показують на якесь старе, незвісне нам завоювання сього краю, хоч і сі патеси не були ще семіти.

Семітів бачимо в IV тисячолітті в північнім сусідстві Сенаару, там, де Євфрат і Тигр сходяться найближче. Край сей зветься Аккадом, по імені одного з міст; пізніше, з кінцем III тисячоліття, столицею сього краю стає Вавилон: перед тим мало-звісне місто, воно потім надає ім'я всій країні. Семітські ватажки Аккаду, що прийшли сюди як завойовники з Аравії, осілися між місцевою людністю й прийняли її культуру. Потім силкувалися підбити собі також і міста полудневих сумерів. В боротьбі й суперництві ріжних сумерських і аккадських городів і князів пройшло кілька століть на переломі IV і III тисячоліття. У аккадських семітів ще свіжа була їх войовничість, а Полудневий Сенаар мусив боронитися заразом і від своїх східних сусідів-гірняків; тому семітські князі Аккаду брали над ним гору. Між рр.2800 і 2500 з них вийшли сильні володарі, які підбили землі Сенаару – вони називають себе царями Сумеру і Аккаду. Се царство простояло коло двохсот літ. Воно мало своїм наслідком, що аккадські семіти ще тісніше злилися з сумерійцями, і семітська мова витіснила з ужитку сумерійську: ся зісталась на дальші часи тільки мертвою, книжною мовою.

Потім на Месопотамію вдаряє нова хвиля ара-
війських кочівників; се був великий рух семітських
орд, загально званий аморейським. З них були
хананеї і ізраїльтяни, що заволоділи Палестиною.
Одна з хвиль сього потоку вдарила на старий Аккад,
тимчасом як Сумер розбили гірняки Еламу. Бо-
ротьба сих двох войовничих завойовників скінчи-
лась перемогою аморейців: їх ватажки заснували в
межиріччі нове Вавилонське царство – столицею
його був уже Вавилон. Він виростає в велике торго-
вельне місто й культурний центр, переймає релігій-
не і культурне значіння від полудневих, сумерійсь-
ких міст, які тепер підпадають зовсім. Нові завойов-
ники прикладають всі старання до того, щоб
якнайкраще присвоїти тутешні культурні здобутки
і упорядкувати свою державу за їх поміччю.
Найславнішою пам'яткою сеї організаційної роботи
зістався знайдений недавно законник царя Гам-
мурабі, списаний коло року 2000. Се найстарший
збірник законів, незвичайно інтересний. Заховані
також в великім числі документи сього царства
виявляють незвичайно сильну й живу організацію
його. За всім тим і воно не могло устояти довго
проти нових ударів войовничих народів, що сим
разом ідуть з східних і північних країв Малої Азії,
приблизно в тім же часі, як Єгипет підпадає під
владь аравійських кочівників гіксосів, або гіксів.

7. Єгипет в перші тисячоліття його історії.
Історія Єгипту починається з того часу, як вся

долина Нілу, від перших порогів до моря (те, що й зісталось потім на віки під назвою властивого Єгипту) була об'єднана в одно царство. Могло се статися приблизно за 3500 літ до Хр. Перед тим Нижній Єгипет, або Північний край, що обіймає устя Нілу при морі, був незалежний від Єгипту Горішнього, або Полудневого краю. Ще раніше і сей Полудневий Єгипет, видно, розпадався на багато округів і громад, котрими правили жерці місцевого бога і різні правителі. Подібно як і в долині Євфрату, і тут звичайно кождий округ мав свого бога-покровителя, і його іменем правило духовенство місцевого храму, поки якийсь завойовник чи місцевий насильник не захопив власті, проголосивши себе верховним жерцем сього бога й оборонцем його храму і його маєтків. В Єгипті ще більш ніж в Месопотамії виступає ся прикмета. Місцеві боги звичайно шанувались під образом якогось звіра або птаха, що вважався святим і божим. Се показує на дуже старинні початки сих обласних організацій – ще з тих часів, коли кожде плем'я вважало себе потомками якої-небудь живини – птаха, звіра, змії, черепахи і таке ін., а се звичайна річ в початках племінного життя.

В дуже давні часи, ще перед об'єднанням в одну державу, тутешня людність, особливо те духовенство і вищі верстви, що володіли землями, і тут дійшли досить високої культури. Се показує їх господарство, їх будови й їх дослід над оборотом

Сонця і зір на небі, котрий вони робили в зв'язку з розливами Нілу, бо від них залежало все їх хазяйство. В зв'язку з великими впливами духовенства велику роллю в житті людності грає тут також піклування про посмертне життя чоловіка – заходи коло забезпечення щасливого посмертного життя молитвами, жертвами, хованням в цілості тіла по смерті. Розуміється, се все робилося тільки для людей значних, владущих – сірома обходилася без сього. Але завдяки тому маємо з дуже ранніх часів нагробні пам'ятки, в них сцени життя й написи, які вводять нас в тодішні відносини. Письменство почалося тут дуже рано – хоч, розуміється, все-таки не може ввести нас в самі початки тутешнього культурного життя.

Найстарша тутешня людність була, мабуть, споріднена з іншими народами східноафриканської раси – не негрської, а старшої, спорідненої з полудневоафриканськими племенами (такими, як бушмени, готтентоти). Потім її почасті покрила, почасті витиснула звідси людність семітської раси, яка й потім напливала сюди з заходу, з Аравії. Думають, що сі завойовники прийшли звідти у першій половині IV тисячоліття перед Хр. і підбили собі спочатку округи Горішнього і Середнього Єгипту, а далі й Північне царство, і вкінці весь Єгипет об'єднався в одну державу, міцно зв'язану і упорядковану, з незвичайно сильною верховною властю царя, так званого фараона. Пам'яткою сеї

незвичайної царської власті зісталися нагробні будови фараонів з початків третього тисячоліття перед Хр. – се так звані піраміди, коло тодішньої столиці Мемфіса, при межі Північного й Полудневого царства. Найбільші піраміди при тодішній роботі, коли все робилося без машин, самими людськими плечами та руками, мусили коштувати тяжкої праці цілих десятиліть і десятків тисяч людей – очевидно тих самих, що сиділи на землях фараона. Се дає міру сили і значіння фараонів сеї доби. Потім їх власть почала слабнути, урядники й правителі забрали велику силу, духовенство теж. В другій половині третього тисячоліття фараони тратять всяку силу і значіння перед правителями областей. Се, одначе, не відбивалося на становищі простого народу, і взагалі політичні зміни проходили поверху, не захитуючи відносин громадських – панування духовенства і урядників, так званих писарів, котрими велося оподаткування селянства, оцінка доходів (заведена ще за 3000 літ перед Христом) і господарство в маєтностях царських, храмових і інших. З сього боку Єгипет з своїми незмінними природними умовами господарства був і зістався також взірцем суспільної незмінності.

При кінці третього тисячоліття державна власть починає знову наростати. Князі Полудневого Єгипту, округи Теб (Фів) починають підбивати під свою власть інших князів з інших округів; наново

об'єднується спочатку Полудневе царство, а коло 2000 років і весь Єгипет. Се доба так званого Середнього, або Тебанського царства. За сей час виросла людність Єгипту й її економічні сили. Фараони розширили свою владу за другі пороги на полудні, в Нубії, і за Суецькою шийкою в Палестині. Вони розробляють західні оази для хліборобського господарства. Починаються знову великі будови – укріплень, біжниць, палат. Але з поч. XVIII в. перед Хр. на сю державу падає новий натиск аравійських кочівників, так званих гіксосів, що опанували також і сусідні краї Азії. Під їх властю Єгипет зіставався близько двох століть.

8. Великий рух народів на початку передостаннього тисячоліття перед Христом. Індоевропейське розселення. Упадок Вавилонського і Єгипетського царства сливе в тім самім часі, XVII віків перед Христом, вказує на великі народні рухи в Передній Азії. Очевидно, настрічу семітському потопові з Аравійських степів, де за амореями виступають арамеї (сирійці), а за ними араби, іде якийсь рух від півночі, з країв наоколо Чорного моря. Сей північний рух має все ще багато неясного в собі, науковий дослід тільки що починає в нім розглядатися. Правдоподібно, він стоїть в зв'язку з розселенням індоевропейської родини народів. На підставі різних міркувань його кладуть приблизно в середині третього тисячоліття перед Хр., – докладніше означити сього моменту поки що не

можна. Так само тільки дуже приблизно можна означити ті краї, звідки пішло се розселення; здебільшого кладуть їх на північ від Чорного і Каспійського моря. Індоевропейські племена в сей момент жили головню з скотарства, в культурі камішній – до них тільки що починала доходити мідь і під час сього розселення вони виступають як войовничі кочівники-скотарі, уоружені спочатку кам'яною зброєю, і тільки далі, вступаючи в більш культурні краї, добувають бронзову.

З кішцем третього тисячоліття перед Хр. сі індоевропейські племена починають свій рух на полудень. Одні наповняють собою краї наоколо Каспійського моря, з'являються в Туркестані, в Персії і через долину П'ятиріччя (Пенджаб) добуваються до Індостану. Від того ж потоку чи самостійно від нього йде переселення до теперішньої Арменії й Малої Азії, заливаючи давнішу тутешню людність, відмінну і від семітів, і від індоевропейців (останками її вважаються грузинські племена Полудневого Кавказу). Інший потік пішов на Балкани, до Італії, до Західної Європи. Те, що лишилося від сього розселення (бо деякі племена вигинули без сліду і останку), по прикметах мови розділяють на галузь східну і західну. До галузі східної рахують групу арійську (індоіранську), малоазійську (від котрої зісталися армяни), північнобалканську (тракійсько-ал-

банську) і слов'яно-литовську; до галузі західної: грецьку, італійську, кельтську й германську.

Першими помітними проявами далекого розселення на південь, що зробило кінець колишній спільності цих галузей і груп і дало початок формуванню нових народностей, і являється той натиск індоєвропейських племен в Індії та Передній Азії, деє при кінці третього і в початках другого тисячоліття перед Христом. Про похід арійців на схід скажемо далі, а тут одмічуємо стрічу старих семітських культур і різних захоплених нею народностей Передньої Азії з індоєвропейськими пересельцями, ближчими родичами пізніших культурних народів Європи: вона починається саме тут і тепер, в початках другого тисячоліття перед Хр.

На жаль, не можемо ще докладно сказати, в яких саме народах і культурах виступають передові полки сього індоєвропейського походу в сусідстві семітської культури Єгипту й Вавилону. В тих перемінах, які переживає Передня Азія і сусідні краї під час сього великого руху народів, багато ще неясного.

Несподівано в середині II тисячоліття виступає в центрі Малої Азії сильна, войовнича, а разом досить уже культурна держава хетів, – вона полишила великі пам'ятки в поріччі ріки Кизил-Ірмак (давній Галіс); їх недавно тільки викрито; письма, яким писані хетські написи і документи,

читати ще не навчилися, – можна сказати тільки, що воно відмінне від єгипетського і вавилонського, а нагадує недавно викрите письмо критське – також іще не прочитане.

Як виявилось останніми часами, острів Крит був центром широко розповсюдненої острівної, так званої егейської культури, яка займала також і побережжя Греції (тому по імені мікенських пам'яток її звали також мікенською). Розцвіт її припадає на друге тисячоліття перед Хр., перед грецьким розселенням. Недавні розкопки викрили в м.Кноссі на Криті величезні укріплені царські палати з множеством старини – вони були звісні в пізніших грецьких переказах під іменем лабірингу критського царя Міноса.

Деякі дослідники в усіх цих появах добачають наслідки індоєвропейського розселення, приливу нових племен зі Сходу; вони викривають індоєвропейські елементи у хетів, в Сирії, в Арменії (в державі Урарту коло Ванського озера, в сфері асиро-вавилонських впливів), але все це ще дуже неясне і непевне.

9. Нове єгипетське царство. Ассирія. Єгипет завдяки своєму відокремленому положенню ще найменше потерпів від тих великих рухів, про які була мова. За які два століття гікосів вигнано з Єгипту, войовничі фараони, від котрих рахується так зване Нове царство, йдуть по слідах їх на північ, до Палестини й Сирії, підбиваючи собі тутешні

землі. В цих змаганнях зав'язують вони боротьбу з войовничою державою хетів і з ними б'ються за Палестину і Сирію та землі по Євфрату. Ся доба великих завоювань виводить єгиптян з їх давнішої виключності, вони входять в близькі відносини з вавилонською культурою; вавилонська мова і письменність заводяться в дипломатичній кореспонденції єгипетських фараонів (багатий архів фараонів з сього часу викритий в Амарні).

Але ся доба широких політичних впливів Єгипту, в середині II тисячоліття перед Хр., не була довга; природне положення Єгипту не надавалося до сього, та й войовниче напруження, сотворене фараонами-завойовниками, скоро слабіє у внутрішній боротьбі: починається борня з духовенством, фараони пробують сотворити релігію єдиного бога, жерці противляться сьому й приводять до упадку династію.

Правда, нова династія (Рамзесів) скоро вивела Єгипет з цих замішань, і хоч не могла вернути його до давнішої сили, все-таки надала певний блиск і полишила по собі на довгі віки пам'ять як остання світла епоха Єгипетського царства. Але з кінцем XIII в. починається все гірший упадок. Власть фараонів слабне, Єгипет на якийсь час підпадає знов чужоземному володінню, сим разом ватажків західних, лівійських кочівників; на побережжя нападають морські народи. В Єгипті починаються замішання, держава розпадається. В сі часи між

іншим відокремлюються полудневі краї, за першими порогами (так званій у єгиптян край Куш, а в новішій географії – Нубія). Вони були залюднені спорідненою з єгиптянами людністю і приведені здавна під владу Єгипту й єгипетської культури (уже Середнє царство досягло до третіх порогів). Тепер же в часах упадку Єгипту тут організується особна держава з столицею в Напаті, яка потім поширює свою владу і культуру єгипетську (а пізніше гелленістичну і християнську) далеко на полуднє, до Абіссинії (що й виростає й зложилась потім під сими нубійськими і східними, арабськими впливами). В середині VIII в. напатські, або „ефіопські” фараони поширюють свою владу і на сам Єгипет, але не довго попанували тут, бо з півночі насувалася ще більша гроза, від нової воєнної держави – Ассирії.

Ассирією звалася країна на Середнім Тигрі, на північ від міста Ассур. Вона була під владою Вавилонського царства; з упадком його стає більш-менш самостійною державою. Головний елемент був семітський. Безпастанні війни з сусідніми гірськими народами і хетською державою підтримували й розвивали в ассирійцях войовничість. Вони здобули славу незрівнянних, страшних і неодолимих вояків. Вся увага їх царів зверталась на розвій воєнних сил і воєнної техніки – се перша вповні воєнна держава, яка багато нагадує пізніший Рим. Визволившись з-під влади і впливу сусідніх

царств, вона ступає на дорогу завоювань, щоб запевнити собі перевагу в Месопотамії і відкрити торговельні дороги на полудне і захід – до Середземного моря. Вперше виступає вона з сим коло р. 1300, але той перший період завойовництва асиріян не був ані довгий, ані не дійшов великого розмаху через внутрішні, династичні замішання і через вплив нових семітських кочівників з полудня – арамейців. Ще коротший, хоч і сильніший, був другий такий вибух завойовницької енергії асиріян – коло р. 1100, і потім знов настає упадок Ассирії, більш як на століття, до нового – ще більшого і страшнішого для всіх поблизьких народів піднесення її воєнних сил і тривкіших успіхів, з початком IX віку.

Та перше ніж перейти до нього, кинемо оком на Сирійське побережжя Середземного моря, що послужило ареною сих воєнних суперництв Ассирії з Єгиптом.

10. Сирія, Ізраїль, Фінікія. Ослаблення великих воєнних держав, яке настає при кінці другого тисячоліття перед Хр., дало змогу вибитися і зажити самостійним життям ріжним племенам і державам в сій країні між Аравійським степом і Середземним побережжям, що й досі носить ім'я Сирії, як пам'ять асирійського володіння. В половині II тисячоліття перед Хр. тут володіли фараони, тримали своїх намісників і агентів і держали в своїй власті тутешні міста і

князів. Під час другого завойовництва Ассирії, коло р. 1100, їм прийшлося розмежуватися тут з ассирійськими царями – сі здобули собі вихід до моря в Північній Сирії, на фінікійських кораблях плавали по морю – фараон признав за ними се володіння. Але сила Ассирії слідом була зломана в війні з Вавилоном, Єгипет ослаб, тож і сирійські землі вийшли з-під власті можних сусідів. Тут організується цілий ряд ріжних самостійних володінь – хетська державка в Північній Сирії, далі арамейські князівства – найважніше з них в Дамаску, Ізраїльське царство в Палестині і цілий ряд міст-царств на Фінікійським побережжі. З них велике значіння в історії світової культури здобули отсі семітські народи Палестини: ізраїльтяни, або євреї в долині Йордану і околиці Мертвого моря, і фінікіяни на морським побережжі, і сі часи були розцвітом їх сили.

Як було сказано, Ізраїль прибився в сі сторони, мабуть, під час великого аморейського руху. Присунувшись з своїми стадами в сусідство сеї країни, котру він назвав Ханааном, в другій половині II тисячоліття, Ізраїль почав протискатися між тутешню осілу людність, теж семітського походження, тільки давнішого заселення, і серед неї поволі переходив також до осілого хліборобського жигтя. В війнах, які приходилось йому вести з хананеями і сусідніми племенами, що натискали на них від моря і з степів, Ізраїль орга-

нізувався коло 1000 р. перед Христом в воєнну державу, яка потім, при внуках Давида, ще розділилася на два царства – невеличке Ізраїльське і зовсім маленьке Юдейське. Духове життя цього маленького народу, що дало йому таке високе місце в історії культури, розвинулося на ґрунті боротьби ізраїльської релігії єдиного бога Ягве (Єгови), котру Ізраїль приніс з собою з своїх степів, з хананейським культом Баала (Ваала) і Астарті: розселяючися серед хананеян, Ізраїль переймав і сей культ, і се викликало від часу до часу боротьбу з боку ревнителів єдинобожної релігії Ягве. Особливо з розділом Юдеї й Ізраїлю, коли царство Ізраїльське приймає хананейський культ – тому що храм Єгови і всі зв'язані з ним святощі зісталися в володінні царя юдейського, се викликає велику проповідь пророків, які підіймають на незвичайну висоту релігійну думку Ізраїлю. В культурі Ізраїль стояв під впливами Єгипту, а ще більше Вавилону – се відбилось і на пізніших ізраїльських переказах про свою старовину.

Фінікіянами прозвали греки семітських мешканців Сирійського побережжя на північ від Палестинського побережжя, захоплених у семітів філістимлянами (від них пішла й назва Палестини). Фінікіяни творили тут ряд великих торговельних міст-держав; ідучи в порядку з півночі на полудне, се були Арад, Бібл, Берит, Сидон, Тир. Тир – найближче до Палестини місто,

грало велику роль у історії Ізраїлю – часами, очевидно, держало його в своїй владі. Епоха Соломона, сина Давидового, що діставав від тирського царя Хірама різні заморські матеріали для єрусалимського храму, була епохою найбільшої сили і слави Тиру, що займав тоді перше місце на Фінікійському побережжі. Культура його, як і всієї Сирії сформувалася під вавилонськими, єгипетськими й егейськими впливами, мала характер збірний і зостається дуже неясним, що внесли сюди фінікіяни свого, і що тільки поширили з здобутків згаданих культур. Репутацію великих винаходів, великої культурності сотворили їм греки, яким фінікіяни по зруйнуванні егейської культури, в темні часи перед початками грецької культури і колонізації, були справді провідниками в техніці й культурі. З цього боку – поширення всяких культурних здобутків Передньої Азії в районі Середземного моря і сусідніх краях, особливо в першій половині останнього тисячоліття перед Хр., роль фінікіяни в кожному разі дуже важна. Безсмертною культурною заслугою їх було розповсюдження чисто звукової азбуки з 22 букв (запозиченої від егейців, як тепер думають): через греків вона перейшла до всіх європейських народів. Фінікіяни ж поширили вавилонську систему міри й ваги (що держиться в дечім і по нинішній день в культурнім житті), також різні астрономічні відомості, технічні знання і т.ін.

Конкуренція єгетської культури і потім грецьких міст змушувала фінікіян шукати далеких ринків, далеких, незвісних джерел товарів, на які був попит. Вони закладають свої колонії в далеких сторонах – як славна Картагена на Африканським побережжі, Гадір (Кадікс) за Гібралтаром; вони знали Канарські острови, західні береги Африки і наше Чорноморське побережжя. На поручення одного з фараонів, Нехао, що заходився коло розвою морських сил і торгівлі Єгипту, щоб підняти його з упадку (він, напр., почав робити канал до Червоного моря коло теп. Суєца, щоб відкрити морську дорогу з Середземного моря), фінікіяни коло 600 року об'їхали всю Африку навколо, шукаючи нових торговельних доріг. На західнім Африканським побережжі раховано 300 тирських осель, на 30 днів дороги: ся звістка грецького географа, хоч би й перебільшена, дає у всякім разі поняття про славу, яку мала фінікійська торгівля. Фінікіяни всяко старалися затримати її виключно в своїх руках, укривали свої торговельні дороги й старались відстрашити від них конкурентів оповіданнями про всякі страхи і небезпеки.

11. Останній розцвіт і упадок Ассирії. Нове скріплення Ассирії принесло багато горя народам і державам Передньої Азії. Від поч. IX віку і до половини VII-го, яких двісті п'ятдесят літ, на чолі її бачимо войовничих царів, які ведуть великі завоювання з печуваною кривавою енергією. Вони

підбивають собі Вавилон, пробиваються до Середземного моря, завоюючи Сирію і Палестину, опановують гірські області на північ і північний захід від Ассирії, розбивають останки хетів, нарешті звертаються проти Єгипту. Підбиваючи собі ці землі, страшенно нищать їх, вибираючи воєнну здобич і контрибуції, масами побивають людинність для сильнішого страху, виводять значніших, заможніших людей до Ассирії, а на їх місце селять ассирійські колонії. Тяжке ассирійське ярмо викликає гнів і повстання при першій можливості, а за тим – нові ассирійські походи, убийства і контрибуції. До того прилучалися ще внутрішні революції і повстання в самій Ассирії, наслідком незвичайної сили, котрої набрала армія, і вічного запотрібування для неї грошей, неважаючи на багаті здобичі і розвій торгівлі. На сім ґрунті іде також глуха боротьба між царями і духовенством, що держало в своїх руках найбільші багатства, ключі місцевих фінансів.

Ніневія – нова столиця, збудована царями для ослаблення старих центрів, осідків того могутнього духовенства, – стає гніздом кривавого воєнного панування – його символом, що сіє жах серед народів Передньої Азії. В кривавих війнах загинуло Ізраїльське царство, розбите і зруйноване кількома наворотами; зруйнований і пограблений сам Вавилон, сей центр культури і релігійного життя. Найменше утерпів Єгипет, підбитий під кінець, коли порохомані були вже часи Ассирії і Ніневії.

В VIII – VII віці знов ідуть якісь сильні народні рухи на північ від Ассирії, в сусідстві Чорного і Каспійського моря. Глибші причини сих рухів неясні, напереді їх виступають іранські племена, серед котрих ідуть якісь внутрішні зміни, і в результаті формується перша воєнна велика іранська держава – Мідійська. В другій половині VII віку вона виступає на яв з великими завоюваннями. Союз з сею новою державою Вавилону, де засіла династія халдейська (Кальду), зробив кінець Ассирії. 607 року Ніневію взято й зруйновано, на велику радість всіх, кому вона давалася взнаки. Підвласні землі відійшли від неї, саму Ассирію взяла Мідія, її північна сусідка.

Вавилон стає незалежним. Його халдейські царі хотіли йти слідами своїх ассирійських зверхників і завели такий же суворий воєнний режим, але се останнє Вавилонське царство не було довговічне, – хоч саме воно прославилось в пізніших віках, тому що його історія ввійшла в історичні пам'ятки жидівські і грецькі. Найбільш голосним ділом його було зруйнування Юдейського царства і переведення його людності в вавилонську неволю. Зруйновано тоді ж і славний фінікійський Тир. Але п'ятдесят літ пізніше сам Вавилон упав в руки нового іранського володаря, царя персів Кіра (в р. 539) і тим скінчилася історія Вавилонської держави.

Історія Мідійсько-Перського царства входить уже в історію індоєвропейських народів античної,

грецько-римської доби. Перше ніж розглядатися в ній, ми мусимо поглянути на інші краї, передусім на великі річні долини Полудневої Азії.

12. Індія. Великі річні долини Північного Індостану також давали змогу для великого скуплення людності і раннього розвитку людського життя; але старинності індійські ще дуже мало досліджені і дуже мало що звісно тут про часи перед арійським переселенням. Стара людність була темношкіра, котрої останки заховались і тепер в різних глухих місцях – в неприступних лісах-джунглях та в горах Декану, – їх звуть дравідійцями. Сі останки, які заціліли в найменш придатних для культури місцях, тепер стоять дуже низько з культурного погляду. Вони дуже часто не мають ніякого житла, годуються дикими рослинами і всякою всячиною, яка без великого труду може попасти їм в руки, і часто обсмалена на огні гострокінчаста палиця становить їх одну зброю. Інші мають пару овець і кіз або займаються дуже примітивним хліборобством, випалюючи під посів кавалок лісу (попіл служить погноєм для ґрунту), і засіявши раз, переходять на інше місце. Але по сих останках не можна судити про стару дравідійську людність північних річних долин. З старої літератури аріїв бачимо, що тубільці мали тут свої держави, котрими правили царі і князі. У них були укріплені житла, де люди ховались від ворогів, і багаті городи, повні багатств, які дражнили апетити

аріїв. Були ремісники і купці, хитрі і оборотні в торгівлі. Припускають, по даних мови, що у них могло бути навіть письменство. Низький культурний стан теперішніх дравідійців пояснюється почасти тими найбільш глухими місцями, де вони зісталися, почасти культурним упадком, регресом, що часто помічається у народів, які попадають в трудні обставини життя.

Історія Індостану починається від розселення арійців, але і по сім вона звісна доволі мало, аж поки не починаються чужоземні відомості про Індію. Справедливо завважено, що з усіх старих культурних народів індійські арійці були найменше цікаві до історії: вся їх духовна робота пішла на релігію і філософію, на розгадку одвічних загадок існування, а історична література у них не розвинулася зовсім. Нема теж ні урядових актів, ані монументних пам'яток: монументальне будівництво явилось досить пізно, під чужими впливами.

Історію арійського переселення можемо в загальних рисах представити собі на основі поетичної літератури (збірник „Веда”), де заховалися гімни й молитви з перших часів розселення. Через гірські проходи Паміру й Гіндуку арії пробивалися в родючі краї Верхнього Інду і його притоків – так зване „П'ятиріччя”, „Пенджаб” – і в завзятих битвах здобули собі нові кочовища. Се було щось подібне як пізніше розселення Ізраїлю в Ханаані. Початок

сього походу одні кладуть приблизно за 2000 літ перед Хр., інші – раніше на кілька віків і навіть на цілу тисячу літ. Кілька віків пройшло, поки сі степові скотарі опанували Пенджаб, вигнавши або винищивши старинну людність. Розмножившись тут, вони посуваються звідти на схід в долину Гангу. Національний індійський епос „Магабгарата”, захований тільки в значно пізніших перерібках, споминає давні війни, котрі йшли тут – уже не так між арійцями і тубільцями, як між самими арійськими племенами: західні, пенджабські натискали на східних, що пройшли вже в басейн Гангу, в поріччя Ямуни, а ті боронили від них свої пові оселі. Тубільні володарі виступають уже часто в ролі союзників їх в сих усобицях. Розселяючися все ширше, арійські ватажки вже не вибивали старі племена, а полишали їх в ролі підвласної, підданської людності, позбавленої всяких прав.

13. Індійський громадський устрій і життя в останнім тисячолітті перед Христом. Приблизно в перших століттях останнього тисячоліття перед Хр. на нових оселях в долині Гангу формується оригінальний громадський устрій індійських арійців. Тисячолітній період завойовних війн закінчився. Організувалися арійські держави, більші й менші, під началом своїх царів (раджів). Завойовники арійці стали вищою, благородною расою (вони вищого походження, „двічі роджені”, не так, як тубільці). Але й серед них самих перейшов

глибокий розділ. Головне значіння мало тут суперництво жерців з владущою верствою князів і воєнних ватажків, взагалі таке важне в історії сих примітивних громад: у індійських арійців ми можемо бачити його краще ніж де.

В часах відділення арійців від інших індо-європейських племен, так само в період пенджабського розселення, у них не було осібної духовної верстви: тоді представниками племені перед богами були їх племінні ватажки, князі. В часах ганзького розселення богослужební чинності починають переходити до певних спеціалістів в молитвах і жертвах, і ці спеціалісти роблять все можливе для того, щоб зробити богослуження монополією своєю і своїх родів. Пильнуючи самі зложити з себе замкнену і відокремлену верству, не допускаючи між себе ніяких сторонніх і не мішаючися з іншими класами навіть арійської людності, вони іменем того богоосвященного авторитету, собі присвоєного, пильнують і ці інші класи різко розмежувати і відграничити. Так складаються три верстви, або касти арійської людності: брахмани – духовні, кшатрії – воєнна аристократія, вайсії (вайш'я) – простий арійський нарід: хлібороби, пастухи, ремісники. Четверту касту судрів (шудра) становить неарійська людність, нечиста, з якою вищі касти не можуть мати ніякого діла: судри не можуть близько коло них жити, а навіть на дорозі мусять

їх обминати на сто кроків, щоб не дихнути на них своїм нечистим духом.

Але не тільки ся нечиста каста, а й вищі, арійські касты відокремлені і зв'язані дуже дріб'язковими постановами, котрі брахмани виробляли і зібрали нарешті в книгах „Ману”: вони виробилися приблизно під середину останнього тисячоліття перед Хр., хоч до наших часів дійшли вже в пізнішій обробленні, перших віків по Хр.

Вивищаючи себе над всіма іншими кастами, чванячися своєю божеською силою, індійські брахмани, одначе, не були подібні до жерців вавилонських і єгипетських, що збирали в своїх руках величезні багатства, кермували економічними і політичними відносинами. Брахмани робили своєю монополією богослуження, заняття релігійними і науковими питаннями, але не ластилися на світові багатства і панування, вели життя бідне, часто навіть живилися милостинею, а під старість ішли в пустиню. Полишаючи для народу і підтримуючи шанування старих арійських богів і навіть долучаючи до них ріжних дравідійських демонів, шанованих між народом, брахмани для себе, для мудрих і посвячених виробили філософію песимістичну, що в усім бачила зло – і в ній не було місця взагалі ніяким богам. Вони вважали, що життя тільки одно страждання, всяка діяльність, чи лиха чи добра, родить також тільки страждання, тому за найкраще життя вважали повну бездіяль-

ність, а ідеалом – можливе умертвлення тіла, аби позбутися його і розпуститися в Брахмані, божесььким елементі, що наповняє собою світ.

Таке відчуження найбільше освіченої верстви від життя і його практичних інтересів було, розуміється, дуже шкідливе. Вона зробила духову культуру своєю монополією, відсунула від неї інші верстви, а не давала їм нічого, крім легковаження інтересів практичного життя. Різке відчуження каст, замкнення їх в тісні межі теж не впливало добре. Але відомості наші про все це дуже загальні, тому що політична й громадська історія Індії і в арійську добу не виступає перед нами скільки-небудь яскраво, бо історичним знанням, як сказано вже, в Індії не цікавилися. Духові інтереси виявлялися головню в релігійній філософії. Правда, і в деяких реальних знаннях (наприклад, в математиці, астрономії, хірургії) брахмани дійшли досить значних успіхів, неважаючи на те, що практичними успіхами і природними знаннями теж досить мало інтересувалися. Але ці наукові успіхи дають себе оцінити головню вже в дальшім тисячолітті. Досить значного розвитку дійшла релігійна поезія (лірика) і героїчний епос, але й ці твори маємо тільки в пізніших обробленнях, як про це була вже мова.

14. Китай. В Східній Азії осідком старої культури являються великі річні долини властивого Китаю, покриті верствами глини, легкої до

оброблення і родючої, – особливо північна долина ріки Гоанго, найбільше багата і родюча з них. Тут теж мусило здавна розвинутися значне залюднення і серед нього – початки культури. Яке воно було, про се тепер трудно що-небудь сказати: учені в тім ще не починали своєї роботи. Людність Полудневого Китаю виявляє явну близькість до малайсько-полінезійської раси (островів Індійського океану), тимчасом як на півночі виступає маньджурсько-корейський тип, що залюднює східне побережжя Азії далі на північ. Центр Китаю займає мочгольська людність пізнішого, центрально-азійського походження. Для річних долин Китаю степи Середньої Азії грали таку ж роль, як Аравія для культурних оаз Єгипту і Передньої Азії. Особливо північна долина ріки Гоанго служила дорогою для всяких східних завойовників, які підбивали собі тутешню людність і, переймаючи її культуру, зливалися кінець кінцем з нею. Сюдою, очевидно, прийшла та людність, яка головню представляє сучасний китайський тип, тут же розгравалися головні події китайської історії. Монгольські пришельці, оцивілізовані на китайському ґрунті, підсилювані раз у раз свіжими допливами завойовників, становили, видима річ, найбільш енергійний і активний елемент у політичній, та, мабуть, і не тільки політичній житті сеї великої країни.

Своє історичне життя китайські історики рахують по династіях, які правили у них. Історична

доба починається у них від династії Ся, що стала правити, мовляв, за 2200 літ перед Христом, почавши з імператора Юя, з іменем котрого зв'язувалася пам'ять якихсь, досить неясних перемін в житті китайського народу, вроді великих водних робіт, викликаних незвичайними повеннями. Тягнеться ота перша династія без малого 500 літ, по ній наступає друга, також довга і малозвісна династія Шан; тільки по ній, за одинадцять віків перед Хр., починаються більш історичні часи династії Чжоу. Місцями пробутку сих перших династій називаються провінції Північного Китаю – по обох боках Середнього і Нижнього Гоанго: то Шаньсі, то Шеньсі, то Шагун. Ріжні факти, які зв'язуються з тими часами, бліді і мало достовірні, не тільки для другого, а навіть і для першого тисячоліття перед Хр. Хоч уже в першій половині сього останнього тисячоліття у китайців була досить значна література, і серед неї історичні писання, літописи, але від них заховались тільки бідні уривки, і то в пізніших перерібках і відновленнях. Причиною було знищення старого китайського письменства, вчинене в 213 році перед Хр. імператором Ші Хуанді. А монументальні пам'ятки і тут, як і в Індії, явилися пізно та й потім мало були розвинені.

Те, що заціліло з старого письменства, дає поняття про значно вироблений суспільний і політичний лад і високу культурність першої половини

останнього тисячоліття перед Хр. і попередніх століть. Книга Чжоу Лі – державний календар династії Чжоу, що описує сучасний устрій держави, а має належати до перших часів сеї династії, і книга церемоній І Лі, що належить у всякім разі до часів, старших від Кунфуцзи, відкривають перед нами дуже докладно упорядкований лад громадського життя і управи, звичаїв і обичаїв. Права і обов'язки кожного громадського стану означені до найменших дрібниць; на кожду пору року призначені певні заняття; докладно вироблені правила для відносин родинних і т. ін. Військовий устрій, озброєння, військова команда і військові гасла – все се теж дуже докладно продумано і упорядковано. На війну виїжджають на колісницях, запряжених двома кіньми; на кождій, крім погонича, стоїть один вояк з луком і один з списом; імператорське військо, на чолі котрого він виходить в похід, складається з 10 тисяч таких колісниць. Не тільки воєнні, але всі взагалі вози в краю мають однакові колеса. Правительство означає всьому міру, уставляє знаки. По словах Чжоу Лі, кожного дев'ятого року історики всіх князівств мусили з'їздитися в столиці держави і тут провіряти письменні знаки і їх вимову. Матеріальна культура дійшла вже дуже значного розвитку: про се свідчать вироби з бронзи і каменю (нефриту), які заховалися до наших часів або звісні з рисунків старих китайських видань. Вже за 1200

літ перед Хр. бронзове майстерство стояло високо. Жертвенні вази, миски, дзвони, різні прикраси визначаються дуже делікатною роботою, багатим орнаментом.

15. Китай в середині останнього тисячоліття перед Христом. Найсильнішим доказом високої культури служать все-таки ті політично-філософські системи, які з'являються в Китаї в середині останнього тисячоліття перед Хр. З них найбільшу популярність і признання здобула наука Кунфуцзи (Конфуція), але він не був ані єдиним, ані першим в тім роді; він, і так само старший його сучасник Лаоцзи, раз у раз підчеркували, що вони тільки нагадують і вияснюють науку старших мудреців. Се були напівритори і моралісти, учителі праведного життя, напівполітики-публіцисти; вони заступали місце духовної жречеської верстви, котрої не було в старім Китаї.

Релігійний елемент взагалі не був тут розвинений. Стара релігія, культ Неба – тянь (незвісного походження, може, монгольського), зісталась офіційною релігією. Імператор уважавсь її верховним і властиво єдиним представником: тільки він один приносить молитви і богослуження в храмі Неба, заступає перед ним своїх підданих, відповідає за них, і навпаки – його добрі і злі діла відбиваються на долі його підданих. Поруч сього головного божества Неба признається існування різних духів, небесних, земних і людських: Сонце,

Місяць, планети, моря, річки, гори, держави, князівства, міста і села мають своїх духів, які впливають на життя людей. Духи померлих людей – предків і героїв також служать предметом пошани. У народу служення духам предків властиво й являється одинокою релігією. Недостачу якоїсь релігійної науки заступала мораль, наука доброго і праведного життя, котру уділяли згадані мудреці. Середні століття останньої тисячі перед Хр. були часом державного розкладу, упадку імператорської власті, і се, можливо, було причиною, що в сім часі розвивається так се проповідництво мудреців.

Се були часи згаданої династії Чжоу; вона була, правдоподібно, татарського походження і утвердила своє панування в теперішньому Шаньсі, на правім березі середнього поріччя Гоанго. Розширюючи свою владу на інші провінції, перші імператори сеї династії роздавали їх в державу своїм родичам та заслуженим і значним людям. Таких васальних князівств рахується 55. Крім того, роздавано дрібні держави, лени ріжним людям. Мотиви сього роздавання незвісні: чи лежали причини в самих умовах завоювання, в обов'язках головного ватажка-імператора перед членами роду і перед ордою завойовників, чи мав він на меті тим способом забезпечити воєнні сили для скріплення власті нової династії, для боротьби з натиском середньоазіатських кочівників (саме тоді сформувалася у них велика і грізна Гунська держава). Але результатом

сеї нової системи був розклад держави на безконечне число напівнезалежних князівств, які вели безконечні усобиці з імператором і між собою та з своїми непокірними васалами. Власть імператора зовсім упала, натиск кочівників давав себе відчувати все гірше. Серед отсього розкладу державного ладу й анархії і підіймають свій голос згадані мудреці, виступаючи то з політичними порадами на адресу владущих, то з проектами реформи громадської моральності – правил життя. Вони відкривали рід курсів для охочих скористати з їх мудрості і збирали не раз величезні маси, по кілька сот і більше слухачів, з котрими мандрували з міста до міста, з столиці до столиці. Найбільшу популярність з-поміж них придбав у потомстві, як було вже згадано, славний Кунфуцзи („учитель Кун”); причиною сього був консервативний характер його науки: проповідь сповнювання обов’язків, паложених уродженням, становищем, службою, і піднесення імператорського авторитету; завдяки тому правительство пізніше зробило його науку цемов офіційно прийнятим катехізисом. Навпаки, наука його старшого сучасника Лаоцзи не знаходила прихильності в правлячих кругах, бо він був проповідником верховних прав народу; його твори згинули, і його наука виринула потім і здобула собі популярність уже в дуже зміненій, звироднілій формі.

Наука обох сих головних філософів і інших, менш славних, служила предметом толкувань і

дальших розвивань серед прихильників сеї науки. Творилася таким чином не раз ціла філософічно-моральна чи політична література, і се явище, заховане в пізніших літературних пам'ятках, дає характеристику культурному рівневі – свідчить про інтереси до таких суспільних, моральних і філософічних питань в старім громадянстві Китаю.

16. Краї індійської і китайської культури. Індокитай, індійські острови, Корея, Японія. Індія і Китай, сі дві країни старої культури на Сході, майже наоколо, як вінцем, окружені краями, які дуже довго або й ніколи не дійшли самостійності в культурнім житті і світили, так би сказаги, запозиченим світлом: підпадали впливові культури індійської або китайської, або й обох разом, в ріжних часах і в ріжній мірі присвоюючи їх собі.

Передусім треба се сказати про великий півострів Індокитайський, которому сею самою назвою влучно означено його залежну ролю супроти двох сусідніх культурних світів. Впадає в око, що й тут долини чотирьох великих рік, що прорізають півострів, немов промінням розходячися з Тибетських гір, і визначаються родючим ґрунтом і розкішною рослинністю, неначебто давали не гіршу можливість, ніж сусідній Індії, розвинути здавна осіле життя і культуру. Але слідів самостійної скільки-небудь високої культури, старшої від індійських впливів

тут досі не викрито. Чи був се випадок, чи, може, причина лежала в меншій відокремленості, се трудно сказати. Півострів дійсно досить приступний і з північної сторони, де річні долини творять ворота до нього, і з моря, відки також напливала до нього стороння людність. Старе тутешнє заселення становлять племена, подібні до людності островів Індійського океану; на них набігають хвилі малайських піратів з полудня, а з півночі, з Тибетських гір, ідуть одні за другими ватаги середньоазійських завойовників – гірняків. Так, як тепер представляється діло, ні стара людність начебто не виробила значнішої культури, ні сі завойовники не запліднили її енергією культурного руху. Культурні впливи приходять з Індії й Китаю. З Китаю головню в формі підбою, розширення своєї власті над сусідніми землями Індокитаю, з Індії – в формі релігійної проповіді, а також, мабуть, і культурних зносин.

В китайських джерелах вже за 11 віків до Христа згадується про якесь посольство з Індокитаю (мабуть, теперішнього Тонкіну) до китайського правительства. Звістка ся, одначе, не багато варта. Певніше можна говорити про китайські впливи тут тільки з останнього півтисячоліття перед Хр. В першій віці перед Хр. з'являються китайські династії в Тонкіні. Про початок індійських впливів знаємо також дуже мало. Грецький географ Птолемей, що мав

матеріали з першого віку по Хр., оповідає, що за його часів все побережжя Індокитаю було залюднене індусами (синдоями, як він їх називає). Очевидно, вони почали туди заходити за кілька століть до Хр., – дорогою морською, а не сухопутною, бо ся перегороджена горами. Правдоподібно, вже з того часу, як, обминувши болотисту і неприступну дельту Гангу, арії опанували приморські області на полудні від нього, вони стали плавати і до Індокитаю. Розцвіт брахманської культури Індокитаю, однак, паде вже на часи по Христі – районом її головно був Центральний Індокитай (Сіам), тимчасом як Східний стояв під впливами Китаю.

З островів Індійського океану Цейлон займає окреме місце, являючися з кожного погляду безпосереднім продовженням Індостанського півострова, і дуже рано був колонізований індійськими арійцями під іменем сингалезів. З того, що у них не було брахманської верстви, здогадуються, що се заселення сталося ще перед розвитком брахманства – з пенджабського розселення, коли воно просунулося на полудні до моря, деь від середини другого тисячоліття перед Хр. Від того часу Цейлон і увійшов в круг індійської культури.

Пізніше вона починає ширитися також і на островах Індійського океану – тут вона теж являється першою звісною культурою вищого типу.

Правда, в науці висловлялися здогади, що власне острови Індійського океану були огнищем людської культури (нахідка на о.Яві костей найдавнішого, як здавалося, типу чоловіка особливо вплинула на розвій таких здогадів); в такім разі вона дійшла тут певного, невисокого рівня і на нім спинилася. Не вийшли самостійно з півварварського стану навіть і пізніші насельники сих країв – жовто-бурої малайської раси. Сміливі вояки й завзяті мореходи, вони розкинули свою колонізацію на величезний простір від островів Меланезії до Мадагаскару; але вищу культуру несуть в Індонезії тільки індуси. Історія її поширення не звісна, бо взагалі індуси не дбали про те, щоб заховати пам'ять свого життя. Очевидно, індуське розселення припадає на останні століття перед Хр. Пізніше воно стрічалось тут з впливами Китаю – слабшими, одначе, бо китайці були менше морехідним народом, ніж індуси. Сильних і тривких центрів своєї культури, одначе, не вдалося сотворити тут ні тим, ні сим (крім Цейлону).

На північнім заході впливам китайської культури підпадає передусім півострів Корейський – він служить потім посередником в розширенні її на Японських островах. Людність тутешня однакова з сусідньою Маньджурією, але до неї примішуються північні айни; історія тутешнього залюднення, одначе, теж дуже мало звісна. Культура йшла з Китаю. По китайських джерелах вже

за одинадцять віків перед Хр. один з прихильників скиненої тоді династії Шан з кількома тисячами своїх людей перейшов в сусідство Кореї, підбив її людність і поширив між нею культуру. Сей момент приймається корейцями як початок їх зносин з Китаєм. Більше фактичного матеріалу про війни Північного Китаю з Кореєю заховалося тільки від перших віків по Хр. Ї історія поширення тут китайської культури має й донині багато неясного. Розцвіт корейської культури припадає на значно пізніші часи.

Історія залюднення і громадського та культурного розвитку Японії також не багато ясніша. Найстарша звісна людність тутешня – малорослі „мешканці печер”, або влоговин, зіставила по собі ями – землянки з слідами неолітичної культури. Є в них і останки гончарства, котрого не знали айни, що насунулися потім на сю людність з півночі (вони й досі зісталися на півночі острова Єзо, на Сахаліні і на Курильських островах). З полудня сюди напливала маньджурсько-корейська, і навіть малайська людність, так що сучасних японців вважають мішаниною всіх сих племен; в кождім разі японський нарід дуже мішаного і досі ще мало роз’ясненого складу. Старі пережитки в японських похоронних звичаях, в релігійних віруваннях вказують, без сумніву, на впливи середньоазійські, татарсько-монгольські. Такий, наприклад, звичай закопувати разом з покійником його слуг, коней і

т.ін. При імператорських похоронах убивали сотні мужеської і жіночої служби ще в III віці по Хр. (такі звичаї були і в Китаї, і в нашій українській Скитії, пізніше і в Китаї, і в Японії убийство живих заміняли глиняні або дерев'яні фігури, закопувані з небіжчиком). Такі ж подібності є в ворожінні, в віруваннях японців. Їх стара національна релігія (так звана шинто), як і стара китайська, має в основі шанування неба і ріжних духів. Їм приносили в жертву страву і одержу, котру заміняли паперовими стяжками (сі паперові стяжки також дуже нагадують середньоазійські звичаї). Треба, одначе, запримітити, що взагалі ся японська релігія в тій формі, яку вона мала пізніше, перейшла вже через значні китайські й буддійські впливи.

Історію свою японці починають з 660 року перед Хр., коли, мовляв, почалась їх держава. Одначе їх історична література починається тільки з VIII віку по Хресті, і те, що оповідається в сих історичних писаннях про події з перших віків їх держави, не має ніякої вартості; те, що звісно певного, звісно з джерел корейських і китайських. Знання письма до Японії перейшло з Кореї коло VI віку по Хр., так що ніяких місцевих записів з попередніх часів не було. З джерел китайських і корейських знати, що не тільки в останніх віках перед Хр., а й пізніше Японія не становила одної держави, а представляла групу з кількадесяти князівств. Їх князі зверталися до китайського імператора, випро-

шуючи собі різні китайські чини і відзнаки, що підіймали їх в очах місцевої людності. Ближчим огнищем культури служила для Японії Корея, через котру доходили до неї китайські культурні впливи. До дуже пізнього часу Японія стояла в культурній залежності від неї і розмірно пізно розпочала свій самостійний культурний розвиток, що так блиснув останніми часами перед здивованою Європою.

17. Середня Азія. Поширення в ній культури. Середня Азія представляє собою ряд великих високорівень, які йдуть від північного сходу на полудневий захід, перерізані кількома гірськими хребтами в напрямі з заходу на полудне і відграничені більше або менше малоприступними горами від сусідніх низин з північно-західного і східно-полудневого боку. Тепер ці високорівні дуже бідні водою і вогкістю і тому значні, переважні часті їх завсіди пустинні, інші покриті травистими степами, придатними для кочового скотарства, і тільки місцями стрічаються оази, здатні для осілого господарства. Кілька тисячоліть тому назад вогкості мусило бути значно більше, тоді й вигляд країни мусив бути значно інакший, більш придатний для осілого життя і культури.

Останки старих, покинутих і засипаних піском міст і звістки про старі торговельні дороги через Середню Азію до Китаю наводять на гадку, що культурний вигляд тутешніх країв міг бути інакший, вигідніший, ніж ми його знаємо потім.

Тоді вони стали кочовищами монгольсько-турецьких орд, і Середня Азія супроти сусідніх культурних країв – Китаю, Індії, Передньої Азії й Європи стала грати роль таку, як Аравія супроти культурних центрів Месопотамії й Єгипту. Але у грецького історика Геродота заховалось оповідання старшого письменника Арістея, в котрім досить правдоподібно добачають передану в поетичній формі звістку про торговельну караванну подоріж з наших Чорноморських степів через Туркестан в багаті металами краї Алтайські і через Тибет на границі Китаю. Середня Азія, коли й не була сама огнищем старої культури, яким її вважали давніше, то могла грати роль досить важного культурного посередника, і сама могла стояти вище культурно, ніж пізніше. Так, як стояв і стоїть Західний Туркестан, в басейні Аму- і Сирдар'ї, з його великими торговельними, караванними містами і густою хліборобською людністю родючих оаз, могла стояти давніше й Середня Азія.

Уже в другім тисячолітті перед Хр. ся Середня Азія, видимо, стала країною майже виключно кочового, скотарського хазяйства. Одначе характерично, що й сі кочівники знали хліборобство, і там, де попадали в краї родючі, придатні до того, вони без великої трудності переходили до хліборобського хазяйства або хліборобством живилися поруч скотарства. Се бачимо і у наших чорноморських скітів, що поруч кочівників була у

них і хліборобська людність. Можливо, як здогадуються, що давніше, поки середньоазійські краї мали більше вогкості, тут переважало або й панувало хліборобське хазяйство, а кочове скотарство розвинулося пізніше. З розвитком же сього кочового скотарського життя середньоазійські степи стали огнищем могутніх кочових орд, тим місцем, звідки завойовничі, воєнні, повні енергії й руїної сили ватаги виходили на завоювання сусідніх країв. Закаспійські краї в третім тисячолітті перед Хр. стали таким районом арійських кочових орд, які звідси залили потім своїми потоками Індію, Іран і Європейські степи. В тім же часі, чи, може, дещо пізніше, монгольсько-татарські орди заливають на Сході Китай і суміжні краї.

Ми уживаємо при тім привичних історичних означень – арійські, монгольські. Треба, одначе, тямити, що ці означення дуже приблизні, умовні. Власне, ніщо не дає таких сильних товчків до мішання і схрещування різних народів, різних рас, як отакі завойовничі кочові потоки. Вони захоплюють найріжніші народи, що приймають ім'я, мову і звичаї головної орди і розпускаються в ній. І навпаки – така орда завойовників, підбивши собі якусь культурнішу країну, часто затопивши потоками крові тутешню людність, кінець кінцем, навіть дуже скоро часом, приймає її культуру і безслідно пропадає серед неї, іноді лишивши їй своє ім'я, а ще частіше – не зіставивши і свого

імені. Тому так трудно буває визнатися в етнографії цих завойовних орд. І арійські завойовники представляли собою, очевидно, різноплемінну масу, захоплену і асиміліровану невеликою розмірно арійською кочовою ордою, і так само се треба сказати про турецько-монгольські орди, з їх мішаниною різних фінських, арійських і всяких інших елементів.

Географічні обставини були такі, що давали вихід війсьній і добичницькій енергії середньоазійських кочівників, головню на схід і захід: великі гірські хребти на полудні, на індійській границі, і гірська країна на північній сході утрудняли рухи в цих напрямках. Тільки часами проривалися середньоазійські орди в багаті долини Індії. Північноазійська, Сибірська рівнина, теж мало приступна, менше могла їх вабити, тому довго зістається виключним володінням мандрівних племен, так званих палеазійських (староазійських) – їх останки зісталися тепер головню в північно-східній кути Азії – як чукчі, юкагири, камчадали, коряки. Се рибалки і ловці на низькій степені культури (нинішнє хазяйство, де олень заступає місце домашньої худоби, розмірно пізно тут з'явилося і йшло з заходу, з Північної Європи, здається). Тільки пізніше пробиваються на північ, за Алтайський хребет, деякі турецькі і монгольські племена, несучи з собою вище скотарське господарство і металічну культуру (як теперішні якути, татари

сибірські, буряти). Перед тим кочові потоки з Середньої Азії йшли головню на схід – до Китаю, і на захід – до Туркестану, і звідти розтікалися в різних напрямках в Європейських степах, і на полудні в Ірані й Індії.

Про те, що діялося в глибині Середньої Азії в тих часах і пізніше, ми знаємо майже виключно з джерел китайських; місцеві письменні пам'ятки маємо тільки з VIII віку по Хр. (старотурецькі нагробники в басейні р.Орхону). Але китайські джерела для часів перед III віком перед Хр. самі дуже бідні, як ми знаємо, а про середньоазійські краї кажуть ще менше. Першу велику державну організацію у середньоазійських кочівників вони згадують за XII століть до Христа. Перед тим бували напади окремих орд на Китай, а тепер, мовляв, під проводом якогось значного утікача з Китаю вони зорганізувалися в велику державу, звану у китайців Гунну (пізніші гуни). Можливо, що важні зміни в політичній житті Китаю, зв'язані з новою династією Чжоу, стояли в зв'язку з сим державним процесом в Середній Азії, як то вже ми й згадували. В кождім разі тепер відносини до сеї кочової орди стають одним з головних нервів китайської політики і взагалі державного життя. Від часу до часу, коли слабне державна організація Китаю, записуються спустошення гунів, починені в Китаї. Вони то вдоволяються самим спустошенням і здобиччю, то пробують осісти в сусідніх областях

Північного Китаю. Китайське правительство старається загородити їм приступ укріпленнями, воєнними осадами. Приймає й оселює на границях дрібні орди самих же кочівників. Старається знайти прихильників серед самої орди і обернути їх против їх же земляків: задобрює їх, силкується їх цивілізувати, прищепити їм свою культуру.

Всіма сими способами йому вдається від часу до часу спинити на довший чи менший час натиск кочівників на Китай. Тоді, спинена на сході, енергія орд шукає виходу на захід. Такі в основі своїй були причини сильних натисків степових орд на західних пограниччях – тільки що такий рух на захід, розпочатий десь в глибині Середньої Азії, не відразу передавався на західні границі: минало часом кілька десятиліть або й кілька поколінь, поки одна орда напірала на другу і сей рух давав себе знати нарешті в Чорноморських степах або на границях Вавилонії. Так, можна думати, що заходи Чжоу против гунів при кінці другого тисячоліття перед Хр. відбилися потім в руху скітських кочівників на Чорномор'ї, в натиску кімерійців в Малій Азії, мідо-перських племен на вавилонському пограниччі за сім-вісім століть перед Хр.

З другого боку, всі ті заходи Китаю коло середньоазійських кочівників не зіставались безслідними в культурі їх. Вони дійсно, хоч поволі і тяжко, але підлягають впливам китайської культури. Присвоюють собі деякі основи китайського устрою,

особливо воєнного, і служать посередниками у поширенні елементів китайської цивілізації в Середній Азії і сусідніх областях Сибірі і Туркестану. Багато робили для цього пізніші китайські заходи коло зав'язання торговельних зносин з західними землями через Середню Азію, задля рідких цінних для них тутешніх продуктів, і китайські завоювання в цих середньоазійських землях. Ще більше ті колонії, які виводило сюди китайське правительство для скріплення своєї власті і для використання тутешніх природних багатств. Вони, розуміється, найбільше впливали на поширення китайських культурних впливів – але се вже річ дальших часів.

18. Старі культури Америки. В інших частях світу ще тільки в Америці ми стрічаємо старі культури, котрих початки можуть іти в ці далекі часи, які оглядаємо. Так принаймні стоїть справа тепер. Старі здогади, що перші елементи культури могли бути принесені до Америки з Старого Світу, тепер відкинено. Сліди людського життя в Америці такі ж старі і розвій його тут іде без перерви від старої камінної культури аж до відкриття Америки Колумбом.

В ті часи іспанці застали великі культурні держави ацтеків в Центральній Америці й інків в Полудневій. На них була скуплена потім вся увага дослідників. І тільки новішими часами з-поза них стали виступати старші культури, на руїнах котрих

сформувалися держави ацтеків і інків, розмірно недавні, бо в момент відкриття Америки вони могли рахувати яких два-три століття всього свого існування.

В Центральній Америці найстарша, приступна бодай скільки-небудь дослідів, – се культура майясів (майя). Осідком її була спочатку теперішня Полуднева Мексика (провінція Чіапас) і сусідня Гватемала, з пограниччям Гондурасу. Пізніше, під натиском північних індійських племен нагуа, центр життя майясів пересунувся на менш придатний, безводний півострів Юкатан, де й застали майяську культуру іспанці в XVI віці. Від них заховалися деякі перекази, зібрані тоді про майясів, і що важніше – кілька, небагато пам'яток майяської письменності. На підставі сього, а також монументальних пам'яток, які зісталися, можна судити про культурний рівень, до якого дійшло се старинне плем'я. Але історія цієї культури представляється дуже неясно і зовсім позбавлена хронології. Ми можемо тільки міркувати, що для того, аби вийти на той культурний рівень, який представляли собою спустілі, давно покинені городи Чіапасу і Гватемали, скажім, при кінці першого тисячоліття по Хр., ся цивілізація мусила мати за собою значні культурні вартості вже далеко перед Христом. Але не звісно, чи були пройдені ці культурні ступені сим же племенем, чи воно теж ввійшло в чужу культурну спадщину – як потім в його культурну

спадщину ввійшли племена нагуасів. Тим самим незвісно і те, як і де саме розвивались попередні стадії сеї цивілізації.

Майяси не вийшли з неолітичної культури – з міді робили вони тільки прикраси; але в багатьох напрямках дійшли дійсно високого розвитку. Вони одні з усіх народів Америки, наскільки досі знаємо, мали письмо – спочатку, очевидно, гієрогліфічне, образкове, пізніше зближене до звукового, і добре ним орудували, уживаючи його в рукописах і в монументальних написах. Сі написи найкраще дозволяють орієнтуватися в тім, які пам'ятки належать до майяської культури, хоч вони читаються тяжко: перші іспанські монахи, що ще застали майяську юкатанську культуру живою, знали добре се письмо, але потім се знання затратилось. Майяси мали також дуже оригінальну і дотепну лічбу і краще вміли писати великі цифри, ніж античні народи. Дуже замітні також їх відомості в астрономії: вони не тільки доповняли рік до 365 днів за поміччю п'яти додаткових днів, але ще й до того робили поправки, докладніші від юліанського календаря. Літа вони рахували від своєї ери, яка припадала на день 28 червня якогось далекого року: надпись, з якої походить сей рахунок, рахує 3750 літ від сеї ери, але вона, розуміється, могла бути вичислена назад і від якогось пізнішого часу.

Релігія мала натуралістичний характер, в центрі її стояло Сонце, шановане під ріжними назвами і

формами. Під іменем Вотана воно наділяє свій нарід землею і дає назви містам; під іншим іменем видумує їм письмо, наділяє календарем, вчить будувати біжниці й інші будови. Богам добрим відповідають боги лихі, ворожі сили природи, що борються з добрими за владу над світом і людьми, перевага тепер по стороні злих, але в кінці перемога буде за богами добрими. Жертви мали досить цивілізований характер, хоч заховувалися пережитки колишнього жертвування крові живого чоловіка. Біжниці визначалися своєю монументальністю і великими розмірами, але будівництво мало досить немудрий характер, і монументальний вигляд надавався сим будовам певними штучними способами (будовою на терасах, фальшивими фасадами). Дуже розвинена була різьба на камені.

Господарство було хліборобське. Розвинена була торгівля і морські подорожі. Побут взагалі був досить тихомирний і не визначався суворістю. Зброя стрічається тільки на образах богів; сцен війни, спустошення не видно, нема і оповідань про них; культура розвинулася, очевидно, в період довгого затишку. Влада, дуже широка, була в руках жерців, але вони користувались нею видимо помірковано. Здається, в кращі свої часи ціла область майя творила одну політичну організацію. Пізніше, в часах упадку, вона розбивається, з'являється світська влада і різні форми суспільного поневолення.

Другим культурним районом виступає західне побережжя Полудневої Америки – океанське побережжя і гірська область Кордильєрів. Починаючи від теперішньої Колумбії і далі на полудні, в Перу, виступають сліди досить високої й старої культури. Розбиратися в ній, одначе, ще тяжче, за браком відомостей, і особливо тому, що тутешні культурні племена не знали письма і не полишили по собі ніяких письменних пам'яток.

На півночі місто Богота (се ім'я перенесене було іспанцями і на нове місто, теперішню столицю Колумбії) за часів відкриття було центром одної [з] держав чибчасів – всіх таких держав було тоді п'ять. Їх прикмети – кривавий культ Сонця і сильна воєнна верства; світські правителі ділили, одначе, свої впливи з жерцями. Для матеріальної культури характеристичні великі дерев'яні храми, дуже зручної будови, з масою золотих окрас (країна ся дуже багата золотом).

Далі на полудне, коло верхів річки Магдалена, поблизу м.Сан-Августин викрито сліди вимерлої культури незвісного народу, яка визначається багатством камінної скульптури – очевидно, се останки якихось великих храмових будов, вповні відмінних своїм стилем від сусідніх культур.

Ще далі на полудне, на території пізнішого царства перуанських інків, можна вирізнити принаймні три культурні райони. На побережжі бачимо дуже густу людність з високою господарсь-

кою культурою, яка зручно використовувала побережжя річок, придатні для хліборобства, за поміччю дуже розвинених водних каналів і уживала гуано з сусідніх островів для погною ґрунту. За нестачею дерева плавали на плотях з комишу. За нестачею каміння будували з цегли. Мали великі міста, храмові будови і похоронні камери, де ховалися мумії визначних покійників в сидячій позі.

В гірській області вирізняються два культурні райони – один на півночі, в теперішнім Середнім Перу, в поріччі Санти; центром другого було озеро Тітікака, з старинним містом Тіагуанако. Вся ця область покрита останками старої кам'яної архітектури, монументальних будинків з кам'яних глин, кладених на цементі, і кам'яної різьби, зв'язаної з культом Сонця, бога Уїракочі – творця людей і учителя їх в усякій штуці. Центром цього культу було те місто Тіагуанако з його величезними руїнами, пам'ятками високої будівляної техніки. На руїнах сеї культури розвинулася потім культура інків, яка багато перейняла з сеї старої культури.

Культура ся, як і культура Центральної Америки мусила вирости з дикого стану за кілька тисячоліть до сформування держави інків. Тому я вважав потрібним згадати тут про них, хоч і не можна вислідити їх початків, ані показати того стану, в яким сі культури стояли за дві тисячі літ до відкриття Америки – в епоху, якою кінчили ми перегляд старих культур Старого Світу.

АНТИЧНИЙ СВІТ

19. Егейська доба і грецьке розселення. В першій половині останнього тисячоліття перед Хр. в східній частині Середземного басейну на руїнах егейської культури, що була розвинулася тут в тісних зносинах і зв'язках з великими семітськими культурами (§ 8), починає розвиватись нова культура – грецька, або еллінська, гелленська, як вона себе називала. Покривши собою область старої егейської культури, вона прийняла з нею спадщину Переднього Сходу, егейські і вавилонсько-єгипетські культурні здобутки, але самостійно переробила їх і дала нову культуру, яка потім і безпосередньо, і через культуру римську стала підставою пізнішої європейської цивілізації. Разом з культурою єврейською вона, ся греко-римська культура, наложила на неї нестерту печать на всі

пізніші часи, і се надає таке значіння грецькому життю – властиво і не всій Греції, а тим дрібним часточкам її, де розвинулось се переважне культурне життя.

Самі греки починали свою історію від так званого походу Гераклових потомків на Пелопоннес, коло першої тисячі [років] перед Христом. Тоді, мовляв, дорійські племена греків, разом з іншими, вийшовши з гірських країв нинішньої Північної Греції, під проводом потомків славного героя Геракла, опанували Пелопоннеський півострів і положили початок першим історичним грецьким державам – Аргосові і Лакедемонові. Все, що діялося перед тим, заховалось у них тільки в неясних, легендарних споминах завдяки місцевим переказам або поетичним творам, які, розуміється, в значно перетворених поетичною фантазією формах, заховали пам'ять про деякі події – в тім роді, як-от так звана Троянська війна. Розкопки останніх десятиліть дали до сих темних, поетичних переказів ключ, загублений самими греками.

Тепер ми знаємо, що перед походом гелленських гірняків з Північної Греції побережні краї грецькі – особливо східні, входили в круг егейської культури, що обхоплювала острови східної частини Середземного моря і західне побережжя Малої Азії й Сирії. Тут і на побережжі Європейської Греції існували досить сильні, порівнюючи з пізнішими, гелленськими часами,

держави, сильні царські династії, що полишили по собі укріплення, багаті скарбниці і гробівці в тім роді, як єгипетські. Були торгові оселі, які стояли в зносінах з іншими середземними краями. Була письменність, була висока матеріальна культура, яка додержувала пари Єгиптові і Фінікії, багатство і блиск, нахил до зверхньої розкоші, золотих окрас, дорогих тканин і т. ін. Супроти сеї старої культури Греції і островів геллени в часах свого приходу були справжніми варварами, і гелленське розселення, в тім роді, як згадане дорійське й інші, було подібним явищем, як затоплення некультурними аравійськими ордами культурних оаз Месопотамії або пізніше захоплення германськими народами Римського цісарства. Воно принесло за собою руїну старого життя і культури, і минули довгі часи, поки сі гелленські пришельці – гірські пастухи й забіяки, розселившись серед старої людності, на руїнах її культури, потрапили оцінити її вартість – присвоїли собі її останки і відновили зв'язки й зносини, зав'язані старими державами і городами.

На жаль, як я сказав, ся передгелленська доба в історії Греції почала відкриватися тільки останніми часами. Наука дперва береться до розбирання її матеріалу. Поки що приходиться в ріжних питаннях тільки догадуватися. Так, наприклад, зістається неясним, які були родові відносини між людністю егейської доби і новим гелленським розселенням. Одні вчені думають, що

вся егейська культура, кінчаючи серединою II тисячоліття, була зовсім чужою грекам. Інші здогадуються, що егейська культура другого тисячоліття була культурою індоєвропейської людності. Думают, що ця людність була першою хвилею індоєвропейського розселення, яка залила Грецію, острови і Азіатське побережжя (згадаймо філістимлян, § 8), а за нею пішли при кінці II тисячоліття хвилі гелленські – ахейська, еолійська, іонійська, дорійська. Так само як за сими (і поруч них) котилися на полудень інші, ближче споріднені з ними – як-от та, котру представляють пізніші македоняни, і дальші родичі – ілліри, тракійці. Але хоч би й так, то все ж зостається не ясним цікаве питання, наскільки близькі і споріднені між собою мовою, побутом і старою культурою були сі (назв'їм для короткості) егейці і їх наступники геллени. По всій видимості, геллени переймали культурну спадщину егейців нелегко, між ними була велика прірва, яка не так легко заповнилась, і тим пояснюється така глибока перерва між гелленською і егейською добою, так що пізніші греки не мали про неї навіть поняття.

Се мало свої добрі сторони. Егейська культура не попросту була перейнята греками – на її руїнах вони виробили свою власну, значно відмінну. В порівнянні з егейською вона визначається більшою бідністю, демократизмом своїм, так сказати, але замість східної розкоші розвиває більше

духовні, моральні, громадські інтереси. Відносини грецької культури до егейської пригадують скоріш відносини германської культури до римської, ніж, скажім, вавилонської до сумерійської. Але чого приходить ся пожалувати – що нові грецькі населенники не перейняли від своїх попередників письменства, і воно розвинулося серед них значно пізніше, так що ні епоха розселення, ні перші віки по ній не лишили ніяких історичних пам'яток – хіба пізніші перекази і спомини в найстарших поетичних пам'ятках.

20. Греція в перших віках по розселенні. Гегемонія Спарти. В протилежності до старих культур Сходу, що розвивалися в спеціальних обставинах, які сприяли скупленню великого і тісного залюднення і сформуванню великих, сильно організованих держав, природні умови, в яких розвинулася егейська, а потім грецька культура, вели, навпаки, до великого роздроблення і окремішності політичного і культурного життя. Дрібні острови, в такім величезнім числі розкидані в східній часті Середземного моря, розуміється, були кождий своїм маленьким світом. Але таким самим розкавалкуванням визначається і Малоазійське побережжя, і Полуднева Греція. Гірські хребти і морські заливи розбивають її на множество дрібних часточок, незвичайно сильно відокремлених, іноді просто неприступних для сусідів з суходолу. Се в зв'язку з іншими обставинами вплинуло на се, що

на грецькій ґрунті ніколи не могла зложитись ніяка більша, суцільна, централізована держава. Тутешнє політичне життя уложилось в державу-город, невеликий округ з якимсь городським центром, і він являється характеристичною формою для грецького життя.

Роздроблення сих городських і племінних державок рівноважили до певної міри їх союзи. Були такі союзи дуже старі, організовані на релігійнім ґрунті; найбільш славні з сих союзів, Делоський і Дельфійський, зв'язані з культом Аполлона Делоського й Дельфійського. Але сей релігійно-союзний зв'язок був дуже слабкий. Пізніш організуються більш міцні політичні союзи, або гегемонії.

Розселення грецьких племен, призвичаєних до сільського господарства, головно до пастушого життя, на перших початках сильно підірвало міське життя, торгівлю і промисел старшої доби. На перший план виступає сільське господарство. Тодішнє життя, як його малюють нам Гомерові поеми – „Іліада” й „Одіссея”, що зложились в X, IX і VIII віках, і молодша від них поема Гесіода (VII вік), – се життя воєнно-господарської аристократії. Греція розпадається на велике число князівств, де вся власть і сила належить воєнним родам, потомкам завойовників. В їх руках земельна власність – найбільш родючі, цінні землі, котрі обробляють малоземельні і безземельні селяни.

Домашнє господарство лежить на численній двірні з рабів. Серед сих родів „кращих”, „ситих” (багатих), „многоземельних” перше місце займає рід „базилея”, „василевса”. Звичайно перекладають сю назву словом цар, але воно дає фальшиве поняття про становище сих володарів: вони являються тільки першими між рівними – між тими аристократичними родами. Престиж такого базилея залежить від його достатків – що його рід найбагатший і найзначніший між іншими, або від його особистих здібностей і енергії; але власть його не має в собі нічого певного. Базилей заступає свій край перед богами, він проводить військом свого князівства на війні; але його власть і вплив обмежені силою і впливами місцевої аристократії, яка слухає його постільки, поскільки не хоче сваритися з своїм базилеєм (сцени „Іліади” й „Одіссеї”).

Сей воєнно-аристократичний устрій доби розселення особливо тривко задержавсь у дорян Пелопоннесу, особливо в Лакедемоні-Спарті, бо завойовники – спартіати приложили всі старання до того, щоб спеціальними правилами і постановами задержати в свіжості воєнний дух і енергію в своїй верстві і забезпечити її від впливів міського життя. Города тут не розвинулися, не захопили верстви завойовників: вони зісталися класою вояків-поміщиків, на котрих працювала поневолена сільська людність (так званих „гелотів”, державних кріпаків), торгівля ж і промисел зісталися в руках

„періоїків” („сусідів”) – старої людності міст, яка піддалася завойовникам, вимовивши собі певні права. Вона зісталася при особистій і маєтковій свободі, але без участі в політичному житті, що було привілеگیєю спартіатів (званих так по імені головного міста і воєнного табору їх, Спарти).

Завдяки сильній воєнній організації спартанці заволоділи сусідньою областю, Мессенією, і підбили під свій вплив і зверхність інші області Пелопоннесу, і так повстав (в VII – VI віках перед Хр.) сильний політичний союз під проводом Спарти, що й вів перед в політичному житті Греції тих часів. До половини V віку, кінчаючи добою грецько-перських війн, перевагу в грецькому житті має аристократично-консервативний дорійський елемент.

В тих областях, де міське життя розвинулося сильніше і захопило також і завойовників, сей воєнно-аристократичний, поміщицький лад не удержався так, як в Спарті. Власть базилеїв падає скрізь – переходить до родової аристократії, так що області-князівства сеї доби, VII – VI віків, стають взагалі аристократичними республіками-олігархіями („правлінням небагатьох”). Але де було сильне міське життя, там що далі, то сильніше натискає на стару родову аристократію, головню поміщицьку, нова, міська людність, добиваючися політичних прав і скасування аристократичних привілеگیї. Розвиток торгівлі і промислу по містах дав сьому міщанству засоби, почуття сили і зна-

чіння; широкі торговельні зносини розвинули серед нього свобідніший політичний світогляд. В своїй боротьбі ці нові елементи опираються також на роздражене панування старої аристократії, обезземелене, обтяжене довгами і одробітками селянство (так званих шестидольників, гектеморів – тому що їм зіставалася тільки шоста частина врожаю). Так зав'язується завзята громадська борня, яка наповняє собою головно VII і VI віки перед Хр.

21. Громадське і культурне життя греків в VII – VI віках. Аттика й Атени. Громадська боротьба, що характеризує грецьке життя VII – VI віків, визначалася незвичайним напруженням, повна епізодів кривавих, понурих: убийств, різні, масових вигнань і висилок. Але, напружуючи всі сили, всю енергію найбільш чутких на питання права, свободи і рівності людей, вона переносила центр ваги сучасного життя з питань матеріального добробуту, багатства і розкоші в сферу громадських і політичних ідей і вперше за життя людства розкриває перед ним новий світ громадського життя в властивім значінні того слова. Заразом, розбуджуючи сили духу, вона творить нову добу і в культурнім, духовім житті Греції – і з нею в житті людства взагалі. І власне твориться вона там, де ся боротьба розгоралась найбільш сильно і немилосердно, а не там, де верстві владущих удавалося задавити всяку

протівність, як було в Спарті. Плем'я іонське, менш консервативне, більш рухливе, бо в такі умови поставлене, являється головно творчим елементом в сім громадським і духовім процесі.

Передусім треба одмітити, що ся завзята внутрішня боротьба, сі партійні усобиці підлили нової енергії в грецьке розселення. Доба сієї громадської боротьби була добою незвичайного розвитку грецької колонізації. Уже раніше, в епоху розселення, гелленські племена, ідучи по слідах егейської культури, розлазяться з грецького сухо-долу по середземних островах і по Малоазійським побережжі. В епоху дорійського розселення бачимо велику еолійську і іонійську колонізацію на малоазійським березі. Дорійці також розсе-люються з Пелопоннесу по полудневих островах (Крит, Родос) і переходять на азійський берег. Розвиток міського життя й промислу і розширення торговельних зносин веде до закладання все нових грецьких колоній і торговельних осель (факторій) на побережжі Тракійським і Чорноморським, Італійським і Африканським. Зріст міських центрів при недостатчі місцевих продуктів (Греція дуже бідна родючим, орним ґрунтом) змушує шукати однаково і ринків для збуту своїх виробів (особливо посуду і тканин), і джерел, з яких можна діставати предмети поживи, особливо збіжжя і рибу. Політичні і громадські усобиці женуть все нові юрби пересельців, між ними і переможених в

сих усобицях представників аристократичних родів, і цвіт нового громадянства: він іде в чужі краї за кращою долею, за свободою і правами, котрих не удалося здобути у себе дома. До них прилучається міський і сільський пролетаріат, котрому не стає у себе прожитку. В VII – VI віці побережжя, почавши від Кавказу і до теперішньої Франції, європейський і африканський берег покриваються грецькими колоніями, які не раз досягають великого значіння і сили. Поруч старих промислових центрів, як Коринт, Мегара, Ацени, малоазійський Мілет, здобувають незвичайне значіння Родос, сицилійські Сиракузи, єгипетський Навкратис, лівійська Кірена – на Африканським побережжі. На Італійським побережжі виростає ціла „Велика Греція”, як її звали.

Грецький світ незвичайно поширюється. Ростуть засоби, достатки, громадський і культурний досвід і знання. Розвивається не тільки ремесло, а і мистецтво – будівництво, скульптура, малярство (особливо славні малюнки на посуді – родоські, навкратські, коринтські, атенські). Розвивається наука і письменство. Коли консервативні IX – VIII віки були добою розцвіту епічної поезії, що полишила невмирущі пам'ятки свої в Гомерових поемах, бурхливі століття VII – VI стали епохою розцвіту грецької лірики, яка обняла широкий круг почувань, від політичних і громадських (пісні Тіртея, Теогніда, Солона) до лірики еротичної –

поезії любові, насолоди, як творчість Алкея, Сапфо, Анакреона. Мілетянин Талес (Фалес), старший з грецьких „філософів”, прославився тим, що на підставі вавилонської астрономічної науки наперед вирахував затміння Сонця 585 року. Анаксімандр пробує скомпонувати першу географічну карту. Пітагор прославив себе відкриттями в музиці й математиці, і ще більше – моральною наукою, котрою перейняте було братство його учеників в Кротоні, в Полудневій Італії. Моральний елемент в релігії, в протилежність старим натуралістичним поглядам, висувають також атенські орфіки VI віку. З ролі виучеників східної культури, якими являються греки в перших століттях, вони все більш переходять на ґрунт оригінального розвитку.

В сфері громадського і політичного життя згаданий вище суспільний процес зазначається також різними характеристичними явищами. Одним з проявів боротьби за політичні права демократії являється списування права, законів: воно мало запобігти самоволі аристократичних родів, що являлися сторожами і толкователями права, і толкували його, як підозрівав демос, в своїх інтересах. На сей час припадає розвиток письма: до перейнятих від фінікіян знаків для суголосних звуків додано знаки для голосних і так з'явилася нова, незвичайно проста звукова азбука – незвичайно важний факт в історії культури. Се дало змогу перевести докладні записи старого права і вони

стали важним здобутком демосу, бо така запись права давала широким кругам людності змогу контролювати діяльність урядників, яких вибирала владуща аристократія. Пізніше демократи доби- валися ріжних змін і доповнень старого права в своїх інтересах. Розвиток законодавства під натис- ком і волею самого громадянства – се дуже харак- теристичне явище отсеї боротьби. Воно простує звичайно до наділення політичними правами тої людності, яка до того часу зіставалась поза старими родами, до обмеження старих урядів, обсаджуваних аристократією, до сотворення нових контрольних органів, вибраних ширшими кругами повноправ- них громадян, і до полегшення економічного становища сих нижчих верств.

Процес сей не йшов, одначе, гладко. Дуже часто боротьба демократичних і аристократичних партій приводила до так званих тираній: знаходився енер- гійний, талановитий чоловік, який, опираючися на демократичні круги, невдоволені пануванням старої аристократії, забирав в свої руки фактичну власть і правив як володар. Правління се часто бувало дуже зручне й приводило до розцвіту культурного і економічного життя. Але воно осуджувалося зарівно і з становища старої аристократії, у котрої виривало власть, і з становища демократії, котра кінець кінцем по такій тиранії добивалася демократичного правління – через те назва тиранів і набрала такого несимпатичного значіння.

Найбільш характеристичною представницею сих старих змагань і нового життя уже з VI віку стає Аттика і її столиця Афіни (Атени), город budouчого, найбільш блискучий взірець іонського елемента. Від аристократичного правління протягом VII – VI віків Аттика переходить поволі до демократичних форм. Перша запись законів зв'язана з іменем Дракона. По ній наступає соціальне законодавство Солона, звернене головню на улегшення економічного становища нижчих верств атицького громадянства, і дуже умірковане в питаннях політичного устрою. Потім тиранія Пісістрата, який захопив правління, користаючи з невдоволення демосу з такої уміркованості Солонового законодавства. Правління його було блискучою сторінкою в економічній і культурній житті Аттики, але по смерті Пісістрата його сини не довго попанували, і стара боротьба аристократії й демократії розв'язалася компромісом – законодавством Клейстена (Клісфена). Воно відкинуло старі відносини й на нових підставах організувало устрій Атенської держави, допустивши до участі в виборах урядів усіх повноправних громадян, а число їх було ще помножене через наділення горожанськими правами багатьох неповноправних (в Аттиці вони звалися метойками). Так розв'язавши задачу своїх внутрішніх відносин, атенці вступили в велику епоху грецько-перських війн, що поставило їх на чолі сучасної Греції.

22. Мідяни й перси. Перська держава і грецько-перські війни. Індоевропейське розселення (§ 8) наповнило Іранську височину арійськими племенами, близько спорідненими з арійцями Індії (сі дві галузі полудневих індоєвропейців, як знаємо, й об'єднували себе під назвою аріїв, себто шановних). Але сі предки пізніших персів довго не давали про себе знати тут. Були таки значні різниці в житті західних і східних іранських племен, розділених безплідною пустинею (соляним степом), що стелиться на полудневий схід від Каспійського моря. Західні іранські племена, що виступають пізніше під іменем медів, або мідян, в гірських краях на полудне від Каспійського моря, були ближчі до месопотамських впливів, скоріше і сильніше підпали впливам вавилонської культури, стояли в сфері вавилонсько-ассирійських політичних впливів, а часами були і в повній власті їх. Східні іранці жили більш відокремленим і самостійним життям, і серед них розвинулась оригінальна народна культура і національна релігія, зв'язана пізніше з іменем легендарного учителя і впорядчика сеї релігійної науки Заратустри (Зороастра). Старі арійські вірування в богів він звів до двох образів: доброго ясного бога Агурамазди, або Ормузда, джерела всякого добра на світі, і темної сили Ангроманія, або Арімана, з котрим веде вічну і побідну боротьбу світла сила Агурамазди. Але ми маємо сю релігійну

науку тільки в дуже пізній записі, книгах Авести, упорядкованих в III віці по Хр., – старші записи, що існували перед часами Александра Великого, мовляв, згинули під час тодішнього погрому Перського царства.

Політичні впливи Вавилонії й Ассирії мали своїм наслідком між іншим і політичну організацію західних іранців. Виховані в воєнній школі Ассирії, їх ватажки організували кінець кінцем свою власну державу і скористали з ослаблення Ассирії, наслідком звісних нам колонізаційних перемін в сих краях в VII віці (§ 11). Мідійський цар Кіаксар не тільки скинув з себе ассирійське ярмо, але в союзі з Вавилоном розгромив і Ассирію, так що з кінцем VII віку Мідія зайняла її місце в краях на полудніє від Каспійського і Чорного моря. Разом з тим організується на захід від неї інша держава, Лідійська, і вони розділюють між собою сферу впливу в Малій Азії. Згадане вже вище затміння 585 року, вираховане Фалесом, тим було славне, що воно перервало рішучу битву між мідянами і лідійцями за їх володіння в сих сторонах.

Але проти мідійської династії й її володіння підіймається скоро реакція серед іранських племен. Мотиви її неясні; можливо, що в основі тут лежала національна опозиція вавилонським впливам, котрим підпала мідійська династія. На чолі її стає рід Ахеменідів. В середині VI віку Ахеменід Куруш (Кір) підняв повстання проти мідійського царя і

погромив його. Потім звернувся проти лідійського царя, славного Креза, – погромив також і його, а кілька літ пізніше (538 р.) підбив собі ще й Вавилонське царство. Син його Камбіз докінчив завоювання батька походом на Єгипет і заволодів ним також. Так повсталася перша велика світова держава старої історії – Перська. По смерті Камбіза почалися в ній великі замішання, але новий цар з роду Ахеменідів Дараявуш (Дарій) умів їх утихомирити і перевів нову організацію сеї держави, яку потім вона задержала й пізніше. Монархія була поділена на великі провінції, на чолі котрих стояли царські намісники (сатрапи, властиво: кшатрапавани); вони мали необмежену владу. Однак підбитим містам і областям і племінним ватажкам полишено значну свободу у внутрішніх відносинах: вони були обов'язані тільки данню і воєнною службою. Особа царя була оточена незвичайною розкішшю й етикетом. Сильна гвардія, розділ адміністративної власті від воєнної, уліпшена комунікація – добрі дороги, пошти, кур'єрська служба служили до підтримання власті і порядку в державі. Вироблені вавилонсько-ассирійською практикою форми воєнного і адміністративного устрою були вперше приложені в таких великих розмірах до державної організації.

В культурнім житті Персія теж, як і Мідія, черпала з скарбниці месопотамської культури. В будівництві, в декоративній штуці Персія йшла

за вавилонськими взірцями. Присвоїла собі й вавилонську клинопись. Самостійна перська культура була ділом будучності, коли на арену виступили – значно пізніше – ще більше східні племена іранські.

Вертаємо до Дарія. Організувавши державу, він за прикладом своїх попередників думав про її поширення. Значно посунув границі в сторону Індії, задумав підбити собі північне побережжя Чорного моря й ходив походом в наші степи на тутешніх скітів, але сей похід був без успіху. Завоював зате Тракійське побережжя Балкан.

Повстання малоазійських грецьких міст, підняте ними під час походу Дарія в Скітію, викликало план війни з греками. Завоювання Егейського побережжя й так мусило бути в дальшій плані Дарія, коли він заходжувався коло Тракії, і грецьке повстання тільки дало ближчий привід до того. Грецькі міста Малоазійського побережжя були підбиті ще Крезом; потім, погромивши Лідію, підбив їх собі Кір. Але греки неохоче зносили сю перську зверхність, і під час згаданого скітського походу Дарія задумали визволитись від неї. Повстання не удалось, Дарій подолів греків війною і підбив паново, а поміч, яку післали своїм малоазійським землякам в їх повстанні атенці (афіняни), дала Дарію привід подумати про завоювання і Європейської Греції. Смерть захопила його серед сеї війни, і повів її вже на правду син його Ксеркс. 490 року вислав він на

Аттику велике військо й кораблі, але атенці, хоч з значно меншими силами, таки відгромили їх в славіній битві під Маратоном. Десять літ пізніше Ксеркс рушив на них сам з усею морською і сухопутною силою, але сполучені сили грецьких держав погромили перську флоту під Саламініом, а на другий рік розбите було й сухопутне перське військо. Після сього греки перенесли боротьбу на Малоазійське побережжя й заходилися визволяти від персів малоазійські грецькі міста.

23. Золотий вік Атен. Грецько-перські війни зістались на вічні часи в пам'яті греків як найсвітліша сторінка їх історії. Маленькі грецькі державки перемогли першу світову державу. Прихильники духової культури, громадянського духу і демократичного устрою, видвигнутого останнім століттям, бачили в тім доказ великої вартості сих сторін життя, перемогу їх над сліпим послухом, грошовими скарбами і мілітарними силами азіатської деспотії.

Се було огненне хрещення гелленського духу, гелленської цивілізації, гелленського громадянства. І особливо було тріумфом Атен і їх нової демократії. В початку боротьби з персами старшинство і провід мала по старій пам'яті Спарта. Але що війну потім прийшлося перенести головно на море, перша роля сама собою перейшла до Атен, з їх сильно розвиненою флотою і незвичайною енергією нового громадянського життя. Організувався союз

для спільної боротьби з персами. До його вступили міста Егейського моря. На острові Делосі, при славнім храмі Аполлона, зложено союзу касу, куди мали складати річні вкладки члени союзу на потреби сеї боротьби, і визначено число кораблів, яке мали вони ставити до союзної флоти. Провід в союзі і начальство над союзними силами передано атенцям. Се, розуміється, незвичайно підняло їх значіння і їх самопочуття. Війна з персами пішла успішно, Малоазійська Греція була забезпечена від перських претензій; з тим союз до певної міри стратив свої мотиви існування. Але атенці в своїх інтересах пильнували заховати його в цілості. Проти аристократично-консервативного Дорійського союзу, що стояв під проводом Лакедедону, новий морський союз становив спілку держав демократичних, переважно іонійських або їм підпорядкованих, і дедалі все більше з вільного союзу перетворювався фактично на державу Атенську. Союзна каса перенесена була з Делосу до Атен, натуральна участь в союзній флоті заступалася грошовими вкладками, і атенці, на собі несучи оборону союзу, трактували союзу касу і союзу флоту як своє власне добро і силою приборкували тих, хто хотів скинутись союзних обов'язків.

В парі з таким зростом політичної сили атенців поступає з незвичайною силою і блиском внутрішній розвій Атен. Політичний устрій демократизується до решти, падають останні заборони старого

аристократичного устрою, сили громадянства розвиваються без усяких перепон. Незвичайної висоти і глибини доходить культурне й духове життя. Атени стають признаним культурним, духовим центром Греції. Багатства союзної каси дають змогу прикрасити їх чудовими творами мистецтва – Атенський акрополь (замок) стає одним великим музеєм грецького майстерства – будівництва, скульптури, малярства. В будівництві і ще більше – в скульптурі ся доба стала єдиною в своїм роді в історії людської творчості (в центрі її стоїть ім'я великого майстра Фідія). Незвичайно високого розвитку доходить і письменство. З сього часу аттицька азбука в письменстві і атенський діалект в літературі стають загальними. В творчості великих атенських драматургів V віку Есхіла, Софокла і Евріпіда на висоти вселюдської краси виходить драма. Арістофан дає незрівнянні взірці політичної комедії, сатири. Тукідід (Фукідід) в своїй історії Пелопоннеської війни дає взірець „прагматичної історії” – глибокого аналізу політичних, соціальних і психологічних мотивів подій, який послужив прикладом для новішої історіографії. Високо стоїть філософія, з досліду основ світового існування переходячи до розсліду підстав морального життя чоловіка (наука Сократа). Цвіте також техніка, ремесло і всяке прикладне знання.

Середні десятиліття V віку між перськими війнами і розгаром Пелопоннеської війни були власне

моментом найвищого розвитку атенської сили і слави, громадянського і культурного життя. Се вік Перікла – талановитого і зручного політика, який, займаючи звичайний уряд стратега (члена воєнної колегії), протягом тридцяти літ держав провід Атенської держави і був свідком її найвищого блиску – і початків упадку, в новій боротьбі з Спаргою.

Конкуренція демократичного й аристократичного, поступового і консервативного, дорійського й іонійського елемента, вилившись в конкуренцію атенської і спартанської гегемонії, кінець кінцем привела до страшного конфлікту – так званої Пелопоннеської війни. Прихильники демократичних і поступових течій рвалися зломити останнє заборолу консерватизму, яким була Спарта в тогочаснім грецьким житті. Сеї політики тримався і Перікл. В 431 році Ацени розпочали війну з Спартою, яка з перервами потяглась до кінця V віку й знищила не тільки політичну силу Ацен, але й взагалі підстави політичного життя Греції.

24. Політичний упадок Греції й македонська гегемонія. Пелопоннеська війна скінчилася погромом Ацен. Атенська флота була знищена, морський союз, що стояв під атенською гегемонією, був скасований, в Аценах був заведений аристократичний устрій. Се стояло не довго: по кількох літах Ацени визволилися з-під опіки Спарти, демократичний устрій відновлено, але сила Ацен

була підірвана назавсіди. Проти політичної переваги Спарти виступила нова політична сила – Теби (Фіви). Під проводом Епамінонда вона задала смертельний удар Спарті, викликавши повстання мессенських гелотів. Але для політичної ролі фіванці не були приготовлені і нова політична комбінація під гегемонією Теб не була тривка. Так само тільки блідою копією колишнього значіння був морський союз, відновлений атенянами в 370-х роках. Політичне життя Греції явно пережилось. І хоч у сих обставинах політичного розкладу грецька культура все-таки далі робила великі успіхи – на сі часи політичного упадку припадає творчість найбільших світочів античної мислі філософа Платона і універсального генія Арістотеля, творця системи знання, до якої не підіймався людський геній ні перед тим, ні по тім, але старі форми політичного життя, очевидно, своє віджили.

Серед сього упадку виступає наперед в середині IV віку нова і справді могутня політична сила – Македонія. Ся гориста країна, на північ і захід від теперішніх Салонік, була залюднена гірськими, іллірськими і тракійськими племенами; пізніше, в часи гелленського розселення, вони були почасти виперті звідси, почасти покриті гелленським племенем, що пересунулося сюди з заходу під натиском іллірів. Протягом VI і V століття поволі з сеї гелленсько-тракійської людності організується доволі сильна і войовнича держава Македонська,

гелленізована в своїх верхах. Її династія і аристократія стояли вповні під впливами грецької культури, хоч і не грали в ній ніякої активної ролі. Правдивим же творцем політичної сили Македонії був Філіпп Македонський в середині IV віку: незвичайно талановитий правитель, вираховний, обережний політик і великий мистець в воєнному ділі.

Він на нових основах організував македонське військо (славну „македонську фалангу”), пробив Македонії дорогу до моря, заволодів сусідніми золотими руднями, підбив поблизькі тракійські й іллірські племена, далі Тессалію й Епір. Вмішавшись в усобиці Середньої Греції, відкриває він собі дорогу туди і, користаючи з упадку і розкладу політичного життя сучасної Греції, змагає до гегемонії над нею під окликом спільної війни против одвічного ворога – персів, котрим незадовго перед тим знову віддала малоазійських греків на поталу Спарта, шукаючи в персах опори в своїй боротьбі з противниками.

Против сих змагань Філіппа рішучо виступили атенці, під впливом славного оратора свого Демостена. Вони пробували організувати грецькі держави против македонської небезпеки, але в рішучій битві під Херонеєю Філіпп їх погромив (338 р.). Після сього депутати грецьких держав, зібрані Філіппом на конгрес в Коринті, організували так званий Коринтський союз і признали гегемонію Філіппа – з виїмком Спарты, яка від Філіппа

відборонилась і до союзу не пристала. Була проголошена спільна війна з Персією під проводом македонського царя: вона мала об'єднати в одну національну цілість роздроблену Грецію. Але серед приготувань Філіпп згинув з руки убійника.

Його плани боротьби з Персією, одначе, перейняв зараз же його син і наступник, двадцятилітній Александр, вихованець Аристотеля. Вступивши на царство і кількома рішучими ударами приборкавши своїх македонських підданців і грецьких союзників, які думали скористати з смерті Філіппа, щоб визволитися з „македонської кормиги”, він відновив Коринтський союз і розпочав війну з Персією в 334 році.

25. Монархія Александра Великого і гелленістична доба. Грецько-перські війни задали сильний удар Перській державі і від того часу протягом V і IV віку вона видимо хилиться до упадку і розкладу. Слабне організація, сатрапи забирають занадто багато власті, криваві заворушення стрясають державою. За всім тим в момент походу Александра се все-таки на око була ще дужа, могутня держава, і виступ Александра против неї, з 40 – 50 тисячами війська, був виступом карла против велетня. Перський цар розпоряджав величезними матеріальними засобами, масою кораблів, безмежною силою здатної до війни людності. Але Александр з досвідченими воєводами свого батька, з чудово організованим і вишколеним македонським військом дуже

зручно і щасливо повів війну. А притім, взявши роль свободителя народів від перської кормиги, вмів з кожним поступом наперед, з кожним територіальним здобутком здобувати собі й нову опору в боротьбі з Персією. Проголошуючи метою походу пімсту персам за спустошення Греції в 480 році, він в дійсності мав, очевидно, план заснування нової грецької монархії на руїнах перської.

Погромивши перське військо недалеко Геллеспонту, Александр опанував Малу Азію. Після нової перемоги над перським царем звернувся на Сирійське побережжя, а відси пройшов в Єгипет. Перський цар відступав йому сі західні провінції, з тим щоб він зіставив за ним решту держави, але Александр не згодився на се. Після нової перемоги він заволодів Месопотамією і, пройшовши в Персію, спалив перську столицю Персеполь з усіма її чудовими палатами і пам'ятками, мовляв, у відплату за поруйнування персами грецьких міст в 480 році. Сим програма походу, проголошена свого часу Філіппом, була сповнена. Александр відправив з щедрими дарунками грецькі помічні полки, що брали участь в поході, і входить тепер поволі в роль монарха нової азіатської держави. Він сам жениться з персіянкою, женить найближчих своїх людей, заохочує до того ж своїх вояків, заступає місце ветеранів в війську місцевими людьми, переймає етикет і норови перського двору. Се викликає протест серед грецького оточення Александра,

приводить до змов і кривавих сцен, але кінець кінцем Александр переломив сю опозицію своєю залізною енергією і довів свій план до кінця.

Коли з Західної Персії Александр рушив в Східну, там виникло повстання, і царя перського вбито. Александр виступив против бунтівників, вважаючи себе тепер правним наступником убитого. За всім тим приборкання тутешніх племен і тепер зв'язане було з великими труднощами, але Александр поконав їх і дійшов на півночі до Яксарту (Сирдар'ї), де заложив місто Александрію. Потім звернувся на полудне, до Індії: Північна Індія (долина Інду) належала до Персії за кращих часів, і тепер Александр поставив своїм завданням привернути сі володіння. Невважаючи на всі труднощі, індійське пограниччя і вся долина Інду були підбиті Александром (морська експедиція, вислана відти до устя Євфрату наоколо Аравії, була епохою в розвитку географічних відомостей, бо вперше познайомила греків з тими краями).

Вернувшись відти до Вавилону, Александр енергічно зайнявся організацією своєї нової держави в дусі своєї провідної ідеї: сполучення грецького елемента з східним. Але захорувавши, вмер 323 р., маючи всього тридцять три роки життя, не лишивши по собі сина і не визначивши наступника. Невважаючи на такі критичні обставини, діло Александра не згинуло. При всіх перешкодах, з ріжними замішаннями, розділами і переділами, кривавими

усобицями і всякими злочинами його план здійснювався стихійною силою, видимо відповідаючи потребам і обставинам даного моменту.

Уставлене було регентство, яке мало правити іменем царів – брата Александрового, ідіота, і budouчого сина, що мав родитися по смерті Александра. Се регентство держалось якийсь час і після того, як обидва сі царі і вся Александрова родина вигбла в страшних двірських усобицях. Тенденція до удержання в якійсь цілості Александрової монархії продержалася в боротьбі з змаганнями до відокремлення і самостійності поодиноких намісників до самого кінця IV віку. Тільки після сього вона розділяється безповоротно на три великі часті: так звану Македонію, що в своїй гегемонії змагала держати Європейську Грецію, „Азію” – азіатські часті Александрової монархії, під управою династії вавилонського намісника Селевка, і Єгипет – під управою династії Птолемеїв, потомків другого Александрового генерала Лага.

Сі держави з ріжними змінами продержались до половини II (як Македонія) і навіть половини I віку (як держава Птолемеїв), коли перейшли до римського володіння. З них найменше інтересу мала „Македонія”. Її гегемонія в Греції не мала особливого значіння, культурна роля її теж не велика. Держава ж Селевкідів, що обіймала Малу Азію, Сирію, Месопотамію й Іран, і єгипетська

держава Птолемеїв мали в історії людства дуже велике значіння – своїм культурним процесом, званим „гелленізмом”.

Діло в тім, що грецька культура, вирости на ґрунті егейської, по характеру своєму близької східним культурам, визволилась потім від східних впливів (особливо з епохою грецько-перських війн) і розвинула свій оригінальний зміст. Тепер, на ґрунті Малої Азії, Сирії, Вавилону, Єгипту вона входить знову в тісні зв'язки з східними культурами, і настає нове сполучення їх. Поруч старих грецьких центрів, як Атени, Коринт, Теби, з'являються такі нові, як єгипетська Александрія, сирійська Антіохія, і в сих нових, гелленістичних, грецько-орієнтальних формах грецька культура поширюється потім на території Римської держави й стає одною з підстав нової європейської цивілізації.

Взагалі, неважаючи на політичний упадок, культурне й духове життя Греції кипіло далі. Навіть в сфері суспільно-політичного життя творяться нові форми, як тип федеративної, союзної держави, хоч вона тоді й не здобула особливого значіння (ся ідея аж в новіших часах притягає до себе увагу). Але особливо важний був рух в мистецтві, в розвитку науки і ремесла. Наприклад, за александрійської доби ще раз незвичайно розвинулася грецька поезія й мала великий вплив на пізніші часи, хоч з поетичного погляду не могла рівнятися з старою.

Ще більше, незвичайно важне значіння, мали системи моралі (етики), що з'являються в сій добі – наука епікурейців і стоїків, які підіймаються справді на незвичайну висоту моральних поглядів. Супроти сумних відносин дійсності вони стараються в самій людині, в її духовім житті знайти міцні основи моральної свободи, рівноваги і щастя. Заразом доходять до високих понять гуманності, любові до людини взагалі.

В природних науках також зроблено великі поступи. Наприклад, Арістарх з Самосу коло р.250 прийшов до виводу, що не Земля, а Сонце становить центр нашої планетної системи, хоч сей вивід потім і не був прийнятий александрійськими астрономами й математиками. Зате в інших напрямках александрійські учені зробили великі успіхи. Геометрія Евкліда, наприклад, зісталась на всі часи аж донині основою шкільної науки.

Греки зістались представниками артистичної й теоретичної мислі і тоді, коли панами суспільного й політичного життя давно стали італійці, римляни.

26. Стара Італія й її народи. Італія досить пізно вирисовується перед нами в своїй цілості (саме се ім'я стає загальною назвою тільки в II віці перед Хр., а північна частина, долина По, навіть і тоді ще не вважалась за Італію). Її ж доісторична фізіономія багато має неясного й досі.

Передусім треба одмітити, що край тоді був взагалі відмінний від теперішнього – лісистий,

многоводний, болотистий, близький своїми фізичними умовами до Північної Європи. Оселі ставилися на горбах, далше від вогких берегів, або будовано хати на палях. Хазяйство було хліборобське, селянське; торговельні зносини, міське життя, ремесло розвивалось далеко тяжче і пізно, головно під впливами і взірцями грецьких колоній.

Старша людність була видимо подібна до старої людності Полудневої Франції й Іспанії (що заховалася досі в іспанських басках). Її покривають і витісняють потім індоєвропейські племена – так звані тепер італіки (старої спільної назви для них не було) й іллірська людність. З італіків спочатку розселюються племена латинського кореня, з котрих вийшли римляни, за ними йдуть племена Північної й Східної Італії. Ще пізніше втиснулись між них чужородці етруски, або тирсени, тирени – туски, як їх називали римляни (назва ся досі живе в імені Тоскани) – нарід досі неясного кореня (з Малої Азії, як думають). Нарешті вже в історичних часах Північну Італію покрили кельти – галі (гали). Так зложилось отсе ріжномасте залюднення Італії, пізніше злите і об'єднане в одну національну цілість політичною властю й культурою Риму.

Джерелом культури, матеріальної й духової, для сих італійських племен, як уже сказано, були грецькі колонії Полудневої Італії і Сицилії; найбільш проречисте свідоцтво сього – італійські написи: всі італійські племена користувалися

грецькою азбукою, в різних відмінах, незалежно одно від одного приймаючи й приладжуючи її до свого ужитку. До латинської мови ввійшло також багато культурних грецьких слів ще з передісторичних часів італійського життя.

Найскорше грецьку культуру перейняли, одначе, етруски, північні сусіди латинян на західнім побережжі (на північ зараз за Тибром). Вони не організували одноцільної держави, тільки союзи городів, на чолі котрих стояли князі, часом досить сильні. В VI і V віці, перед тим як зміцнився Рим, вони становили першу силу в Італії, підбили собі латинян і Полудневу Італію. У них була досить розвинена торгівля, міське життя, ремесла, будівництво. Літературних пам'яток вони не лишили по собі, але їх могили, похоронні камери дають досить докладне поняття про їх культуру. В артистичній творчості і духовім житті вони не пішли далеко, але матеріальна культура стала досить високо (напр., в будівництві). Бувши в ній учениками греків, вони потім стали їх конкурентами в місцевій торгівлі, силкувались спинити розвій їх колоній і навіть виперти з Італії.

Римляни, як найближчі сусіди етрусків, стояли довго під їх культурним та й політичним впливом. Зістались досить неясні, щоправда, спомини про те, що етруські князі панували в Римі. Латинські городи, до котрих належав Рим, становили також міський союз – центром його була Альба-Лонга,

коло племінної святині над кратером старого згаслого вулкана (теперішнього Альбанського озера). Політичного значіння сей союз, одначе, не мав ніякого і тільки в римлянах, мешканцях крайнього з латинських міст, на латинсько-етруським пограниччі, латинське плем'я здобуває собі потім силу і значіння. Племінне ім'я його захвало свою пам'ять в назві „латинської мови”, що зісталась за мовою римлян на віки. В епоху сформування Римської держави се плем'я, що стало основою нової, римської нації, жило хліборобським, мужицьким життям. Промисел, торгівля, міське життя було мало розвинене, так само культурні, духові інтереси. Нарід був практичний, реалістичний, без ідеалістичних поривів; релігія його, дуже формалістична, була збіркою рецепт, як належить поступати, щоб запевнити собі поміч богів. Письменство зіставалось на службі практичних державних і особистих потреб. Література з'являється вже пізно, коли Рим вийшов на світову арену, став світовою державою, але ніколи не стала дійсним нервом римського життя.

27. Історія Риму до з'єднання Італії (V і IV віки). Римляни починали свою історію від заснування міста Рима близнятами, вигодуваними вовчицею на березі Тибру. Пізніші римські хронологи вираховували се на 753 рік перед Христом, і від нього йшов рахунок історії Рима („від заложення міста”). Старший з близнят, мовляв, став

першим царем Рима, по нїм ще правило шість царів, протягом півтредьста лїт, поки царської властї не скасовано і царського роду не вигнано з Рима.

Се все одна легенда. Дїйснї історичнї вїдомостї з життя Рима йдуть тїльки вїд V вїку, коли до реєстрів вищих урядників стали приписуватись замітки про важнїші подїї. Ученї спочатку переконались про перших царів, що оповїдання про них не мають в собі нїчого дїйсного, а тепер викидають з історїї й останнїх. Може бути, що пїд переказами про них в дїйсностї лежить пам'ять про те, як в Римї панували етруськї князї. Повстання скїнчилось вигнаннєм їх і уставленнєм виборного правлїння: мїстом стали правити два вибранї щороку консули – і се було, очевидно, дїйсним початком римської історїї (римськї хронологи клали се на кїнець VI вїку).

Рим лежав в самїм центрі захїдного побережжя Італїї – бїльш приступного для мореплавства і торговельних зносин, на границї двох племїнних територїй, на березї найбільшої італїйської рїки, недалеко вїд моря, так що невеликї кораблї могли заходити сюди, а вїд морських розбїйників, дуже грїзних в тих часах, було безпечнїше. Се все дало Римовї важне торговельне значїння, яке послужило причиною його зросту і сили. Завзятї вїйни, якї римляни вели з сусїдами, закїнчилися тим, що Рим здобув вихїд до моря, забрав надморську територїю, пїдбив собі затибрськї етруськї городи і мїста Латинського союзу. Протягом V вїку вїн все бїльше

виростав на значну політичну силу, і до нього все частіше почали звертатися ближчі і дальші городи й племена за поміччю против своїх ворогів. Зв'язані з тим війни розширяли все більше територію римських союзників – городів і племен, зв'язаних з Римом постійним союзом і обов'язком воєнної помочі під командою римських вождів, і збільшали простір „римського поля” – себто тих земель, які забиралися римлянами від переможених племен і служили для наділення своїх безземельних і малоземельних горожан.

З початком IV віку сей зріст Риму був перерваний натиском войовничих галів, що, зайшовши в долину По, почали звідти пробиватися і в Середню Італію. Римляни виступили против них, але їх побито; гали спалили Рим і взяли з римлян конгрибуцію, але римляни устояли в сій боротьбі і, приспособившись до гальських способів війни, навчилися давати собі раду і з ними. Вийшовши ціло з сеї борні, вони стали першою політичною силою Італії, великою мілітарною силою – війна стала їх ремеслом, і весь державний устрій був приспособлений до завдань війни. Після Ассирії се була друга мілітарна держава такого зручно виробленого типу. Кождий горожанин був тут професіональним вояком і мусив служити до старості власним коштом, конем чи пішо, відповідно до своїх достатків. Військо визначалося незвичайною витривалістю і воєнним духом; правительство, що

лежало в руках аристократії, вояків і правителів з діда-прадіда, вславилось незвичайною тяглістю і послідовністю в своїй політичній програмі.

Вона розширялася в міру того, як різні італійські держави і племена втягали Рим в свої справи. Натиск східних італійців на полудневі італійські городи, в зв'язку з напором галів, змусив віддатися під опіку Риму міста Полудневої Італії. З сього вив'язалися довгі і завзяті війни в середині IV віку, які закінчилися тим, що римляни стали сильною ногою на східнім побережжі і в Полудневій Італії. Вмішання в сі війни північних племен, в тім числі і галів, повело за собою розширення римського володіння на північ. В початках III віку перед Христом вся Італія, крім північної її частини, стояла в різних степенях залежності від Риму – була політично об'єднана. „Римське поле” прорізувало її впоперек, розділюючи полудневих союзників від північних. Розкидані в різних частях краю, на кращих ґрунтах колонії римських горожан, і чудові, вічної що називається будови римські дороги, зв'язували їх території певними зв'язками. Горожанство римське незвичайно помножилось, а щасливе розв'язання внутрішніх організаційних питань коло сього ж часу надало йому велику внутрішню силу і енергію для дальших поступів в розширенні римського панування.

28. Внутрішній розвиток Римської держави.
Разом з розширенням територіальних впливів і зрос-

том воєнних сил ішли цікаві зміни в устрої римської громади. Спочатку вся управа її лежала виключно в руках старих місцевих родів. Решта горожан, яка неслучайно брала участь в воєнній службі, брала участь в виборах вождів війська, котрі були разом і правителями громади, й старшинами сенату, але сими вождями і сенаторами могли бути тільки люди, які виходили з тих родових організацій, або так звані патриції (так би сказати – отецькі сини, люди родовиті). Та й на народних зборах, що вибирали урядників і ухвалили закони, рішали багаті, родовиті верстви, бо їх голоси мали більшу вагу, ніж голоси бідніших і неродовитих. Такими порядками було невдоволене бідніше горожанство і взагалі всі ті, що не належали до старинних родових організацій. А такого неповноправного горожанства, так званого „плебсу”, „плебеїв”, ставало все більше з тим, як зростав Рим, як розвивалась тут торгівля і промисли і до нього напливала людність з підбитих городів і племен. Воно вважало, що урядники з патриціїв держать руку своїх людей в їх справах з плебеями, кривду діють плебеям. Тому спочатку плебеї вибирають своїх виборних урядників, трибунів, які мали служити оборонцями плебеїв в їх суперечках з патриціями, а поволі набирали важних прав і в управі. Далі добиваються нової організації народних зборів, де бідніші мали б рівний голос з багатими, а нарешті починають домагатися і рівних прав на уряди для плебеїв зарівно з патриціями.

Се була дуже завзята боротьба і потягувалася вона цілі два століття. В ній було чимало подібного до боротьби грецького демосу з аристократією, в Атенях, скажім. Так, наприклад, одним з перших результатів сеї боротьби було списання римського звичаєвого права (в 450 році перед Хр.) – так званих законів дванадцяти таблиць, що стали потім на всі часи підставою римського права, а римське право – підставою всього європейського права. Другим наслідком сеї боротьби був розвиток римської магістратури – системи вищих державних урядів. Звичайно бувало так, що як патриціям приходилося допустити до якогось уряду плебеїв, то вони відділяли від того уряду різні чинності і творили для них нові уряди, котрі могли займати тільки патриції. Так, на місце давніше єдиного уряду консулів, крім сього уряду, явилися ще цензори і претори. Сформовані були також інші уряди і органи правління в зв'язку з сею боротьбою. Плебеї того не дарували, невпинно добувалися повної рівноправності – участі в усіх урядах для себе, а властиво для значних і багатих родів, котрі вели сю боротьбу голосами плебсу в своїх інтересах, і протягом IV віку всі уряди, які мали яке-небудь політичне значіння, стали приступні і для плебейських родин.

На черзі після сього ставало питання рівноправності також для найближчих союзників – одноплемянників римлян. Таке жадання поставили,

в середині IV в., найближчі земляки і помічники римлян в їх війнах – латиняни, а пізніше, при кінці II віку, коли Римська держава далеко вийшла за межі Італії, таке питання поставлено взагалі про всіх італійських союзників. Але на сім пункті римські політики уперлися. Вони не хотіли допустити перетворення Риму з міської громади в територіальну державу з людністю, одностайною щодо її прав. Завзята війна з латинцями, що добивались повних горожанських прав (головно права в виборах римської магістратури) скінчилася тим, що римляни скасували Латинський союз і поставили в певні союзні відносини до Риму латинські міста безпосередньо, дали їм міську самоуправу, широку можливість поодиноким людям переходити в склад римського горожанства, але не дали прав римського горожанства латинським громадам в цілості.

Се стало потім нормою і на будуче для найбільш близьких союзників; іншим давано ще менші права. Повне горожанство було уділом горожан міста Рима, Рим зістався державою-містом. Все, що було за територією римського поля, було союзниками Риму – його підданими, з більшими або меншими правами, з ширшою або вужчою самоуправою – але не горожанами Римської держави. Римське правительство пильнувало, щоб сими ріжницями в правах поодиноких городів, племен, областей не давати їм об'єднатися в одностайну масу з

одноставними інтересами. Зрівняння в правах, включення в число римських горожан і з тим перетворення Італії в одноставну країну, а Риму – в територіальну державу, принесла тільки пізніша Римська імперія.

29. Картагена і Пунійські війни. Перше ніж римляни встигли підбити своїм впливам цілу Італію, події витягнули їх далеко за її межі, поставивши перед ними боротьбу за море.

Море не так розділяє, як зв'язує краї на різних берегах, коли сі береги придатні для зносин і для торгівлі. Таке море – Середземне з його берегами, місцями глибоко вирізаними, а місцями сильно зближеними своїми виступами і островами, переважно багатими вигідними затоками, пристанями і природними скарбами природи. Ми бачили, як в II тисячолітті в східній частині Середземного моря розвинулася егейська культура і колонізація, зайнявши її острови і побережжя, і згодом на її руїнах розвинулася колонізація і культура грецька. Разом з тим розвивалася система колоній і торговельних факторій фінікійських. З причин, пояснених вище (§ 10), фінікіяни були змушені звертати свою увагу головно на західні береги – побережжя Іспанії, сусідньої часті Північної Африки і Полудневої Франції. На Іспанським і Африканським побережжі з'являється цілий ряд фінікійських колоній, які ведуть широкі торговельні зносини, а заразом поширюють свої

впливи також в глибину країн і використовують їх природні багатства для своєї торгівлі і високо розвиненого промислу. З-поміж них на перше місце вибилася Картагена (або Карфаген) на Африканському побережжі (де тепер Туніс), колонія фінікійського Тиру. Вона лежала в дуже багатій і родючій країні, де могла розвинути велике сільське господарство, поруч торгівлі й промислу, і се давало особливо тривку підставу її силі. Під гегемонію Картагени переходить поволі все західне Африканське побережжя, а далі взагалі всі західні фінікійські колонії, особливо в міру того, як упадали фінікійські городи-метрополії, і сам Тир упав в боротьбі з Александром Македонським. Картагенці неустанно шукають нових доріг і розширюють свою торгівлю, свої впливи в глибину африканського берега, підбивають під своє панування іспанські племена, міста Сицилії, Сардинію, Мальту, Балеари, стають наймогутнішою торгово-промисловою морською державою західної половини Середземного моря.

Оборотною стороною сеї картагенської могутності було се, що властива картагенська людність була невелика, воєнні сили склалися з наємників, а сувора і безоглядна управа картагенської аристократії не вмiла сотворити глибших і тісніших зв'язків між державою і підвласними краями і городами.

Маючи головних конкурентів в греках, картагенці тримали против них з етрусками, а потім, коли вибиваються наверх римляни, – пильнували

добрих відносин з ними. Супроти того, що Рим був державою сухопутною, селянською й увага його була звернена на італійські краї, а Картагена була державою морською і купецькою та пильнувала інших побереж, інтереси їх могли б не стрічатися ще довгий час, коли б картагенці не тислися до Італії. Але вони пхалися й туди, і один випадок – повстання в Мессані (теп. Мессіні) в Сицилії прискорив їх стрічу. Мессанські повстанці в боротьбі против сиракузького тирана і його союзників картагенців звернулися по поміч до римлян, і римляни по довгих ваганнях рішили вмішатися в сю війну, щоб не дати картагенцям усадовитися на самім Італійським побережжі. Почалися довгі і тяжкі „Пунійські війни” – звані так тому, що римляни звали картагенців пунами, по-своєму переробивши грецьку назву фінікіян.

Перша війна потяглася двадцять три роки (264–241). Щоб боротися з Картагеною її зброєю, римляни побудували кораблі й пробували перенести боротьбу на африканський ґрунт, щоб підняти тутешніх підданих Картагени. Але взагалі війна йшла для них тяжко, і тільки витривалість римлян вирятувала їх: державний скарб Картагени кінець кінцем опорожнився, наємники підняли повстання, і картагенці мусили помиритися з римлянами, відступивши їм Сицилію, до котрої римляни, користаючи з повстання наємників, прилучили ще й Сардинію з Корсикою. Се були перші володіння

Риму поза Італією, перші „провінції”, як називали римляни сі володіння поза Італією. Їх трактовано інакше, ніж італійських союзників – провінції обкладавано даниною на користь римського скарбу, і бувші консули й претори, відбувши свій рік в Римі, визначалися правителями сих земель. У внутрішні відносини вони, одначе, не дуже мішалися. Городським громадам лишалася самоуправа. Часто зіставалися при власті й ріжні місцеві володарі, коли вони добровільно признали власть Риму.

Упоравшись з Картагеною, римляни підбили собі галів в Північній Італії і закінчили таким чином її з'єднання, а далі перейшли й на іллірський берег Адріатики. Але в тім заскочила їх нова війна з Картагеною, розпочата великим вождем картагенським Ганнібалом, сином Гамількара (з фамілії Барка), що проводив картагенським військом в першій війні. Ся родина Барка задумала нагородити страти, понесені Картагеною в першій війні, новими здобутками в Іспанії, й їй се вдалося. Тут засновано цілу нову картагенську державу з столицею Новою Картагеною (теперішня Картагена), і доходи з сих володінь, особливо з багатих срібних копалень Іспанії, потекли багатим струмком.

По двадцяти літах сили Картагени були вповні відновлені і Ганнібал задумав обернути против римлян їх спосіб: перенести війну на італійський ґрунт. В 220 р. він здійснив неймовірний план. З Іспанії через Францію й Альпи пройшов з військом,

з африканськими наємниками і слонами просто в Північну Італію, сподіваючися підняти против Риму недавно приборканих галів. Для Риму настала чорна година. Ганнібал показав себе геніальним вождем, римські війська не вміли приладитися до його тактики й гинули одно за одним. Італія впала в руки Ганнібала; багато з підбитих Римом племен перейшло справді на бік картагенців, але Середня Італія й колонії латинського права зісталися вірні Римові. Переконавшись, що не можуть подолати Ганнібала, римляни перестали битися з ним, тільки громили тих своїх бувших союзників, що приставали до нього, а тим часом вислали військо до Іспанії, що була джерелом сили Ганнібала, фактично ставши фамільною державою Барків. За кілька літ їм удалось завоювати іспанські володіння Барків і виперти з Іспанії картагенців до решти. Потім перенесено війну до Африки, і тут вона теж пішла настільки успішно, що картагенці мушили викликати Ганнібала з Італії на рятунок до себе. Але і Ганнібала в рішучій битві побито, і картагенці мушили піддатись: видали римлянам всю флоту і відреклися всіх володінь, окрім безпосередньої околиці Картагени. Це було в 202 році перед Хр.

30. Рим стає світовою державою. Внутрішні зміни. Пунійські війни були важною зміною, епохою в історії Риму і взагалі старинного світу. Рим стає світовою державою і, вийшовши за межі Італії, забирає все нові й нові землі в круг своєї держави,

впливів своєї культури, свого устрою і права. Друга Пунійська війна принесла йому Іспанію і впливи на північній побережжі Африки. Слідом з відносин на Іллірським побережжі у римлян прийшло до війни з Македонією. Війни ці скінчилися розгромом Македонської держави і переходом Греції під опіку Риму, яка що далі, то більше ставала справжньою властю. Ще скорше ніж закінчився сей розгром Македонії, прийшло до війни з державою Селевкідів, і се привело до того, що під зверхність Риму перейшла Мала Азія, і римляни там потворили різні більші й менші держави під своєю зверхністю.

Таким чином уже в середині II віку Римська держава перетворилася в величезну світову державу, яка охопила майже всі побережжя Середземного моря і стихійною силою загортала все нові простори, від побережжя заходячи все далі в глибину суходолу. Протягом дальшого століття, до заснування Римської імперії, під власть і опіку Риму в різних формах перейшов Єгипет, Вавилонія, Армения, Чорноморські побережжя, балканські землі, Галлія Заальпійська (теперішня Франція). Римські війська переходили за Рейн і до Британії. Після Перського царства і держави Александра Македонського се була третя світова держава, ще в ширших розмірах і ще більшого значіння в історії людства.

Разом з сим неймовірним розростом Римська держава переходила через великі внутрішні зміни,

які сильно зміняли її характер і фізіономію. Пунійські війни страшенно спустошили Італію і в корінь знищили те селянство, яке становило основу римського горожанства і римського війська. Селянське господарство в Італії потім так уже й не піднялося більше. Прилучення хлібородних провінцій, як Сицилія, Сардинія, Африка, що платили римському правительству свою данину продуктами, передусім збіжжям, затопило Рим дешевим хлібом: він коштував на римським торзі далеко дешевше, ніж могли продавати італійські селяни. Хліборобське господарство в Італії не виплачувалось. Селяни за безцін продавали свої господарства багатим скупщикам і переходили до Риму, де діставали від правительства хліб по незвичайно дешевій ціні і різні грошеві підмоги від кандидатів на державні уряди. Годування і забавлювання різними святами і видовищами римського плебсу – бідного горожанства стає тепер одним з головних завдань аристократії, яка правила державою, розділюючи уряди в невеликим крузі своїх фамілій. Рівноправне в теорії горожанство розбилося в дійсності на два світи, різко відмежовані економічно, політично і культурно – владушу багату аристократію (так званих оптиматів, кращих людей) і міську чернь – прозваних пролетаріями (відси йде ся назва). Давній характер хліборобської мужицької держави, твердої, консервативної, суворой і простої в побуті, що мав

Рим в перших віках свого історичного існування, був страчений безповоротно. Провінції приносили величезні багатства державі й своїм правителям, бувшим консулам і преторам. Кандидати на ці уряди видавали величезні, мільйонові суми на „дарунки” римському горожанству, входили в довги, знаючи, що потім з лихвою повернуть собі ці трати, коли відбудуши преторський чи консульський рік, підуть потім „проконсулами” і „пропреторами” (так звалися консули й претори, що посилялися в провінції після свого урядування в Римі) правити якоюсь великою провінцією. Крім сього роздавання грошей виборцям, вони і взагалі ці аристократичні фамілії годували великі юрби своїх так званих клієнтів з незаможних горожан, які служили їх фамільним інтересам. Рим і римське громадянство таким чином фактично годувалися своїми провінціями, ставали паразитами на них і на державнім організмі.

З сим змінявся і характер римської армії, сеї підстави мілітарної Римської держави. Давніше, як ми знаємо, римські горожани служили в війську власним коштом, і війни велися так, щоб дати їм змогу не занедбувати свого господарства, не відривати вояка від ріллі: війни і походи через те бували звичайно недовгі, з перервами, і військо після походу розпускалося додому. Тепер в ріжних кінцях держави приходилося війну вести безперестанку, безнастанно держати військо в ріжних неспокійних областях. З другого боку, все зменшалася маса

того заможного горожанства, яке могло нести військову службу власним коштом. Се все привело до великих змін в військовім устрої – особливо важні були реформи Марія, переведені при кінці II століття перед Хр., в зв'язку з натиском на Італію германських народів – цимбрів (кімврів) і тевтонів.

Військо стає наємне. Вояки дістають плату і звичайно роблять військову службу своїм ремеслом на все життя. Прослуживши кількадесят літ, такі „ветерани” звичайно дістають земельні наділи в котрійсь колонії, заснованій на відібраних у підбитої людності землях яким-небудь вождем для своїх заслужених вояків. Легіони, з котрих складалось військо, тепер не розпускалися з кінцем походу, вони існували з року на рік в тім самім складі, зв'язані особисто з своїм вождем, котрому служили і від успіхів котрого всього надіялися для себе. Через се честолюбні вожді і політики тепер всі свої плани будують на двох підставах: на симпатіях римської черні і на вірності своїх легіонерів. Се приготує глибокі зміни в усім укладі держави.

31. Проби реформ, внутрішні замішання, панування одиниць. Не бракувало серед римської владущої аристократії розумних і уважливих людей, які, помічаючи сі позначки виродження римського громадського і державного ладу, щиро заходжувалися коло відродження і поправи його. Вони силкувались перевести ріжні реформи для того, щоб відродити римське селянство, наділивши

безземельних наділами з державних земель, які звичайно здавалися по дешевій ціні аристократичним фаміліям. Хотіли розширити круг римського горожанства й оживити його свіжими, здоровими елементами, наділивши горожанськими правами італійських союзників, і таке інше. Але ці реформаторські заходи розбивалися о зручну опозицію більшості владущої аристократії. Вона приладилася до сучасних відносин, уміла користувати з самих його хиб, з самого розкладу життя і за краще вважала всім правити самовільно і безконтрольно іменем голодної, продажної римської черні. Тому реформатори звичайно накладали кінець кінцем головами, а повстання черні чи союзників задавлювалися без милосердя (особливо помітні своїм змістом і трагічним кінцем реформи братів Гракхів).

Але знаходилися, з другого боку, люди, які, опираючися на закуплений, але вічно невдоволений пролетаріат, або на віддані їм легіони, забирали в свої руки правління і правили всупереч волі аристократії і прийнятим нею звичаям, не задаючися якимись принципіальними завданнями, а маючи на гадці лише свої особисті інтереси і амбіції. Від початку I віку перед Хр. Рим живе майже без перерви в атмосфері таких напружених відносин, де по одній стороні стояв сенат, зложений з членів багатих і заслужених аристократичних родів і бувших високих урядників, а по другій –

демагоги (так звані „популяри”), які опиралися на столичній черні, – або заслужені вожді з проконсулів, що в управі провінціями зібрали великі багатства, в великих війнах вишколили і тісно прив’язали до себе великі армії і розпоряджалися всім, накидаючи свою волю сенатові. Сенатові зіставалося тільки по можності противставляти одного такого чоловіка другому, користувати з їх конкуренції. Але часом кілька таких честолюбців входили в спілку між собою, щоб по волі своїй ділити між собою уряди, армії і провінції, і тоді сила і власть їх справді була безмежна, а кінчалось воно звичайно тим, що один з сеї спілки, почувши себе сильнішим від своїх товаришів і не хочачи ділитися далі своєю властю, подолав їх і забрав в свої руки всю державу. Такий був так званий перший тріумвірат, з котрого потім вийшло самовласне правління Цезаря, і другий – з котрого вийшла імперія Августа.

Старий устрій видимо переживався і старі уряди втратили своє давніше значіння: давні республіканські форми містили в собі зовсім новий зміст, вповні відмінний і з ними суперечний. Сі форми міської республіки, очевидно, не годилися для великої світової імперії, якою став Рим з II століття. Аристократія гальмувала перебудову її на основах дійсної демократизації, тому кінець кінцем мусило прийти до монархії. Енергічні, талановиті люди вже з початків I віку перед Хр. починають се

відчувати і змагають до власті над усією державою. Ся перша половина століття проходить в кривавих смутах. Побідники чинять криваву розправу над противниками і віддають державу на жир своїм прибічникам. Нарешті Юлій Цезар, геніальний політик і вождь, подолівши всякі супротивні сили в 50-х роках, фактично став володарем держави. Він носився з гадкою прийняти царський титул і перетворити республіку в монархію не тільки фактично, але й по імені. Але громадянство не було ще приготоване для сього – аристократично-республіканські поняття в нім були ще занадто сильні. Республіка вважалася запорукою сили і могутності Римської держави: вона, мовляла, державу виростила і тільки з республікою держава могла існувати. На всі випадки панування того чи іншого дивилися як на прояви упадку старих добрих порядків, як на скороминущі замішання. Цезар виявляв заміри формального скасування республіки – і згинув за се: його вбито в сенаті в день, коли мало відбутися проголошення його царського титулу (44 р. перед Хр.)

Плани Цезаря перейняв зараз його пасерб, ним усиновлений Октавіан, прозваний пізніше Августом. Тільки він повів свою лінію обережніше. Навчений кривавим кінцем свого вітчима, він прикладав всі старання, щоб його фактична власть якнайменше колола очі прихильникам старих республіканських традицій. По смерті Цезаря він удавав з себе вірного

служу сенату, а й пізніше, подолівши в кривавих війнах всіх інших конкурентів і претендентів до власті (сі війни потяглися до 31 р. перед Хр.), Октавіан пильно вважав на те, щоб нібито не виходити з рамок тих урядів, якими наділяли його, сповняючи його волю, народні збори. Все дуже підчеркував, що він не має більше власті, ніж скільки дають сі республіканські уряди. Завдяки сій обережній тактиці він скріпив своє становище і своїм наступникам передав фактично дуже тривку монархічну власть.

32. Римська імперія. Засноване Августом цісарство (імперія) проіснувало кілька століть. Офіціальним початком його сам Август уважав 30 рік перед Христом, формальним кінцем його вважається 476 рік по Христі, але з кінцем IV віку по Хр. се вже була сама агонія – упадок і розклад. Все-таки імперія прожила три повні століття дуже інтересної історії.

Кілька літ по своїй побіді над противником Антонієм Август заявив, що складає з себе всі надзвичайні права, які мав під час своєї диктатури, за боротьби з противниками, і передає всю власть сенатові і народові. Народні збори і народні права, одначе, лишились і після сього порожньою декорацією, натомість за сенатом Август і його наступники пильнували зіставити можливу видимість власті й надалі, для заспокоєння прихильників республіканських традицій. За собою

Август зіставив владу над військовими силами держави – на це вказував його титул імператора: це слово давніше було почесним титулом без реального значіння, надаваним воєнним побідникам, від часів Августа воно стало терміном державної влади, означенням нової форми правління. Крім того, зіставив він за собою титул старшини, „принцепса” сенату (тому і влада його зветься принципатом), і владу трибунську, а від часу до часу брав на якийсь рік уряд консула. Сю тактику ведуть і його наступники, а в дійсності вся фактична влада належала їм, і сенат сповняв тільки їх волю.

Імператор призначав урядників, в його розпорядженні був державний скарб, а головне – в його виключній владі були всі військові сили держави. Він завідував безпосередньо всіма військовими силами і тими провінціями держави, які жили в воєнній стані, де грозив неприятель, де стояли війська. Провінції невоєнні стояли під управою сенату; в його ж руках була влада законодавча і судова. Він же проголошував імператорів, нібито вибирав їх, хоч в дійсності цесарство переходило або в спадщину, коли у імператора було потомство або близькі свояки, або розпоряджало ним військо: передусім імператорська гвардія, а також і провінціальні легіони, коли на чолі їх з'являвся популярний і честолюбний вождь. Військо було підставою цесарської влади і військова ж сила рішала в усяких критичних моментах.

Невважаючи на заховання всякої видимості сенатської власті, аристократія римська не мирилася з цісарством. Її погляд на імперію, як на тиранію, як на виродження законного, ідеального республіканського устрою, закоренився і в римській історіографії, що стояла під аристократичними впливами, і перейшов в новіші погляди. З другого боку, в пам'яті християнської церкви з цісарством зв'язалися більш або менш суворі нагінки імператорів на християн. Се все сотворило римському цісарству репутацію якоїсь епохи упадку, розкладу, самоволі, деспотизму. Ся репутація в значній мірі несправедлива. Римська аристократія, дійсно, не раз сильно терпіла від деяких імператорів, що мстилися за її неприхильність цісарству суворими нагінками, карами смерті, висилками і конфіскаціями. Християнство стягало на себе репресії своїми противдержавними, з погляду сеї імперії, прикметами. Але загалом для широких кругів, особливо для областей – для Італії і для провінцій – часи імперії були часами розмірно великого спокою, опіки і добробуту, особливо в перші два століття цісарства. Імператори свідомо і серйозно дбали про їх добро. І взагалі немало між ними було правителів дуже дбалих, розумних і перейнятих бажанням загального добра. Крім самого Августа, такими були імператори з дому Флавіїв, в другій половині I віку по Хр. – Веспасіан і Тіт, потім Нерва – при кінці I віку, і його наступники в II віці –

Траян, Гадриан, ще більш Антонін і його наступник Марк Аврелій. Се був філософ стоїчного напрямку, автор високим моральним почуттям перейнятих міркувань „До себе самого”, може, найбільш ідеалістичний чоловік, який коли-небудь засідав на троні.

33. Культурне значіння Римської імперії. Територіальний зріст імперії ще потягнувся по її заснуванні майже півтора століття: була прилучена Полуднева Британія; подунайські землі, Армения, Північне Чорномор'я приведені до тіснішої зв'язі з імперією. Останні великі здобутки були ділом цисаря Траяна (в початках I віку по Хр.), що своїми війнами на Дунаї і організацією тутешнього пограниччя зіставив таку глибоку пам'ять в тутешніх краях – у слов'ян і ще більше у волохів (румунів). Одначе сі воєнні справи були ділом правительства і не захоплювали громадянства. Після Траяна ж і римське правительство прощається з завоюваннями. Його гадки звертаються виключно до оборони границь держави і упорядкування приналежних земель. І ся сторона історії Римської імперії мала глибоке цивілізаційне значіння.

Імперія зв'язала в один державний організм весь басейн Середземного моря з деякими сусідніми краями. Не рахуючи деяких країв, котрих приналежність була скороминущою, в склад імперії, крім Італії, входила Іспанія, Балканський півострів, Галлія і Полуднева Британія, зарейнські

землі Германії, Швейцарія, все Подунав'я, Чорноморські побережжя, Мала Азія і Сирія до Месопотамії на сході, Єгипет і північне побережжя Африки. В поняттях тутешнього громадянства – се був весь культурний світ. Імперія об'єднала його і забезпечила йому спокій – улегшила йому взаємини і зносини. Всюди, куди сягала Римська держава, вона несла з собою замирення всяких місцевих усобиць і війн – „римський спокій” (pax Romana). Вона обгороджувала границі своїх провінцій системою укріплень, міцними валами, сторожовими пунктами і воєнними городами, обсаджувала сильними залогами, розселяла своїх солдатів і ветеранів колоніями. Її намісники і всякі представники, не мішаючись принципіально до місцевих відносин, полишаючи певну самоуправу їх містам і всяким громадським організаціям, грали ролю посередників в усяких конфліктах. Особливо уважано на свободу торговельних оборотів і безпечність зносин; звання римського горожанина (з часом признане за всею свобідною людністю імперії) відкривало скрізь дорогу, було гарантією особистої безпеки.

Се одно вже значно винагороджувало людність за нелегкі побори і всякі інші прикрі сторони імперського панування. Але цісарство мало і чисто культурне, цивілізаційне значіння. В провінціях появлялися городи, що були малими копіями Рима – прикрашені ріжними публічними будинками:

храмами, статуями, театрами, цирками, базиліками – залами для судових і адміністративних справ, портиками для захисту публіки від спеки і дощу, публічними лазнями (банями) – се була невідмінна потреба тодішнього комфорту, і лазні такі були разом клубами, будинками для спорту, декламації і т. под. Проводилися їздові римські дороги, акведуки – водопроводи, що місцями стоять іще й досі, завдяки своїй вічній, римській будові. Заводилася громадська самоуправа по містах на римський взірець і прищеплялися римські поняття горожанського доброго тону й обов'язку: заможні горожани справляли ігри і представлення для свого міста, фундували просвітні і добродійні інституції і т. ін. Появлялася книжність, книгозбірні, письменська творчість.

Часи імперії були часами розцвіту римської культури. Як вище було сказано, римляни не мали хисту і нахилу до чисто духових і артистичних інтересів. Се був нарід практиків – вояків, урядників, юристів, банкірів, техніків, інженерів, а не поетів, не філософів, не артистів. Тільки з II віку перед Хр. серед римської аристократії починає потроху входити в моду освіта і виховання дітей на грецький взір, знайомість з грецькою мовою, письменством, інтереси до літератури й мистецтва. Все се було грецьке – грецькі міста Полудневої Італії були ближчим огнищем сеї грецької культури, а для кращого зазнайомлення з нею молоді

люди з кращих фамілій римських виправлялися до більших культурних центрів Греції, щоб присвоїти собі глибше грецького духу, хоч вони дивилися на греків з певним презирством (до того й давала деяку підставу вдача грецької людності тих часів упадку). Далі на грецькі взірці починається літературна і артистична творчість і у самих римлян. На взірці грецької комедії пишуться комедії римські, для потіхи ширших кругів публіки. На взір грецького епосу робляться проби звеличання національних героїв Риму. Доба Августа вважається золотим віком римської літератури і культури взагалі. Тоді справді являється ряд талановитих письменників, яких можна поставити поруч греків (лірика Горація, національний епос Вергілія, легкий епос і лірика в александрійським дусі Овідія, національна історія Риму Тіта Лівія). В мистецтві римляни доходять також високого розвитку в скульптурі, декоративній штуці і особливо в архітектурі. І пізніше, в I – III в. по Хр. іде далі ся літературна й артистична творчість, даючи чимало цінного.

Верхів грецького артизму в поезії й мистецтві, грецької мислі в філософії римляни, щоправда, ніколи не дійшли. Лише в архітектурі вони сказали своє нове слово (римські базиліки і „центральні будови” з округлим склепінням всередині). Спеціальністю римлян була наука права, юриспруденція, котра вперше дійшла тут незвичайного розвитку і значіння, виробивши певні основи права,

і відіграла величезну роль в історії пізнішої європейської цивілізації.

З грецькою культурою римська все-таки не витримувала конкуренції, неважаючи на своє державне становище, і з культурного погляду імперія досить різко ділилася на дві часті: східно-полудневу, гелленістичну, де далі панувала мова грецька і культура грецька (полуднева частина Балканського півострова, Передня Азія і східна частина Африканського побережжя), і північно-західну, романську, з латинською мовою і римською культурою (Італія, Іспанія, західна частина Африканського побережжя, Галлія, рейнські й дунайські землі). Римське правительство взагалі було дуже толерантне (терпиме) до всяких місцевих відмін життя, місцевих культур і релігій і не накидало ні своєї мови, ні державної культури. В східній половині держави через те далі ширилася й заглиблюлася в маси людності культура грецька. Але поза областю її впливів римська культура без примусу, силою самої цивілізаційної сили, так само як грецька, або й ще сильніше, проходила в людність. Найкращий доказ – романізація, латинщення кельтських і інших народів Іспанії, Галлії, Швейцарії, Подунав'я. Невважаючи на пізніший залив германськими і слов'янськими племенами, тутешня людність заховала у себе латинську мову в її місцевих наріччях, з котрих пішла нинішня іспанська, португальська, прован-

сальсько-каталонська, французька, нарiччя швейцарські (так звані ладинські, себто „латинські”), також мова румунська; румунські (волоські) краї недовго й належали до імперії, проте задержали її мову й ім’я римлян (румуні – Romani).

34. Упадок Римської імперії. II вік по Хр., коли імперія рішучо зреклася дальшого розширення своїх границь, а ще сама не терпіла дуже від нового натиску сусідніх народів і була ще в повній силі своїх матеріальних і культурних засобів, був добою розцвіту імперії (особливо часи Антоніна, прозваного побожним, Pius). Але з кінцем II віку все сильніше дає себе відчувати Римській державі натиск „варварських народів”, в зв’язку з колонізаційними перемінами, які діялися в глибині Північно-Східної Європи, в Передній і Центральній Азії.

З північного сходу з новою силою стали тиснути на подунавські і рейнські краї германські народи. Марк Аврелій ціле своє правління (в 160 – 170 рр. по Хр.) провів на Середнім Дунаї, в неустанних війнах з племенами, що з теперішньої Чехії, Моравії, Північної Угорщини силувалися продертися за Дунай (резиденцією його служила не раз одна з тутешніх колоній Віндобона, теперішній Відень). В III віці сей натиск поновився з новою силою на Рейні й Дунаї, і скінчилось се тим, що римляни опорожнили землі на північ від Дунаю (теперішній Угорщині), але оборонну війну мусили вести далі. На Сході, в Месопотамії в зв’язку з новим приливом

іранської людності Римська держава здобула страшного сусіда в іранському войовничім племені партів (парфян). Таких страшних погромів, які задавали вони римським арміям, Рим давно вже не знав. В 230-х роках перед Хр. в зв'язку з сим же приливом організується нова перська національна держава, яка захоплює землі від Євфрату до Інду. Римська держава зреклась Месопотамії й Арменії, але се теж не ослобонило її від тяжких війн на східнім фронті, бо нова Перська держава переймає традиції старої – мріє про панування над усею Передньою Азією.

Сі тяжкі війни, що приходилось вести цілими віками на всіх фронтах, будова і утримання укріплень, великої граничної сторожі і пограничних армій вичерпують економічні засоби імперії. Людність починає угинатись під тягарем податків і всякого роду обов'язків. В зв'язку з сим переходять глибокі внутрішні зміни – в економічних і суспільних відносинах: упадок міського життя, певне закріпощення міської людності – заборони зміни занять, переходу з міста до міста в інтересах правильного відбування повинностей, і ще більш різке поневолення селянської людності, за недостатчею рабських рук, яких ставало все менше з тим, як маліли побідні римські походи. Не ставало людського матеріалу й для війська. Італія, що стільки віків постачала його для римських армій, вичерпалася зовсім, не ставало на се і провінцій. Все в

більших масах приходилося набирати до римського війська варварів, особливо з германських племен; ними ж приходилося обсаджувати границі для оборони. Імперія затоплюється поволі варварським елементом, ледве зачепленим римською культурою або й зовсім не зачепленим; вони проходять і на вищі уряди, в вищі верстви громадянства. Греко-римська культура упадає, гасне. Ширяться нові релігії на місці римської. Особливо велику популярність мала якийсь час перська релігія Сонця – Мітри, що багато мала подібних прикмет в віруваннях і обрядах з християнством і якийсь час робила йому сильну конкуренцію, тим більше, що не викликала таких підозр і нападів від римського правительства, бо не мала тих „протидержавних прикмет”, що накликали нагінки на християнство. Але і християнство, неважаючи на всі карі, здобуває собі все ширші круги вірних, особливо серед нижчих верств людності, і стає великою силою в державі.

Виродження старого укладу життя і розклад імперії з середини III віку стає вже настільки очевидним, що в 280-х роках цісар Діоклетіан рішив дати їй зовсім новий устрій, і той факт, що його реформи не викликали ніякої серйозної опозиції і прийнялися (неважаючи на те, що сам Діоклетіан потім зрікся власті), показує, наскільки пережився старий устрій імперії. Діоклетіан відкинув останки старого республіканського устрою, які ще

держалися; позбавив сенат участі в управі держави. Власть імператора стала вповні монархічною, особа його була окружена незвичайним етикетом і божеською повагою. Разом з тим заведено бюрократичну управу державою через імператорських урядників; поділено провінції на дрібніші округи; власть воєнну відділено від власті адміністраційної, щоб можливо обмежити самовластя воєнних вождів. На те ж саме розділено імперію на чотири часті, заведено цісарських соправителів, цісарем вибраних, що правили разом з ними. Переведено нове, дуже докладне оподаткування, оперте на періодичній оцінці й описі всіх доходів (кадастрі), в інтересах поправи державних фінансів і воєнних сил держави.

Всі ці реформи, переведені Діоклетіаном і його наступниками (особливо Константином Великим), скріпили державну організацію і дали імперії змогу ще якийсь час противстати натискові зовнішніх ворожих сил і внутрішньому розкладові. Чимале значіння в тім мала також обставина, що, почавши з Діоклетіана, одні з імператорів-соправителів резидують в Римі й інших західних, провінціальних центрах, інші в східній часті імперії. Константин Великий в 320-х роках заснував тут, на місці старої колонії на Босфорі Візантії (Бізантії), нову столицю. Назвав її по своєму імені Константинополем і приложив всі старання, щоб надати їй відповідно поважний і розкішний вигляд. Се

перенесення державного центру оживило зв'язки східних провінцій з імперією і видобуло з них нові сили. Гадка того ж Константина замість поборювання християнства опертись на його помочі, зробивши з нього державну релігію, також була дуже щаслива з становища державного. Імперія знайшла в собі нові життєві сили, щоб продержатися ще ціле століття, а потім, з V віком розділившись на дві імперії, східну і західну, не тільки в східній своїй часті (Бізантії) проіснувала ще ціле тисячоліття, але і в західній половині, залита германським потоком, довго і сильно проявляла ще себе в різних формах, не тільки культурних, але й політичних.

Одноцільність імперії замикає Теодосій – останній в ряді сих імператорів – обновителів імперії. З ним кінчить офіційно своє існування стара поганська релігія: заборонено жертви, богослуження і всякі публічні свята на честь старих богів. Поганство після сього держалося тільки в глухих місцях, найбільше між простим людом; хто відступав від правовірності християнської, тих карано. З Теодосієм же уривається й відпорність старої імперії перед натиском варварів. З смертю його (в 395 році) вона була розділена на східну і західну частину, між двома його синами, і західну частину зараз же затопили германські племена. Але перше ніж перейти до огляду сих подій, поглянемо, що діялось за той час на Сході.

СХІД В ЕПОХУ СВІТОВИХ РЕЛІГІЙ

**(від середини останнього тисячоліття
перед Христом
до початків II тисячоліття по Хр.)**

35. Значіння Сходу в історії релігійної мислі.
Тимчасом як в історії античного світу ми слідили головню за розвитком суспільно-політичних форм і ідей і приглядалися повстанню і розвиткові великих світових монархій, в яких здобутки мислі й творчості, духової й матеріальної культури з їх огнищ розходилися по широких просторах, стаючи духовим надбанням великих кругів народів, в історії Сходу сих часів, що починаються приблизно з середини I тисячоліття перед Хр., нашу увагу передусім притягає до себе повстання великих, світових релігій. Се єдина в історії доба релігійної творчості, і рівної їй не можна вказати іншої.

Досі ми бачили релігії більше або менше місцевого характеру. Вони виростили звичайно з місцевих, громадських або племінних вірувань і

щонайвище доходили загальнонаціонального або державного характеру, а хоч захоплювали іноді великі райони – от, скажім, як індійський брахманізм, але зіставалися при своїм національним характері. І конфуціанство китайське, про котре була мова, і воно, хоч хронологічно належить майже до тої самої доби, що буддизм, занадто тісно зв'язане було з політичним життям Китаю, щоб мати характер універсальний. Натомість буддизм, християнство, іслам, хоч і виростають на певних національних основах; переростають сі національні рамки і перетворюються в великі, універсальні релігії. І хоч з цивілізаційним значінням християнства – його моральними впливами, суспільним і культурним значінням – ні буддизм, ні іслам рівнятися не можуть, в історії людства і вони також відіграли велику роль. А при всій універсальності своїй вони з своїм поширенням внесли в культуру людства в великій мірі східний вплив і східні елементи.

36. Буддизм. Буддизм вийшов з Північно-Східної Індії. Приблизно коло року 550 перед Христом в аристократичнім роді Сак'я (з касти кшатріїв, див. §13), в сім'ї царя, чи краще сказати по-нашому – князя одного з дрібних князівств на північ від Долішнього Гангу родився хлопець Сіддарта, який, дійшовши літ, покинув двір свого батька, розчарований в житті, і пристав до брахманів-пустельників. Не вдовольнився він кінець кінцем і їх мудрістю і став головою нової релігійної школи,

яка прославила його під іменем Будди („той, що дійшов знання”), інакше Сак'я-Муни (мудрий Сак'я), або по імені його сім'ї – Готама. Його проповідництво припадає на кінець VI і початок V віку перед Хр. (вмер він коло року 480), але про нього і його науку взагалі знаємо небагато певного. Те життє його, яке пізніше з'явилося, являється літературним твором, що має вяснити психологію чоловіка, який переконується в марності життя і шукає в собі моральної утіхи і рівноваги (се життє потім, під іменем історії Варлаама і Йоасафа, здобуло незвичайну популярність і було звісне і у нас на Україні ще з княжих часів). Наука Будди була розроблена і приведена до системи на соборах його учеників – з них перший відбувся зараз по смерті Будди, третій 250 літ пізніше, і властиво тільки з сього часу, з III віку перед Хр., починається історія буддизму. В сім часі (в 250 – 230-х роках перед Хр.) він знайшов могутнього і, що важніше, – благородного прихильника в царі Асока, що володів великою державою Магада в Північній Індії і зробив незвичайно багато для популяризації буддизму в його найбільш благородній формі – релігії любові й гуманності.

Сама по собі ідейна сторона буддизму опирається на брахманських поглядах на життя як на страждання і доводить їх до крайніх висновків: треба вести до того, щоб існування зникло, для сього радиться „середня путь” між крайнім аскетизмом

і прив'язанням до життя. Не треба прив'язуватися ні до доброго, ні до злого, ні в що не вкладати свого життя. З таким переконанням тратить значіння всяке богослуження, взагалі всяка роля богів в людськiм життi; зникає всяке громадське почуття; людина в своїм сумовитiм, песимiстичнiм поглядi на життя визволяється вiд усяких уз i обов'язкiв, замикається в егоiстичнiй роботi над собою.

Але, очевидно, не ся сторона здобула буддизмовi його популярнiсть. Являючися продуктом певного розворушення релiгiйноi мислi (поруч буддизму з'являється ще iнша доктрина – джайнiзм, наука Натапугтi, земляка Сiддартi, ближча до брахманськoi), буддизм завдячав свої успіхи не теоретичнiй своїй сторонi, а практичнiй – як опозицiя брахманству, суспiльним претензiям брамiнiв i крайностям кастового устрою. З сього погляду буддизм знаходить з самого початку велике спочуття у свiтськoi аристократiї, царiв i князiв тодiшньої Iндiї. Згаданий уже цар Асока своїми наказами ширить буддизм як релiгiю любовi до всього людства без рiжницi: її сповнення кладе в тiм, щоб тiкати вiд злого i творити добре, служити любовi, правдi, терпеливостi, чистотi. I ся сторона буддизму, як i його демократизм – що його проповiдь звертається не до вибраних, а до всiх людей без рiжницi рас, племен, верств, саме й здобуває йому симпатiї широких мас.

Місіонери Асоки розносять його по всій Індії й Цейлоні. Держава скітів, заснована перед Різдом Хр. в Пенджабі, поширює буддизм у краях Східного Ірану. В I віці по Христі він поширюється в Китаї, де його в IV віці признано державною релігією і звідти перенесено до Кореї, Кохінхіни, Монголії й Японії. З Цейлону поширюється він по Східнім Індокитаї і на індійських островах.

Але разом з сим незвичайним поширенням він підпадає і глибоким змінам. Насамперед, попавши в монаші, пустельницькі круги, він тратить той живий дух, що оживляв його, стає формальним і мертвим. З другого боку, він все більше переймається елементами народної вульгарної релігії. Буддійські учителі приймають ідею перевоплощення: душа Будди приймає все нові й нові божеські форми і являється під ріжними видами. З другого боку, уводяться до сеї релігії вірування про ріжні божеські ества, шаманські обряди, чарування, криваві жертви. Не можна собі представити глибшого контрасту, як сього реформованого буддизму („великої колісницї”, махаяна, як його називали буддисти) і буддизму початкового („малої колісницї”, хінаяна). А власне сьому карикатурному буддизмові судилося ширитися й рости, тичасом як більш чистий буддизм згодом став вигасати. Він держався головно в Західнім і Полудневім Індостані, але, стративши свої початкові цінні прикмети, не міг витримати конкуренції відродженого брахманізму як прояву

певної релігійно-національної реакції. З середини I тисячоліття по Хр. він починає слабнути в сій боротьбі, а з початком II тисячоліття майже до решти вигасає в цілій Індії.

Реформований буддизм великої колісниці загніздився в Північній Індії, відси поширився в Східнім Ірані, Середній Азії і краях китайської культури. В Північній Індії й Ірані він упав, одначе, потім під натиском ісламу, в зв'язку з політичними переворотами, про котрі буде ще мова' нижче. Задержався і глибоко закоренився в Центральній Азії і краях китайської культури. Тут згодом, з кінцем XIII віку по Хр., його центром стає Тибет, де організується цікава монаша держава, буддійських монахів – лам, під зверхньою управою далай-лами, що вважався перевоплощенням Будди. Невважаючи на те, що сей буддизм був тільки скаліченою відбиткою, карикатурою правдивого, благородного буддизму, він все-таки і в сій формі заховав певні елементи гуманності і мав чималий цивілізаційний вплив на півдиких, войовничих кочівників Центральної Азії.

37. Християнство. Ісус Христос, по словах Євангелій, проповідував в Палестині в 30-х роках по своїм уродженні, від котрого рахуються у нас літа. Діяльність його учеників-апостолів належить до 30–50-х років. Бувши всі ізраїльтянами і держачися вірно закону батьків своїх, як і сам Христос, по їх словах, казав, що він прийшов не

зруйнувати закон, а ствердити – вони з своєю проповіддю спочатку звертались до ізраїльтян же. Хіба випадково разом з ними приставали до нової віри іновірці. На початках серед апостолів було навіть вагання – чи можна бути причасниками їх віри, не приймаючи ізраїльського закону вповні, навіть з обрізанням. Заслугою апостола Павла було, що він переніс проповідь „в язики”: не тільки розширив її район, але й рішучо пішов в напрямі висвободження нової віри від юдейства, від усяких обмежень старого ізраїльського закону, які могли в'язати її. Дальші покоління учеників і проповідників християнства з обох половин імперії довершили се діло сформування християнства в окрему релігію.

Обставини, в яких жив ізраїльський народ в I віці по Хр., улегшили розповсюдження Христової науки і допомогли оцінити її універсальний характер. Уже від часів першого зруйнування Ізраїльського і Юдейського царства (в VIII – VI віках перед Хр.) почалось розсіяння Ізраїлю по ближчих і дальших місцях Передньої Азії і Єгипту. Поворот Ізраїлю до Палестини з вавилонської неволі, після завоювання Вавилону Кіром (в 530-х роках перед Хр.), не спинив сього розсіяння. Ізраїль не вернувся до колишньої своєї виключності. Велика жидівська колонія зісталась далі в Вавилоні і такі ж колонії існували і розросталися у всіх більших культурних, промислових центрах тодішнього світу. Тривожне життя,

котрим жила Палестина, особливо від часів упадку Перської держави за Александра Великого – війни за незалежність, повстання й погроми за часів Сирійського царства Селевкідів і потім заримського панування давали все нові і нові приводи до виселення на чужину. В сім розсіянні виробилися характеристичні прикмети жидівської народності: при гарячій прив'язанні до свого народу і його традицій зрозуміння для всяких нових течій в сфері духового життя. Ширячися головно в гелленістичній половині Середземного басейну, ці жидівські пересельці присвоювали собі грецьку мову і культуру, не пориваючи з своєю, і стояли в тісних зв'язках з місцевою людиною. Їх колонії таким чином були незвичайно податним ґрунтом для розповсюдження християнства і вигідним мостом для переходу його до інших народностей. Християнські проповідники звернулися відразу до грецької мови як до міжнародного культурного знаряддя. Євангелія, що викладали життя і науку Христа, були написані по-грецьки, так само і послання апостолів, що виясняли різні питання християнської віри.

Гелленістичний світ взагалі краще був приготований для неї; західні землі, що стояли в сфері римської культури, – не так, і римський державний уклад взагалі не сприяв новій релігії. В I – II віках християнство шириться головно в східних частих держави. Хоч у Римі вже від перших десятиліть поширення у нього теж були прихильники, але

головні центри християнства тоді лежать на Сході, тільки з кінцем II віку воно стає сильним і в західних провінціях.

Від жидівських колоній розсіяння воно переймає їх незрівнянну солідарність і організаційний хист. Прегарно організується підмога і опіка над бідними одновірцями – се було надзвичайно важно з огляду на те, що християнство здобувало прихильників головно серед низьких, бідніших верств – рабів, слуг, робітників, захоплюючи їх своєю проповіддю любові і рівності. Християнські громади скоро стали розпоряджати значними засобами і могли дуже добре підтримувати своїх членів. Їх старшини – так звані пресвітери й єпископи мають незвичайний авторитет; вони об'єднуються під проводом єпископів головніших громад, поступають солідарно і однодушно. В громадах панує незрівнянна дисципліна, всяке прогрішення против моралі, малодушне поведіння в тяжких хвилях підпадає суворим моральним карам. Завдяки тому християнство з скромних початків – невеликих громад прихильників Христової науки серед бідних верств стає в III – IV віках великою силою, і се дає йому змогу вийти побідно з усіх трудностей і вибороти собі кінець кінцем признання в ворожій римській державності.

38. Християнство в Римській державі III – IV вв. і його перемога. Солідарності й організації християнству насамперед велико було потрібно,

щоб не розбитись на море сект в період вироблення системи християнської віри (догматики). Писання євангелістів і апостолів не мали сього на меті, се припало в уділ їх наступникам в II і дальших віках. Тим часом уже в I віці по Хр. з гелленістичних кругів, в яких розходилося християнство, почали до нього входити різні нові погляди і течії; в сім була небезпека його поширення в такій широкій, різнобарвній сфері. Уже Іоанн, наймолодший з апостолів, котрому судилось пережити всіх інших, мусив виступати против таких поглядів. Дальше розроблення складних і тонких питань християнської догматики давало привід до нових „ересей”.

Не маючи офіціальної, признаної державою церковної організації, вожді і учителі християнства з великими труднощами мусили вести свою роботу над виробленням християнської релігійної системи. Належало з християнської літератури, яка зібралася за сі століття, вибрати те, що відповідало їй, вичистити все непевне, сумнівне, що давало притоку до вагань. Уже з II віку маємо перший „канон” – реєстр книг, признаних церквою за святі; він був уживаний в римській церкві коло 180 р. Дальша робота йшла в сім же напрямі і була закінчена тільки по тім, як християнство стало державною релігією (канон книг Нового Завіту Афанасія Александрійського, 360 р.). Так само тільки тоді, і то з великими труднощами, з

внутрішньою боротьбою уставлений був „Символ віри”, короткий виклад християнської догматики, на соборах, скликаних в Нікеї в 125 і Царгороді 381 р. римським правительством в інтересах церкви.

З другої сторони, велику пробу своєї солідарності і дисципліни християнська церква мусила витримати в своїх відносинах до Римської держави. Римське правительство дуже толерантно ставилось до релігій ріжних підвласних народів. Воно не тіснило їх, давало звичайно місце сим завойованим богам серед богів держави, але і навпаки – вимагало, щоб його піддані поруч своїх богів шанували і богів імперії. Се й не противилося взагалі поганському світоглядові, бо він, виходячи з шанування передусім своїх богів-опікунів, не відмовляє існування, сили і значіння богам інших народів і допускає певне задобрювання їх. Ізраїльтяни, і так само потім християни, викликали здивовання і роздражнення тим, що вони не хотіли шанувати офіціальних богів імперії; з погляду римського правительства се була „безбожність”, річ, гідна кари. Особливо ж дражливою справою було се, що християни не хотіли шанувати „генія імператора”, перший предмет офіціального культу. На практиці се звичайно було обожанням особи цісаря, бо сей „геній” його представлявся в виді портретної статуї цісаря, перед котрою курили кадило,

приносили жертви. Християни ні в яким разі не хотіли сього робити, і тому що служба в війську була зв'язана з різними такими поганськими церемоніями, вони ухилялись також і від військової служби, а се з становища римського правительства робило християнство незвичайно шкідною сектою.

Потім до тайних зібрань і богослужень християн чіплялись також різні вигадки і брехні, які викликали підозріння і непевність до них; наприклад, оповідалося, що вони п'ють людську кров, убивають дітей для богослуження. Римське правительство взагалі було дуже неприхильне всяким суспільним організаціям. Одиноке, що воно допускало, були товариства похоронні, і християни головню і використовували сю форму для своїх організацій. Вони утримували кладовища для своїх вірних, збиралися на їх могилах і правили богослуження. Але явно було, що на похоронних інтересах християнські організації не кінчаються, і се викликало шукання і кару за „недозволені товариства“ і т. ін.

На сім ґрунті виникають кару і нагінки на християн – уже з I віку, і часами вони бували дуже тяжкі. В III віці, коли з-за жидівської секти, якою християн уважали спочатку, виглянуло християнство як самостійна велика сила, многолюдна організація, незвичайно уперта й імперії ворожа, „противудержавна і безбожна“, сі нагінки на християн стали особливо суворими й кривавими.

Вони огорнули великі провінції, масу людей. Потім Діоклетіан в своїх заходах коло скріплення імперії на нових основах звів останню, дуже криваву боротьбу з християнською церквою. Але вона вийшла з неї побідно. Наступник Діоклетіана Константин, як сказано вже, оперся на християнах в боротьбі з противниками, і в 313 році видав свій славний „Міланський едикт”, котрим признав свободу віри, в тім і християнству. Фактично він прийняв на себе ролю покровителя християнської церкви і приготував для неї становище державної релігії. 325 року по його ініціативі збирається Перший „Вселенський” собор християнських єпископів (числом 318) – епоха в історії християнства. Сини Константина, виховані в християнстві, ведуть далі його лінію удержавлення християнської церкви. На хвилю тільки його братанич Юліан, прозваний за те відступником, апостатом, філософ і прихильник античної культури, привернув старій релігії її місце. З кінцем IV віку цар Теодосій уже офіційно наказав зачинити всі поганські храми. Християнство запанувало в імперії нероздільно.

39. Християнство в Азії. Несторіани. Ворожі відносини імперії до християнства в III і IV віках мали й свою добру сторону для його поширення: нова Перська держава, що організувалася на східнім пограниччі, в ворожих відносинах до імперії, ставилася прихильно до християн як ворогів Риму. Християнство ширилося в державі

перських Сасанідів, і опираючися на тутешні громади, пробивало собі дороги далі на схід, в сусідні краї. Коли римське правительство, за Константина Великого, прийняло християнську церкву в свою опіку, се настроїло персів підозріливо до християн. Цар Сапор (Шапур) підняв криваву нагінку на них в 340-х р., закидаючи прихильність до Риму, але потім християни потрапили доказати свою лояльність і ці нагінки перестали. Коли в V віці стався великий розділ в християнській церкві, з приводу спорів про божеське і людське єство Ісуса Христа (єресь Несторія), і несторіани, осуджені на III соборі (431), відлучилися від державної церкви і підпали ріжним угискам, вони знайшли особливу прихильність в Перській державі. Згодом перські християни загалом приймають несторіанство, організуються в осібну церкву (на соборі 483–4 рр.) і користають з прихильності перських царів для свого поширення в їх великій державі і поза нею. Не маючи нагоди потім говорити про сю церкву (про християнство в Європі буде мова ще не раз), мусимо кілька слів сказати про неї тут, з огляду на значну цивілізаційну ролю, яку вона відіграла в Передній і Центральній Азії за своє тисячолітне існування.

Уже в IV віці бачимо великі християнські громади в Туркестані, пізніше (в V–VI віці) з'являються тут митрополичі катедри в Мерві й Самарканді,

прославлені визначними християнськими письменниками, богословами й істориками. Звідси християнство шириться далі на схід, в Полудневій Сибірі, в околицях Балхаського й Байкальського озера. Уже в VIII–IX віці приймають байкальські турецькі племена, так звані уйгури, несторіанську азбуку, і так кладеться початок найстаршій турецькій письменності і цивілізації, уйгурській. Потім митрополит Мервський навернув на християнство велике турецько-монгольське царство турків-кераїтів: охрестив їх царя, а за ним пішла і більшість народу. Про це велике християнське царство, в самім серці Азії, що грало тут першу ролю в XII віці (воно простяглося від північних границь Тибету до сполучення Селенгії й Орхону), пішла тоді по Європі голосна слава і з'явилися різні перекази про тутешнього царя-священника, „пресвітера Іоанна” (як думають – кераїтського царя Ван Хана).

На Полудні, в теперішнім Афганістані, митрополита катедра з'явилася теж, мабуть, іще з VI віку. Християнство поширювалося в Тибеті і в Китаї; в середніх віках з Тибету виводили тих трьох царів, що приходили со дари до новородженого Христа. В Китаї християни звісні з VII в. і мали ласку і повагу у правительстві, займали високі уряди, мали свої церкви й монастирі. З другого боку, християнство з Перської держави поширюється також в Індії. Славний грецький подорожник VI в. Козьма Індікоплевст, що зіставив дуже популярну опись

своєї подорожі, оповідає про індійські громади християн, з священниками й єпископами, священними в Персії.

Початок XIV в. був епохою найбільшого розвитку несторіанської церкви Азії. Несторіанському патріархові, що мав свій осідок в Персії, підлягало тоді не менше двадцяти п'яти митрополитів, і в кожній митрополії – від шести до дванадцяти єпископів; місії їх сягали до Тихого океану на сході, до Цейлону на полудні. Смертельний удар їм задав перехід на іслам монгольських володарів. Хан Тімур, опанувавши Персію при кінці цього століття, задав тут страшну різню християнам. З сим ослабли церковні місії й єпархії й по інших сторонах. Від сеї церкви, що положила такі великі цивілізаційні заслуги в Азії, зісталися тільки останки в Персії. Буддизм і іслам зайняли її місце.

Дві інші східні церкви, відокремлені, подібно як несторіанська, від державної церкви імперії, за її границями, більш щасливо вийшли з-під цього ісламського натиску і повинні бути тут згадані, хоч загальнокультурна роля їх була скромніша і не виходила за межі даної народності.

Одна була церква арменська, організована в IV в. Відірвавшись від грецької церкви, виробивши собі осібний альфавет, книжну й культурну мову, вона стала тою підставою національного вірменського життя, що дала йому змогу утриматися серед неймовірно тяжких обставин ісламського

(перського й турецького) натиску. Друга – абіссинська. Першим огнищем її було Аксумське царство в області Горішнього Нілу й його допливів, звісне від часів Христа. З різних культурних течій (старого поганства, юдейства, християнства, ісламу) серед тутешньої „ефіопської” (східноафриканської) людності кінець кінцем взяло гору християнство монофізитського єгипетського напрямку, стало тут національною релігією й незвичайно тривко трималося під натиском ісламу, що, заволодівши Західноафриканським побережжям і Єгиптом, поширювався відти дуже успішно і всередині Африки. Так він покрив кінець кінцем християнство в Нубії, де те здавна поширилося. Але Абіссинія держалась і зісталась крайньою твердиною християнства на Полудні. Коли Аксумське царство захиріло й упало в середніх віках, нова „Соломонова” династія (що вела свій родовід від Соломона і цариці савської) об’єднала в XIII в. сі краї, й її войовничі царі потрапили відборонити незалежність країни від натиску й ісламу, й європейців в новіших часах. Абіссинія з своєю національною церквою зісталася інтересним останком середньовіччя в своїх глухих, відтятих від світу горах, відокремлена релігійними ріжницями від мусульманського й від християнського греко-романського світу.

40. Іслам (магометанство). Як ми бачили вище (§ 6), Аравія протягом кількох тисячоліть представляла собою великий резервуар, з якого

в моменти переповнення виливалися маси войовничого кочового люду і затопляли собою сусідні культурні краї, почасти руйнуючи їх, почасти оживляючи новим, свіжим матеріалом. Але таку роль грала Аравія Північна і особливо Центральна (Наджд), дика і некультурна, властиво і досі не досліджена зовсім. Натомість побережжя її, особливо західні, здавна ввійшли в сферу культурних впливів вавилонських і єгипетських і розвинули у себе і міське життя, і певну культуру. Уже в середині II тисячоліття перед Хр. існувало тут багате царство Мінейське, з столицею Маїном, а пізніше, в середині останнього тисячоліття – царство Савське, або Сабейське, котрого слава була перенесена потім і на попередні часи (легенда про царицю савську, що приїздила до Соломона спробувати його премудрості).

З ріжними змінами воно існувало довго, до VI віку по Хр., коли, шукаючи оборони від нападів африканських ефіопів, піддалося під владу Персії. Центром його було місто Мариб (Саба). Як і інші міста тутешні, воно довго грало роль посередника в торгівлі з Індією, Персією, Сирією, Єгиптом. Ся торгівля притягала до тутешніх міст і чужоземні купецькі колонії, особливо з жидів і сирійських християн. З впливів жидівських і християнських – з їх сполучення з елементами арабськими тут наростає своєрідна культура і певний релігійний синкретизм – сполучення релігійних вірувань, з котрого

і виростає пізніший іслам. Сталось се так, що на початку VII віку по Хр. в святім місті Аравії – Мецці виступив чоловік, який на сім ґрунті, з елементів арабських і ізраїльських, сотворив релігію, яка дала могутній початок об'єднанню розріжнених племен і колін арабів, вказала релігійну мету їх войовничій енергії і вивела їх на шлях державної організації, великих завоювань і розвитку нової арабської культури на культурних підвалинах тих підбитих країв.

Сим творцем арабської релігії і арабської нації був Мохаммед, або Мухаммед (Магомет), арабський купець з Мекки. Він походив з одної з тутешніх значних купецьких фамілій, родився коло року 570. Займався торговими ділами, але його дух мрійний і містичний тягло в іншу сторону – релігійної творчості. Під впливами тих видінь, які представлялися йому, він на сороковім році життя рішається виступити з релігійною проповіддю як божий пророк, речник нової, вищої релігії, щоб нею заступити примітивні вірування і ідолопоклонство своїх земляків. Національну святиню своєї рідної Мекки – Каабу, де наоколо „чорного каменя”, мовляв, даного Богом Авраамові, фундаторові Кааби, зібрані були ідоли ріжних арабських божків і всякі предмети пошани, і сюди сходилися напрощу арабські племена, на поклін зібраним тут святощам, – Магомет задумав очистити від сих проявів старого арабського фетишизму і зробити святинєю єдиного

Бога. Отсю ідею єдиного Бога – прийняту ним більше в ізраїльській, ніж християнській формі, кладе він основою своєї проповіді, відкидаючи всякі давніші форми богослуження, які могли б іти назустріч ідолопоклонству. Взагалі зводить релігійний світогляд і богослуження до можливо простих, елементарно сухих форм, відповідно до арабської психології, сухої і реалістичної в основі, хоч і охочої до гарної, хитрої форми (так себе проявляє арабська творчість однаково в поезії і в мистецтві – в гарнім і хитрім, при певній елементарній простоті властивого змісту, рисунку – через те і прозваним „арабескою”).

Такою ж елементарною простотою визначається Магометова моральна наука життя, що займає головніше місце в його проповідях (збірках поучень, заміток і поетичних творів, зроблена пізніше його учениками без усякої системи, зробилася святою книгою ісламу під назвою Корану). Часта, але коротка і легка до запам'ятання молитва, п'ять разів на день; святкування п'ятниці, проща до Кааби і свята війна для розповсюдження віри – найбільш інтересний пункт для войовничих арабів – от і всі форми богослуження Магометової релігії, як вона зложилася в результаті діяльності Магомета і його найближчих учеників.

До юдейства і християнства він ставився з певною прихильністю: вважав їх релігіями також відкритими Богом; Адама, Авраама, Мойсея й Ісуса

признавав великими пророками, але себе – пророком більшим і релігію своєю – вищою. Тому з християнами й ізраїльтянами вважав потрібною певну угоду, а тільки інших невірних треба було нищити або поневолювати.

Так зложилась – не відразу, розуміється, – нова арабська релігія, прозвана ісламом (що значить богослуження, або покору Богові), інакше магометанською, або мусульманською вірою. Бувши впливом арабського життя тої доби, вона відіграла величезну роль не тільки в житті свого племені, перший раз об'єднавши його під сим релігійним прапором і привівши до сотворення великої арабської держави, але стала взагалі релігією войовничих півцивілізованих племен. Її примітивна простота і ясність, елементарність і невибагливість незвичайно добре підходила до такого степеня культури і завдяки тому вона незвичайно поширилась – особливо між степовими народами Центральної Азії, так само потім між півкультурними народами Центральної Африки, і зайняла місце між найпопулярнішими релігіями нашого світу¹.

41. Заснування Арабської держави й її зріст.
Проповідь Магомета серед земляків спочатку не

¹ Як відомо, головні сучасні релігії обраховуються приблизно в таких круглих цифрах: християн звиш 600 мільйонів, буддистів до 480, магометан до 240, брахманців коло 220.

мала успіху. Він мусив в 622 році утекти з Мекки до сусіднього міста Ятриба, прозваного Мединою. Місто се було конкурентом Мекки, тому в Медині Магомета признали пророком і прийняли його науку; через се рік його утечі до Медини вважається його вірними початком нової віри, і від неї магометани рахують літа й досі.

З своїми прихильниками з Медини і з сусідніх арабських племен Магомет розпочав боротьбу з Меккою і змусив її піддатися, а також став приводити під свою владу чи владу нової віри інші краї й племена Арабії. За десять літ, що пройшли від утечі до Медини до смерті Магомета, йому вдалося дуже багато зробити в сім напрямі. Проповідь „святої війни” найбільше потягала арабські племена. Ще перед смертю Магомета вони розпочинають війну в пограничних візантійських володіннях в Сирії. Далі повели се діло наступники Магомета – так звані „каліфи” (намісники), що вибиралися старшинами арабських племен як голови нової релігії і нової держави. Вони сполучали в своїх руках владу державну і воєнну з вищою релігійною властю проповідників і толковників віри, так що нова арабська держава була теократична.

Другий з цих каліфів, Омар, великий воєвник, вже за Магомета був властивим провідником воєнної політики нової держави, а ставши на її чолі, не тільки організував воєнні сили арабів, а взагалі був

властивим творцем нової арабської держави. По його мислі, араби мали сотворити нову владушу народність і загалом – нарід войовників. На підтримання його мали йти доходи з підбитих країв, з земель, відібраних у народів, які не піддавалися добровільно новому володінню, але при тім самі араби не мали змішуватися з підбитою людністю, не осідати на ґрунті, не бавитися господарством, а зіставатися в воєнних оселях-таборах серед підбитих країв, маючи готовий дохід з підбитої людності.

Таке привілегійоване становище, дане арабській людності, було секретом незвичайної воєнної енергії її в сих десятиліттях і масового переходу підбитої людності на іслам, що здіймав з неї тягарі поневолення. Протягом кількох десятиліть арабський каліфат поширився на величезну просторінь від Інду до Атлантику.

Поруч воєнних операцій в сирійських провінціях Візантії, розпочатих ще його попередниками, Омар підняв війну з Перською державою і, неважаючи на її воєнну славу, задав їй ряд болючих ударів, протягом кількох літ розгромив її воєнні сили і підбив собі величезні перські володіння. Ще легше йшло в Сирії й Єгипті: Східна Римська імперія (Візантія), до котрої вони належали, переживала часи розстрою й упадку, людність була невдоволена тягарем податків і релігійними нагінками в зв'язку з тодішньою боротьбою з ріжними ересеями християнської церкви. Крім того, арабські війська

знаходили туг, як і в Персії, великі колонії своїх земляків, давніших виселенців з Аравії, що приставали до них. Здобувши Єгипет, їх вожді пішли Африканським побережжям на захід, підбиваючи собі багаті побережні городи і прибережні маврські племена. В момент смерті Омара (644), яких двадцять літ від перших воєнних виступів Магомета, араби стали панами великої держави від Перської затоки до Триполі.

Замішання в каліфаті по смерті Омара, боротьба партій і династій задержали дальші успіхи, але не приспали воєнної енергії арабів. Їх ватажки пройшли все побережжя Африки – до Гібралтару, що дістав своє ім'я від одного з них – Таріка („скеля Таріка”), і з початком VIII віку перенесли свої операції до Іспанії. Вона була завойована вся, крім північного побережжя. Арабські війська перейшли й за Піренеї, підбили Полудневу Францію до Луари. На сході вони здобули собі Малу Азію, Туркестан, їх війська пробилися до Інду на полудні й приступили під Царгород на півночі. Арабська флота – сих недавніх кочівників, що не знали іншого корабля, крім верблюда, – захопила Балеари, приступала до берегів Сицилії й Сардинії й скінчила завоюванням Полудневої Італії.

Але з сим незвичайним поширенням держави змінювався зовсім і характер самої державної народності. Заникали суворі, побожні звичаї часів Магомета, з'являлася розкіш, пишнота; багаті двори

каліфа і його намісників нічим не нагадували простоту старих часів – життя пророка і його ближчих товаришів. Араби покидали воєнне ремесло, займалися торгівлею, промислом, та й розпливалися все більше в масах іногородців, що приймали іслам і входили в ряди його війська і державної народності. Навіть невірні – християни й ізраїльтяни займали високі місця в управі держави, центр котрої перейшов на Сирію, до нової резиденції каліфів – Дамаска. Севикликало опозицію прихильників старини против заступників сих нових течій – династії Омейядів, що засіли каліфат з 660 р. Прихильники старини відмовили послуху каліфам, що зрадили традиціям ісламу, але Омейяди без церемонії розправилися з сим повстанням. Їх сирійські війська віддячилися за колишні погроми їх батьків від арабів: Мекку і Медину немилосердно спустошено, тисячі арабів з найславніших родин, товаришів і свояків пророка побито, інші мусили тікати в світ за очі.

Араби після сього тратять всяке значіння в державі. Нова арабська національність ставала арабською більше по імені, „арабська” культура так само: вона мало що мала спільного з старою Аравією – крім мови, уживаної в письменстві, крім деяких елементів поетичного і артистичного стилю. Широко відкриває вона двері гелленістичній спадщині античної культури, особливо науці й письменству. З-під арабської поволоки виступає

наверх тубільний елемент, тубільна культура. Особливо з сього погляду мала значіння культура перська – властивою підставою каліфату був елемент перський.

Се кінець кінцем приводить до внутрішнього розлому в каліфаті, до відокремлення головних частей його – східної, сирійсько-перської, і західної, африкансько-іспанської. Політичний розділ і династична усобиця мали під собою різницю народностей і культур.

Про Західний каліфат будемо говорити потім. Щоб познайомитися з Східним, треба наперед кинути оком на колонізаційні зміни в Центральній і Передній Азії, що відбилися на його долі і взагалі на політичних і культурних відносинах Передньої Азії й Європи.

42. Зміни в Середній Азії. Іран і Індія. Передня Азія. Ми знаємо вже значіння Середньої Азії як великого резервуару кочових войовничих орд, що так, як Аравія на Полудні, затопляланими культурні держави на Заході і Сході (§17). По тім, як енергійні заходи китайського правительства в III віці перед Христом, за імператора Ші Хуанді, загородили сим ордам дорогу до Китаю, ми бачимо великі колонізаційні і політичні зміни в інших напрямках, під впливом натиску турецько-монгольських орд, так званих в китайських джерелах гунів. Їх енергія наростає, при кінці III і на початку II в. перед Хр. вони концентруються і організують велику

політичну силу, на півночі громлять державу тунгузів і тіснять на схід, на полудні цілою силою падають на юечів Східного Туркестану (басейну р.Тариму) і ті посуваються відси на захід, в степи Сирдар'ї, витискаючи відси іранських кочівників. Але Китай завзявся знищити хижу силу гунів і опанувати західні дороги, забиті ними. Він далі наступає на захід: підіймає на гунів їх сусідів, вносить розбрат і усобицю всередину Гунської держави і поволі (в II–I віці перед Хр.) підбиває собі Східний Туркестан, витискаючи звідси гунські орди, аж нарешті вони пробиваються крізь іранські орди в Каспійсько-Азовські степи, звідки починають потім свій похід по Європі.

Отсим середньоазійським натиском пояснюються нові напливи іранських кочових орд, що помічаються на північ і полудне від Аральського басейну в останніх століттях перед Христом і в перших століттях по Хр. На півночі бачимо рух іранських і іранізованих кочівників і півосілих орд (скітів, сарматів, аланів), що, потісняючи одні одних, посуваються зі сходу, через наші Чорноморські степи, в західнім напрямі над Дунай і за Дунай, роздроблюючися і розпорошуючися в сій внутрішній боротьбі і стиску. Певні часті їх відбивалися і заходили досить далеко – на полудне до Криму, наприклад, і, певно, так само на північ. В історії Східної Європи, її колонізації і культури сей рух мав, безперечно, чимале значіння, але відомості про

нього дуже бідні, особливо на північних, більше для нас інтересних границях його. На полудні від Аральського моря сей натиск іранських і з ними інших середньоазійських і передньоазійських орд сполучався з великими хвилями, викликаними походом Александра Великого.

Похід сей нарушив рівновагу, яка уставилася тут з організацією старої Перської держави. Ми бачимо, як в Північній Індії зараз по поході Александра організується велика держава Магада, що займає долини Гангу й Інду і сусідні краї Східного Ірану (теперішній Белуджистан). Вона існувала недовго в таких великих розмірах, але відіграла тоді важну роль в розповсюдженні буддизму (доба царя Асоки в середині III віку перед Хр. – § 36). По тім коштом її поширюється держава Бактрійська, також недовга в своїм існуванні, але теж досить важна в історії культури. Бактрія (теперішній Афганістан) належала до Персії і за Александра Вел. була введена в круг гелленістичної культури – стала крайнім виступом її на Сході і взагалі заборолем цивілізації від кочового натиску. В середині III в. вона відокремилася від держави Селевкідів і на початках II в. поширилася до долини Інду на полудні, знову ввівши сі краї в сферу гелленістичної культури. Се був момент найбільшого розцвіту сеї держави, але вже в середині II віку вона захиталася під натиском юечів, що засіли її в північній часті (на полудне від Яксарту, теп. Сирдар'ї). Полудневі часті

сеї держави – ірансько-індійське пограниччя і долину Інду підбивають собі іранські орди, потиснені юечами, і в Північно-Західній Індії при кінці II в. і в I віці перед Хр. організується так зване Скитське царство, під проводом ірансько-юецьких орд. Воно проіснувало в доволі сильнім виді коло чотирьох століть, в найсильніших своїх часах займало великі простори від Сирдар'ї до Нербуди, заступивши місце Бактрійської держави, і відіграло велику ролю в поширенні буддизму. Потім, з III віку по Хр. на перший план в Індостані виступають національні індійські держави – їх малоцікава історія заповнює другу половину I тисячоліття по Хр.

Мало інтересні з погляду політичної історії, як майже вся арійська історія Індії, сі століття мають зате визначний культурний інтерес. Очевидно, стріча гелленістичної і старої арійської культури внесла багато живого, творчого елемента в життя Індії. Се особливо помітно в мистецтві. Від грецьких впливів починається нове кам'яне будівництво і скульптура, яка доходить потім такого буйного і пишного розцвіту протягом I тисячоліття по Хр. На се ж тисячоліття припадає розвиток богословської брахманської літератури, літературні оброблення старого богословського письменства, а також розцвіт світської літератури. З II віку походить найстарша запись індійських повістей-байок „Панчатантра”, первовзір пізніших європейських перебірок, за нею ще більше популярна „Гітопадеша” і

ріжні інші збірки. Літературна творчість розвивається особливо в IV–V віках. Се золотий вік індійської поезії, часи найбільшого індійського поета Калідаси (головно драматичний, але також і епічний творець, час творчості його ближче незвісний). Наукова робота (особливо в математиці – спеціальності індусів) також доходить визначної висоти в середніх віках I тисячоліття (початок VI віку – се часи діяльності Аріабхати, одного з творців алгебри).

Припливом іранських орд з північного сходу – то в більш чистім виді, то змішаних з ріжними середньоазійськими, тільки під іранським проводом – треба пояснювати і ті переміни, які творяться в століттях перед Христом і зараз по нім на полудневий захід від Аральсько-Каспійської низини. З упадком гелленістичної держави Селевкідів і перенесенням її центру на схід, до Сирії, виступають нові держави не тільки в Східній Ірані, але й тут.

В середині III в. перед Христом на полудневий схід від Каспійського моря, на захід від Бактрії несподівано виникає сильне царство партів (парфян), під володінням династії Аршаків, – держава з переважним іранським елементом, страшна сусідам своїм кінним військом, що задавало страху і римським легіонам. На захід від неї, в Арменії організується царство Вірменське, під володінням свояків тої ж династії Аршаків. Ся область, залюднена індоєвропейською людністю, мабуть, ще від часів колонізаційних рухів у початках

II тисячоліття перед Хр. і організована потім, на початку I тисячоліття, підасирійськими впливами (держави Урарту, або Ванське царство), тепер, на початку II в. перед Хр., вилучилася з держави Селевкідів в виді двох осібних областей, Великої і Малої Armenii. Потім вони сполучилися в одну державу, і в I віці перед Хр. вона блиснула несподівано сильно: арменський цар Тігран Великий підбив великі простори в Месопотамії, Сирії й Малій Азії. Але сей блиск Арменської держави був скороминущий, і римський вождь Помпей зломив силу вірменського царя. На північ від Арменії утворилася держава іверів (грузинів). Далі на схід від Арменії, на Чорноморським побережжі в II віці організувалася сильна „Понтійська” держава Мітрідатів. Якийсь час вона була першою силою на Чорнім морі і грецькі міста нашого побережжя шукали її помочі і протекції. Розгромив її той же Помпей, і тоді чорноморські міста піддалися під опіку Риму. Взагалі війни Помпея в 60-х роках перед Хр. були важною, переломовою хвилиною в житті Передньої Азії. Між іншим, розгромивши до решти державу Селевкідів, утвердив він незалежність Ізраїльської держави, котру вона здобула в кривавих повстаннях під проводом Маккавеїв против сирійських Селевкідів в II віці.

З культурно-історичного становища найважливішою з тих всіх держав, які повстають на руїнах Сирійської держави Селевкідів, була все-таки

Новоперська держава Сасанідів. Вона виходить з Полуднево-Західного Ірану, з так званої Персиди, корінної перської країни, і в ній талашовитий і глибокий змістом іранський елемент уперве виявив вповні свій внутрішній культурний, духовий зміст.

43. Персія і каліфат. Творцем відродженої Перської держави був Ардашид (Артаксеркс) Сасанід (внук Сасана), син маленького князя в Персиді. В 220-х роках по Хр. він дуже енергійно заходився підбивати під свою владу сусідні князівства, що так, як і він, стояли під зверхністю все ще сильних царів партів. Протягом кількох літ він підбив собі не тільки Західний Іран, а й розгромив державу партів і виступив перед Римом з претензіями на всю Західну Азію як наслідник старої Перської держави, її політичних і національних традицій. Його потомки повели завзяту боротьбу з Римом за сей план, силкуючися захопити Месопотамію (що й удалося), а навіть і Сирію, і на півночі простираючи свої плани на Кавказ і Закаспійські краї, щоб звідси охоронити Іран від нового натиску кочівників Середньої Азії. Найбільше наблизитись до здійснення сих планів удалося Перській державі в середині VI в., за царя Хозроя Справедливого – його правління було добою найвищого розцвіту й сили сеї держави.

Секретом успіхів Сасанідської династії було очевидно се, що вона підняла прапор перської національності й її старої релігії в боротьбі з гелленіс-

тичними християнськими впливами. Сасаніди виступають гарячими прихильниками національної релігії, яка в сих часах сформувалася в обожанні огню (огнепоклонстві); через те жерці перські („маги”), з свого боку, виступають завзятими прихильниками династії, опорою держави. Релігійна творчість іранців в сім часі видимо переживає добу особливого розвитку. На сі віки припадає живе розроблення старої релігійної традиції, „науки Заратустри” (§ 22), тепер ще раз зібраної, упорядкованої й опублікованої (власне від сеї сасанідської редакції святих книг „Авести” заховалася певна частина до наших часів). Але поруч такого консервативного напрямку з’являються релігійні проповідники-новатори, дуже інтересні з погляду розвитку релігійної мислі. Такий був в III віці Мані, творець маніхейства, що розробляло й доводило до крайніх виводів ідею боротьби доброго і злого елемента в світі й людині, і пізніший (в VI віці) Маздак, також прихильник маніхейських поглядів, проповідник соціального перевороту в душі комунізму. Сі течії були задавлені тоді правительством, що стало по стороні магів, на позиції правовірного заховання старої релігійної традиції. Але нові ідеї жили далі і з Персії пішли на захід, до Європи: між слов’ян, по Італії, Франції, де довго проявляли себе в ріжних сектах (богомили, павликіани, катари, вальденси). З Болгарії переходили і до нас на Україну та зіставили й досі слід в народних віруваннях і легендах.

Живий духовий розвій Персії сих віків пояснюється тим також, що вона стала прибіжищем всяких поглядів, яким не було місця в правовірній Римській державі. Вище згадано було, що християнські доктрини, признані єретичними в ній, знаходили захист в Перській державі, як-от несторіани. В столиці Хозроя оснувалися несторіанські патріархи, що підтримували живі зносини з Середньою Азією, Індією, Китаєм. Хозрой прийняв до себе також останніх грецьких філософів поган, котрим за Юстиніана заборонено учити в Атенах. Разом з тим він пильно дбав про розвій національної перської культури й письменства: за його повелінням, напр., переводилися на перську мову твори індійські. Так розвивалась літературна перська мова і література.

В 630-х роках, як уже знаємо, Перська держава впала в боротьбі з Омаром, її землі ввійшли в склад каліфату, разом з Сирією і Месопотамією. Іслам, толерантний в відносинах до християнства й юдейства, скоро зробив кінець „поганству” – перському огнепоклонству; згодом воно заховалося тільки в деяких глухих кутах, маса перської людності стала магометанською. Але здобувши завдяки сьому повноправне становище в державі, вона внесла з собою елементи розкладу і в нову арабську державну організацію, і в магометанську релігію. Ріжні секти, що ділили здавна людність перську, так само як і християнську, стріча ріжнорідних

культур і доктрин, старих вавилонських традицій, гелленізму, юдаїзму, індійського брахманізму і буддизму, християнства, сирійських і перських релігій і сект – се все внесло до арабсько-магометанської релігії і культури, що назверх нібито покрила новим, одностайним покровом усю отсю ріжнобарвну спадщину попереднього життя, незвичайне багатство мислі, настроїв, образів – зміст інтересний з культурного погляду, але дуже небезпечний з становища інтересів арабсько-магометанського елементу.

Не що як реакція перської стихії против нового панування проявила себе в політичній перевороті, що став початком розкладу каліфату, – повстанні против правлящої династії Омайядів. Воно піднялося в 750-х роках в Мерві, в інтересах потомків Магометового дядька Аббаса і секти „шиїтів” – прихильників суворого магометанського консерватизму, чистої науки Корану. Вважаючи перших наступників Магомета незаконними узурпаторами, вони відкидали все внесене ними і верталися до самої науки Магомета, тимчасом як „суніти” признавали „суну” – традицію з діяльності, рішень і висловів не тільки Магомета, а й перших чотирьох „праведних” каліфів (пізніше, одначе, власне така сунітська наука була признана правовірною і прийнята турецькими каліфами). З сих мотивів прихильники Аббасидів виступали против правління Омайядів, що, мовляв, занадто ліберально ставилися супроти Магометових традицій і, опираючись на

Сирію, в своїй дамаській резиденції, занадто давали волю християнству. Повстання скінчилось різнею Омейядів, і Аббасіди, захопивши каліфат, оснувалися в Месопотамії (або, як тепер вона звалася, – в Іраку). Їх столицею став Багдад на Тигрі, що виростає в сім часі на світову столицю, центр величезної торгівлі, промислу і духового життя. Епохою найбільшої слави і блиску його, і взагалі каліфату, був кінець VIII віку – правління прославленого, навіки каліфа Гарун-аль-Рашида.

Але при всім отсім блиску, так пишно розцвіченим в пізніших переказах, аббасідський переворот послужив початком роздроблення каліфату. Одинокий з Омейядів, якому вдалося втекти від різні, добився до Іспанії і був тут прийнятий як законний володар – його потомки пізніше прийняли й титул каліфів (каліфат Кордовський). За Іспанією стали відпадати одні по одному і краї Північної Африки, творячи самостійні володіння – Марокко, Туніс, а нарешті, після ряду повстань, відокремився в осібне володіння й Єгипет (востаннє в 960-х роках, коли тут засіла династія Фатімідів). Такий же процес розкладу йшов і на Сході: в IX – X віках фактично відокремлюється Сирія (в династії Гамдалідів), Туркестан (в династії Саманідів), Афганістан (в династії Газневідів).

Але се політичне роздроблення покривалося до певної міри однастайністю культури. У всіх сих нових державах, поруч ісламу, більше або менше

правовірного, розвилася „арабська” культура, письменство на арабській мові, мистецтво – творчість, об’єднана почуттям релігійної і культурної одності – хоч би при деяких національних і культурних ворожнечах і відмінах. Політичне відокремлення вносить навіть тим більше оживлення в місцеве культурне життя. Кордова, Каір, Дамаск, Багдад, Мерв, Балх в Туркестані стають визначними культурними центрами і між ними ідуть живі зносини. Від Атлантику до Індії арабський купець, поет, мистець, учений почуває себе в своїй стихії. Трудно собі навіть уявити тепер, маючи перед очима сіре, скостеніле нинішнє мусульманство, яке яскраве, буйне і головне – свободне було культурне і духове життя в сих областях ісламу в останніх віках I тисячоліття по Хр. Цвіла історія, географія, науки математичні, риторика і діалектика, пишалась поезія і буйно розвивалась релігійно-філософська думка. При всім деспотизмі правління, вихованім особливо в Східнім каліфаті, в традиціях перської держави – в сфері мислі, навіть релігійної – була велика толерантність.

Головною стихією в сім культурнім житті на Сході, як уже сказано, була іранська, перська. Вона дала зміст сій мусульманській формі, арабській по зверхньому вигляду, і потім пережила упадок самого арабського панування. З-під арабської покривки видобулась перська літературна мова, незвичайно вироблена, вишколена. Воскресли старі іранські

традиції в письменстві, зацвіла перська проза і поезія – найбільший перський поет Фірдоусі в сам момент упадку арабського панування (при самім кінці X віку) обробляє героїчні перекази Персії в своїй „Шахнаме” („Книга царів” – національний епос Персії). Ще пізніше, під турецьким і монгольським пануванням, розвивається чудова перська лірика. Поруч інших визначних виступає ряд світової великості поетів: Омар Хайям (один з найбільш популярних на Заході поетів за наших часів – творив при кінці XI і на початку XII віку), Сааді – найбільш популярний у персів (творив в XIII віці), прославлений завдяки Гете Гафіз (в XIV віці).

Турецький, а за ним монгольський потоки покрили і розбили сю рухливу блискучу культуру, але її здобутки все-таки широко ввійшли в пізніше культурне життя, і в культурнім побуті Європи вони лишили глибокі сліди. Почавши від того, що нинішня ростильність і господарство полудневих країв ведуть багато чого від арабів (як, наприклад, культура лимона, помаранч, рису, гречки і т.ін.) і кінчаючи мистецтвом, літературою, наукою (грецька спадщина перейшла через арабські руки до Західної Європи) – скрізь стрічається багата спадщина сеї інтересної, оригінальної доби.

44. Турки. Після того, як Китаєві вдалося розбити Гунську державу і найбільш енергійні елементи з гунських орд пустилися шукати кращої долі на заході (§ 42), в Монголії знову розпо-

стираються тунгуські племена, збиті звідси гунами. Тут у перших віках по Хр. організується досить сильна держава їх, і вони поширюються відси і в північних областях Китаю, то в ролі наємних військ, то в ролі владущих орд і місцевих династій. Після того, як Китаєві вдалося одомашнити і ослабити сі тунгуські орди, на перший план виступають різні народності монгольсько-турського і турсько-сибірського походження – нові комбінації останків гунських орд з різними сусідніми. Такі були орди, звані в китайських джерелах жуань-жуань, войовничі і розбійничі кочівники Монголії, що багато задають Китаєві клопоту в V–VI в. Далі на захід урядилися більш культурні уйгури – перший з монгольсько-турських народів, який уже тут, на своїй вітчизні, дійшов досить високої культури, проявив себе не тільки в техніці, а й письменстві.

Ще пізніше на перший план виступають їх родичі турки. Після того, як жуань-жуань були взяті китайським методом в два огні, – китайцями і уйгурами, турки добили їх, так що вони втратили силу і зійшли зовсім з азіатської сцени в VI віці (досить правдоподібно, що се їх недобитки, під іменем аварів, з'являються в тім часі в Європі). По сім турки підбивають собі також уйгурів і об'єднуються з ними в один нарід, переймаючи їх культуру. Так організувалася велика орда, яка починає розширяти свої впливи на захід в Туркестані

і на схід в пограничних з Китаєм краях. Часами вона розпадалася на кілька ворожих між собою орд (не без впливу китайського правительства), часами об'єднувалася знову. З одного з таких світлих моментів турецького життя походять намогильні пам'ятки турецьких ханів з-над Орхону, поставлені в VIII віці, найдавніші турецькі пам'ятки взагалі.

Але се був разом і останній проблиск турецької слави: в середині VIII в. Китай, з одного боку, уйгури – з другого, піднявшись на турків, зробили кінець їх пануванню, і роля їх в Середній Азії на тім кінчиться. На сцену зате виступають вони в Західній Азії – спочатку з'явилися відривки сеї орди, котрих за той час середньоазійські перевороти викинули на захід, а за ними тепер посунули і більші маси турків. Прибившись на границі володінь каліфату в Туркестані й Афганістані, вони не тільки тривожать їх своїми нападами, але в великім числі починають попадати і в їх війська як дуже добрий воєнний матеріал або цілими партіями приймаються на оселення в землях каліфату, з тих же мотивів. Уже в IX в. з турків набирається гвардія каліфів, і її турецькі начальники скоро стають властивими хазяєвами каліфату. В X в. турецькі султани захопили все в свої руки, і каліф був тільки номінальним, релігійним головою держави: весь Східний каліфат, Туркестан, Іран, Месопотамія, Сирія, так само Єгипет в X–XI віках фактично опинилися під пануванням турків.

Особливо міцне становище зайняли потомки одного з таких турецьких ватажків, Сельджука, що осівся в Бухарі в ролі підручника і союзника каліфа в початку XI в. Протягом цього століття його потомки поширили своє володіння в Ірані, підбили собі Арменію, Малу Азію й оселили тут турецькі орди. Прийнявши іслам, в сунітській формі, вони завзято, по-турецьки почали приводити до нього тутешню християнську людність, скріпили взагалі панування ісламу в каліфаті, привели до порядку його життя – взагалі до певної міри повторили ролю арабів в сих краях.

Але арабсько-перська культура, і взагалі ніяка вища культура, не мала власті над турками. На землях каліфату і Візантії вони ведуть далі своє кочове життя, їх панування було зв'язане з сильним упадком культурного життя, а трохи згодом (в XIII віці) напади і спустошення монголів підірвали його ще більше.

45. Китай і краї китайської культури. На схід, до Китаю, приступ середньоазійським ордам загороджено в другій половині III в. перед Хр. з політичним відродженням Китаю, якого центром було правління імператора Ші Хуанді. З політичного роздроблення, з безсильності й упадку, в яким пробувала Китайська держава в середніх століттях I тисячоліття перед Хр. за династії Чжоу, стоячи отвором, при своїй безборонності для нападів кочівників, вирвала її залізна рука

сього імператора. Він походив з одної з тих васальних династій, на які розбилась Китайська держава. Династія ся правила спочатку округом Цинь, тому в історії Китаю має потім се ім'я: династія Цинь; в середині III віку вона стала настільки сильна, що фактично усунула стару імператорську династію, а згаданий Ші Хуанді в 246 – 221 роках зробив кінець найсильнішим з місцевих династій і тим положив підставу об'єднанню і силі держави. Всі засоби її він звернув на оборону від кочівників. Погромивши їх війною, він перевів великі оборонні будови, щоб зробити неможливими їх напади на будуче. Ті укріплення, які вже перед тим були побудовані на півночі держави, він задумав злучити тепер великими земляними валами, камінними мурами і укріпленнями в одну стіну, на протязі яких 2500 кілометрів (верст), від північно-західного кута держави до моря. Се була гігантська робота, яка велася довго і вимагала страшного напруження всіх сил людності. В пам'яті народу вона зв'язалася з іменем її ініціатора, котрому мусила належати головна роля в тім обтяженні народу роботою, і зісталася в народних споминах, подібно як часи великих пірамід в Єгипті, з тою різницею, що китайська робота була дійсно корисною для держави.

Діло Ші Хуанді в скріпленні держави, поборюванні останків старого феодалного ладу і забезпеченні від азійських сусідів повели потім

Його наступники, з династії Цинь, а потім, як вона перервалася, – з нової династії Гань. Забезпечуючи себе, китайське правительство розширяло свої впливи серед сусідніх народів на півночі і заході. На II вік перед Хр. припадають перші заходи китайської політики на заході в тім дусі, що схарактеризовано вже вище (§ 17). Китайські політики мали на меті, з одного боку, ослабити політичні організації, які могли бути небезпечні для Китаю (такою в II віці була звісна нам держава гунів), з другого – забезпечити за Китаєм торговельні дороги Середньої Азії, важні для збуту китайського промислу і довозу потрібних продуктів та експлуатації місцевих природних багатств. Заходи китайської дипломатії, обчислені на внутрішню незгоду тутешніх народів (їй удалося посіяти усобицю в Гунській державі і розрізнити її північні і полудневі орди), йшли в парі з воєнними походами й поширенням китайської культури: підховуванням в ній членів місцевих династій і організацією китайських колоній. Уже з кінцем II віку перед Хр. Китаю вдалося поширити свої впливи в Східнім Туркестані (басейні Тариму), хоч китайське володіння тут взагалі не було тривким, мало свої періоди зміцнення і потім ослаблення. В 70-х р. по Хр., в момент одного з таких енергійних виступів Китаю на заході, був навіть проект походу в Європу, на Римську державу, котру китайські політики хотіли привести під політичні впливи Китаю і зв'язати тісними торговельними

зв'язками. Китайський генерал Бань Чао в 72 році по Хр. пройшов державу юечів і дійшов до Каспійського моря, але смерть його перервала сей похід.

Все се сильно поширило впливи китайської культури в Середній Азії. Вона разом з пізнішим буддизмом стає головним розчином тутешньої культури (до того прилучаються ще течії іранські і християнські – несторіанські, а пізніше арабські). Але, з другого боку, разом з тим і Китай стає приступнішим для чужих культурних впливів. Особливу вагу мало поширення в Китаї буддизму, що став тут звисним уже в II в. по Христі, а від IV віку стає вже дуже популярним і успішно бореться з конфуціанством. Ся боротьба викликає велике оживлення в письменстві і мислі та держить китайське громадянство в зв'язках з іншими буддійськими краями.

Панування все того ж Ші Хуанді, як уже знаємо (§ 14), лишило по собі сумну пам'ять в історії китайської культури спаленням книг в 213 році. Розпорядження се мало, очевидно, політичний підклад і стояло в зв'язку з завзятою боротьбою нового правительства з старим феодальним устроєм. Грізний імператор хотів, мабуть, знищити все, що могло служити інтересам всіх прихильників старого устрою, місцевих династій і оборонців старого ладу. Тому нищено не все, а з певним вибором, але в кождім разі літературна традиція утерпіла від сього страшенно. З уставленням міцного порядку, забез-

печенням держави від усобиць і нападів ворогів починається наново зріст достатку, культури і письменства. Останнє століття перед Хр. вважається добою розцвіту китайського мистецтва і літератури. Китайські джерела описують грандіозні кріпості, розкішні сади, величаві будови сеї доби – стіни прикрашені дорогим камінням, перлові завіси, золоті лампи, лаковані стелі, мармуряні сходи. Правительство підтримувало письменників і учених, збирало великі бібліотеки і т.ін.

З III в. по Хр. імператорська влада знов упадає, з'являються місцеві династії і держави, внутрішні війни і замішання стають все частіші і приводять до неладу і упадку держави. Такі смутні часи потяглися, з певними кращими хвилями, до кінця IV віку, коли держава знову об'єдналася, і під династією Тан, з початком VII і потім в VIII віці переживала поруч часів упадку і замішань також і світліші часи. Се була епоха найвищого розцвіту китайської поезії (славний ліричний поет Лі Тайго, в першій полов. VIII в.). В середині VII в. імперія на півночі підбила собі Корею, на заході розширила свої границі до Каспійського моря; впливи китайські простиралися на Східний Іран і Північну Індію; візантійський імператор прислав своє посольство до Китаю.

В сім часі на східних границях Китаю формується цікава держава в Тибеті. В VI в. більш культурні племена в Полудневім Тибеті, що стояли під впливами індійської культури, підбили собі своїх

північних сусідів і так з'явилася досить велика держава, з політичним і релігійним центром в Лхасі, з буддійською релігією і індуською письменністю. Вона часами простирала свої впливи і далі на північний захід, в Туркестан, конкуруючи з Китаєм, але потім, з кінця IX віку, тратить свою воєнну енергію, все більше підпадаючи впливам буддійських монахів і священників. Буддизм тутешній все більше підпадає впливам старого шаманства; індійські впливи слабнуть, уступаючи місце китайським. Монгольське завоювання зв'язало потім ці краї з Китаєм ще тісніше.

З кінцем VIII в. Китай також переживає часи роздроблення і упадку. З культурного погляду були тут інтересні моменти. Такі, наприклад, проби соціальних реформ, в дусі старинних традицій династії Чжоу, підняті в другій пол. IX в. міністром Ван Аньші, ученим і письменником; вони мали на меті піднесення селянської верстви й її добробуту. Значним розвитком визначаються роботи по толкуванню старих письменників і філософів. Але політичне життя було сумне, і напади сусідніх тунгуських і татарських племен не давали жити, особливо Північному Китаєві, аж до монгольського погрому XIII віку.

46. Корея і Японія. Історія Кореї в сих часах являється немов мініатюрою китайської історії. Вона переживає періоди роздроблення на окремі держави, усобиць, потім об'єднань – то попадає під

владу Китаю, то визволяється від неї, то добровільно приймає його зверхність. Весь час стоїть вона під впливами китайської культури, приймає відти конфуціанство і буддизм і служить мостом, кудю сі китайські впливи переходять до Японії – в сім головний інтерес корейської країни, по собі мало замітної.

Історичне життя Японії властиво починається з присвоєння китайської культури і перестрою суспільних і державних відносин на китайський взірець, хоч сей реформований устрій на японськїм ґрунті прийняв форми, дуже відмінні від китайських. Буддизм з'явився в Японії від 552 року – початок свій веде він від буддійських образів, присланих корейським королем; один з членів японського імператорського дому прийняв в свою опіку нову релігію, і вона, хоч не без трудностей, стала тут міцно. Правительство загалом ставилось до неї прихильно, особливо коли на початку IX віку Кобадаїші, один з тих японських буддистів, що побували в Китаї для кращого ознайомлення з буддизмом і вияснення ріжних непевностей, які у них виникали, вернувшись відти, перевів реформу буддизму, зливши його з старою національною японською релігією шинто. Старих японських богів він признав перевоплощеннями Будди і ввів до буддійського культу національних японських героїв. В сій японізованій формі буддизм став національною релігією Японії. Кобадаїші також

дав початок японському письму, що стало уживатися в більш практичній сфері, тимчасом як для писань наукових далі вживалося письмо китайське.

В суспільнім і політичнім укладі Японії мали велике значіння реформи, переведені в середині VII віку, за імператора Котоку. Вони мали на меті зробити кінець старому родовому укладові. Скасовані були родові організації (ужі), члени їх були признані підданими імператора. Всі землі, що належали давніше родам, тепер теж були признані власністю імператора і мали на будуче роздаватися в держання, на китайський взірець, наділами по числу членів сім'ї, а ті за се мали сповняти службу і давати податки імператорові. Всякі уряди мали обсаджуватися імператорськими урядниками, а не головами родів. Разом з тим списано в один збірник японське право.

В дійсності, одначе, сей устрій не вдалося перевести. На практиці Японія з скасуванням родового устрою вступила в стадію феодальних відносин і прожила в них незвичайно довго, до найновіших часів. Кілька найбільш сильних і родовитих фамілій держало в своїх руках правління; імператор (мікадо) і начальний воєнний вождь (сіогун) були простими ляльками, іменем котрих правили ті фамілії. Особливо між ними вславився рід Фудзівара, що протягом віків грав першу ролю в правлінні, з покоління в покоління передаючи головніші уряди. Правителі областей стали панами

в них і обтяжали місцеву людність податками, повернувши в кріпацтво собі. Роздаючи від себе землю своїм прихильникам і слугам, вони організували групи воєннослужебних (самураїв), які залежали тільки від своїх хлібодавців і волю їх вважали єдиним законом для себе. На руїнах старого родового устрою організувався таким чином новий родово-феодальний, незвичайно міцний: поняття державних інтересів, обов'язків перед нацією або правительством уступило місце обов'язкові перед своїм паном і його родом, і сей обов'язок поставлений був на висоту просто релігійну.

Неустанні усобиці наслідком конкуренції владущих фамілій, що наповняють історію Японії, особливо в X в., виховали в громадянстві суворий героїзм; письменство, література служили його інтересам. Се була реакція против легкoduшного сибаритизму, байдужого уживання життя, яким визначалися попередні „часи Фудзівара”, VIII–IX віки. Але ці веселі часи, треба зазначити, були часами високого розцвіту японської літератури; веселий двір мікадо був її центром і огнищем. А той героїзм, в якому виховувалися пізніші покоління, мав своїм предметом не інтереси народу й держави, а добро і волю панів-патронів, владущих фамілій.

47. Індійський океан і Африканське побережжя. В Індонезії на сю епоху, очевидно, припадає розвій малайської колонізації, згаданої вже вище (§ 16) – властиво її новішої, останньої

фази (про старші трудно щось певне сказати). Як видимий центр сеї колонізації виступає Зондський архіпелаг, великі Зондські острови: Суматра має назву Малайя вже в географії Птолемея. Відси коло 1000 року по Хр. (може, й не перший раз) малайці поширюються на півночі в Полудневім Індокитаї на півострові Малакка. Малакка була заснована самими пересельцями і стала столицею їх державі. На заході малайці – невідомо ближче коли – оснуються на Мадагаскарі, де племена гова являються найбільш типовими, чистокровними представниками малайської раси, тимчасом як інші виявляють мішанину малайських і чорних елементів (негритянських чи папуаських – в сім дослідники не згодні: неважаючи на близькість до Африки, рослинність і звірі Мадагаскару стоять в зв'язку не з африканським світом, а з Малаккою й Індонезією). Нарешті, на сході малайські племена поширилися на великих австралійських островах (Меланезії), але хронологію сих переселень даремно було б пробувати означити докладніше.

З культурного погляду центр сього малайського розселення – Індокитай і острови, як було вже сказано, стояли давніше, коло епохи християнської ери, в сфері впливів китайських (на сході) і індійських (на заході). Сліди сих культурних впливів дійсно помітні на малайцях, але вони покрилися пізнішим впливом арабсько-ісламським. Власне, отсей арабський вплив на Індійським океані – се той

культурний факт, характеристичний для сеї доби, що мусить бути тут зазначений. Ще перед Магометом арабська торгівля досить значно поширилась і на Африканським побережжі, на Мадагаскарі, на Індійським побережжі і в Індонезії. Арабські купці стали першими посередниками між Європою й Індією, й індуси не могли витримати з ними конкуренції. Заснування арабського каліфату дало нову енергію сим торговельним зносинам, далеким морським подорожам – їх відгомоном служать звісні пригоди Сіндбада-Морепоплавця „Тисячі й одної ночі”. Басора на усті Євфрату, Оман на виході з Перської затоки до Індійського океану стають вихідними пунктами для великих торгових операцій, що доходять до Китаю. Разом з тим в сю ж епоху іде також і поширення ісламу. Воно розвивається успішно, хоч результати сих здобутків розгортаються тільки з початком другого тисячоліття. В XIII–XIV в. малайці стають вірними і завзятими прихильниками ісламу. На XIII вік кладеться поширення ісламу в малайській державі Малакки, на XIV – на Яві. В епоху перед поширенням португальців в Малайським архіпелагу іслам встиг стати тут сильною ногою, витиснувши відси брахманство, і се рішило характер тутешньої культури на будуче. Як по інших краях, так і тут християнство було безсильне перед ісламом, більш відповідним для сеї степені культури людності: вона зісталась і далі при ісламі.

СЕРЕДНІ ВІКИ ЄВРОПИ

48. Значіння сеї назви і сеї доби. Середніми віками в історії Європи прийнято називати тисячоліття, яке минуло від кінця Західної імперії до тих часів, коли культура германо-романської Європи на руїнах римської виросла настільки, що могла собі вповні присвоїти культурну спадщину грецько-римську (головно римську).

Кінцем Римської імперії приймається рік 476, коли один з германських племінних вождів Одоакр відібрав імператорський титул від малолітнього імператора римського Ромула-Августула і відіслав знаки його цісарської власті східному імператорові до Царгорода, признавши його таким чином єдиним головою імперії, а для себе взяв титул короля, прикладом германських вождів. Факт сей, сам по собі не визначний, береться просто як граничний

знак, щоб покласти межу між часами Римської держави та її культурою і епохою варварських, германських держав, які засновуються на її ґрунті, та культурного упадку, спричиненого руїною і заниканням римської культури в цих нових державах.

Свідоцтвом культурної дозрілості нових народів, котрої вони доходять поволі, присвоюючи останки старої римської культури та елементи культури арабської і гелленістичної, яка далі жила в Східній імперії – було італійське Відродження (Ренесанс), що, почавшись в XIV, доходить свого розвитку в другій половині XV віку. Ся дозрілість проявилася тоді і в мові – в переході від попсованої варварської латини до гарної мови класичних часів. Важніша, одначе, була зміна в самім змісті культури – в переході від середньовічної християнської церковності до свобідного і жадного черпання з безпосередніх джерел античної культури: в мистецтві, в літературі, в науці.

Се, як бачимо, культурна сторона історичного життя, як воно змінялося за те тисячоліття. В громадським і політичним житті Західна Європа за се тисячоліття перейшла також великий розвиток, і друга половина XV століття в області економічних, соціальних і політичних відносин також внесла важні зміни (особливо вплинуло відкриття Америки з кінцем XV століття) в відносинах економічних, а в інших сферах життя середньовічний устрій почав змінятися раніше.

Тим толкується таке розграничення в історії Західної Європи. Воно і там дуже приблизне, бо – як побачимо – нові часи виявляють себе значно скорше ніж в XV віці. Життя ж Східної Європи йшло зовсім іншими дорогами. Східна Римська держава не впала під натиском слов'ян і інших сусідів і держалася, хоч і в сильно зменшених розмірах, ще дуже довго – аж до половини XV віку. Греко-римська культура, грецька по формі, з перевагою гелленізму в змісті, жила в ній далі і служила огнищем культури для нових народів Східної Європи. Поруч неї держався на полудні другий наслідник гелленістичної культури – Східний каліфат. Таким чином, в Східній Європі не було такого різкого упадку, але не було потім і такого відродження, як на Заході. Грецько-римська культура завмирала і завмерла якраз, коли на Заході сходило сонце Відродження і його проміння пробивалося на пограниччя Східної Європи. Все ж таки упадок Візантії (Східного цесарства) в половині XV віку і важні політичні й культурні зміни при кінці XV і в початках XVI в., почасти приготовані внутрішнім розвитком цих країв, почасти викликані впливами західними, творять в житті Східної Європи важні зміни в сім часі, тому і тут його кладуть границею середніх і нових віків.

Дрібніше середньовічні часи для Західної Європи поділяються на: 1) період германських держав, кінчаючи імперією Карла Великого; по нім –

2) період феодалізму і клерикалізму – центральна доба властивих середньовічних відносин, до хрестоносних походів (себто до кінця XI віку); 3) доба хрестоносних походів (віки XII і XIII), і нарешті – 4) переходова доба від середніх до нових віків – початок нового життя (друга половина XIII і потім XIV і XV віки). Ся остання доба властиво в'яжеться тісніше з початками нової історії, ніж з середньовіччям.

В історії Східної Європи межами можна покласти: першою – поширення християнства і формування нових держав в другій половині IX віку, другою – розгром Візантії хрестоносцями на початку XIII в. і коло того ж часу монгольський погром в середині XIII століття.

49. Кельто-германсько-слов'янське розселення. Натиск слов'ян і германців. Середньовічна доба відкривається заливом Римської імперії германськими й слов'янськими племенами. Три великі хвилі індоєвропейського розселення ідуть одна по одній – на захід і полудне: кельти, германці й слов'яни; задні, себто східні натискають на західних – передових, посуваючи їх все далі на захід і полудень. Був тут наслідок розмноження племен і – потягу їх до кращих, тепліших і багатших земель на заході і полудні. Але впливи сих причин збільшалися й загострювалися ще натиском зі сходу войовничих і диких племен, що наслідком звісних нам переворотів приливали від

часу до часу бурними хвилями з Азії до пограничних країв Європи і до самої Європи та піддавали ще більшій силі тому індоєвропейському рухові.

Кельти відступили на захід Європи і були почасти покриті хвилями германського розселення, почасти підпали римській культурі (романізації), по тім, як підбили їх римляни (в Північній Італії, Франції, Іспанії). Тому від них заціліли тільки невеликі останки (в Бретані в Франції, в Велсі, Шкоції й Ірландії в Англії).

Германські племена, втискаючися до країв кельтського розселення, з кінця II в. перед Хр., спираються з Римською державою – се й дає деяку можливість слідити за їх натиском. Тоді, при кінці II віку перед Христом, племена цимбрів і тевтонів прорвалися з-за Альпів до Італії й нарobili тут великого страху, поки Марієві вдалося їх знищити (§ 30). Коли в 50-х рр. Цезар зайнявся підбиванням кельтів Галлії, йому прийшлося стрінутись з натиском германських племен (головно свевів – швабів), що з-за Рейну тиснулися до Галлії. Цезар відпер їх і двічі ходив з військом за Рейн, щоб забезпечити Галлію від нових нападів. Але прилив не переставав, і з сього часу боротьба з германським натиском стала одною з найбільш важних справ імперії. Систему походів на германців прийшлося закинути: вони кінчалися часом дуже нещасливо. Рим взявся за тактику оборонну – будови граничних міст і укріплень, приймання пограничних племен

на римську службу і плату. Так Римська держава, як ми знаємо вже (§ 33), замирила й закріпила за собою великі простори германської території за Рейном і Дунаєм в I – II в. по Хр.

Римське громадянство, не тільки що правительство, дуже інтересувалося в тих часах германцями як цікавою новою силою, й славний римський історик Тацит при кінці I в. по Хр. написав цікаву книжку про побут і життя германських племен („Германія”). Він описує їх як нарід ще дуже мало культурний; хліборобство у них було в початках, жилилися більше ловецтвом та худобою, в житті були дуже невибагливі, але свободолюбні, енергійні, войовничі. Політична і воєнна організація була ще мало вироблена – племінні старшини з невеликою властю і воєнні начальники (герцоги, воєводи) на час війни. Але у деяких племен були вожді постійні, вибрані на все життя конунги, королі.

Протягом двох століть від часів Цезаря Римській державі вдавалося стримувати германський натиск. Він загострився знову в другій пол. II в. по Хр., за Марка Аврелія. Тогочасний римський історик глухо згадує про якийсь рух „дальших варварів” (з півночі – мабуть, слов’ян, литовців, а в дальшій лінії й фінів), що натиснули на германців з прибалтійських країв і змусили їх сунутися на захід і полудне та добиватися від Римської держави ґрунтів для оселення. Кривавими війнами, напруживши всі

сили, римлянам удалося тоді стримати германський натиск на Середнім Дунаї. В сім напрямі йшли з балтійських сторін вандали, пізніше гепіди, лангобарди. Інша група східногерманських племен посунула більше на схід і, пробившись крізь слов'янські племена, вибилася на Чорноморське побережжя, – се були племена готські: візиготи, інакше вестготи, і остроготи, остготи, західні і східні готи, також герули й деякі інші, дрібніші. Осівшись над Чорним морем, ці готські племена займалися морськими і сухопутними походами на римські землі й війною з сусідніми племенами (в пам'яті готів зісталися особливо війни остроготського короля Германаріха з сусідами). Коли Рим забрав свої залоги з Середнього Дунаю (в III в.), візиготи поширилися також в сю сторону.

Опорожнені германцями простори в басейні Вісли і Одри, в околицях Балтійського моря зайняли племена слов'янські й литовські.

50. Гунський похід і германське розселення. Ту деяку рівновагу, що уставилася в племінних відносинах після переселень II в. по Хр., порушив похід гунів на захід в другій пол. IV віку. Якийсь час вони мешкали в степах між Азовським і Каспійським морем, аж десь коло 370 року рушили на схід. Напали насамперед на іранську орду аланів – останню, найбільш східну з іранських орд Чорномор'я, яка лишилася тут після середньоазійського натиску до Арало-Каспійських степів.

Розгромили аланів і прилучили частину їх до своєї орди (інша частина їх зісталася й потім на Подонні і досі жива в кавказькій народі осетинів). По сім кинулися на готів. Готи теж не витримали в сій боротьбі. Візиготи з частиною остроготів подалися після сього в краї Східної Римської імперії, інші остроготи зісталися якийсь час під властю гунів. Але самі гуни не довго після сього попасали на Чорномор'ї, вони теж посувалися далі на захід, в степи Середнього і Долішнього Дунаю, тягнучи з собою й інші чорноморські народи, германського, іранського, слов'янського і всякого іншого кореня.

Тим часом готи, рушивши за Дунай, до теперішньої Болгарії, розгромили римське військо й осіли в балканських краях, далі непокоячи імперію. Вестготи з Балканського півострова під проводом Аларіха перейшли до Італії, здобули і пограбували Рим; нарешті імперії удалося намовити їх, щоб перейшли за Альпи, і розгромивши там германські ватаги вандалів і бургундів, що грабували тутешні краї, осілися в Полудневій Франції й Іспанії. Бургунди зісталися в Східній Франції. Вандали з частиною аланів задержалися на якийсь час в Полудневій Іспанії, відти перейшли до Північної Африки. Так з'явилися перші германські держави на ґрунті Західної імперії – Вестготська в Полудневій Франції й Іспанії, Бургундська – в Східній Франції, Вандальська – в Африці.

Новий похід гунів в середині V в. викликав нові заворушення. Головні маси гунів сиділи тоді над Середнім Дунаєм і Тисою. На чолі гунської орди в 430-х роках виступає проводир великої енергії Аттіла. Він об'єднав гунські турецько-фінські орди, підбив під свою владу краї Передньої Азії, а в 451 році рушив в похід на захід до Галлії з величезним військом (рахували його на 600 тисяч). Римляни і германці, що осіли на римських ґрунтах, виступили против і на Каталаунських полях сталась величезна битва, якої ще доти не знала історія. Гуни залишили дальший похід і вернулися з великою здобиччю додому. Потім вони вирушили на Італію, але хвороби перервали сей похід. Аттіла потім скоро помер і об'єднані ним орди знову розпалися на окремі племена на Подунав'ї і Чорномор'ї.

Сі походи Аттіли задали останній удар Західній імперії; напад на Рим вандалів з Африки, що немилосердно його пограбували й знищили, довершив міру її бід. Процес її розкладу і освоєння германськими племенами поступає по сім дуже швидко. Після того, як останні римські війська були виведені з Британії для охорони Італії на початку V в., Британію опановують германські ватаги англів і саксів, наїжджаючи на кораблях з теперішньої Данії й Північної Німеччини. Північну Галлію займають франки. В Італії усадовилися герули з Одоакром. Щоб позбутися їх, імператор (східний – західного вже не було) напустив на них

остготів, що сиділи в балканських сторонах. Під проводом свого короля Теодоріха вони вибили з Італії герулів і коло 500 р. запанували в Італії. Західна імперія до решти була розібрана германськими народами.

51. **Слов'янське розселення і рух орд.** Рух германців на захід і полудень опорожнив великі простори для розселення їх східних і північних сусідів слов'ян, бо дуже розрідив людність давньої германської території. Слов'яни західної групи (предки чехо-словаків, поляків і знімечених тепер слов'ян полабських і поморських) займають поріччя Вісли, Одри, Лаби (Ельби), заходячи навіть в сусідство нинішньої Тюрингії й Баварії. На полудні рух гунів і погром готів розворушив слов'янську колонізацію і вона посунула в краї чорноморські і подунайські. В готських переказах заховалася пам'ять про війни з остроготами східних слов'ян (антів, як їх звано в тих віках), що велися при кінці IV віку. Гуни тоді взяли в оборону антів і зупинили напасників готів. Се очевидна познака тодішнього розселення на Чорномор'ї східнослов'янських племен, предків українців. Полудневослов'янські племена, предки пізніших болгарів, сербів і слов'ян середньодунайських, паннонських розселилися в краях Середнього і Нижнього Дунаю і звідти потім переходили в балканські землі, а на їх місце поступали племена східнослов'янські (українські).

В V і VI вв. і ті, і сі разом з різними турецькими ордами, що зісталися з гунської орди Аттіли, запускалися в балканські краї Східної імперії для добичі, а далі почали й оселятися там. Часто й сама імперія, прикладом давніх часів, оселяла на своїх грунтах ріжні слов'янські ватаги, поручаючи їх охороні свої провінції від їх земляків та ріжних турецьких орд. Таким чином протягом VI і VII в. Балканський півострів був залитий слов'янською колонізацією, і звідти вона переходила за море, до Малої Азії. Тільки тут, на землях Східної імперії, слов'яни не творили таких самостійних королівств, як германці на землях Західної імперії, бо здебільшого й не були завойовниками.

З VI віку, коли слов'янські племена прийшли в ближчу стичність з імперією, маємо докладніші відомості про них у візантійського історика Прокопія. Він і інші візантійці, розуміється, знали головно ті войовничі ватаги полудневих і східних слов'ян, які набігали на імперію та осідали на її землях. Вони й описують їх як войовничий нарід, дуже невибагливий, витривалий, лихо узброєний, майстерний в дрібній війні, в заїздах і під'їздах. В дійсності слов'яни в тих часах, в обставинах більш спокійних і нормальних, займалися вже і хліборобством, і ремеслом, хоч побут їх був взагалі дійсно ще бідний і невибагливий. Релігійні вірування були мало вироблені: погляди головно натуралістичні – шанування сил природи, віра в

духів природи і – в духів предків. Політичний устрій ще слабший ніж германський. Бракувало виробленої власті: тільки в виключних, воєнних обставинах організувалися більші державні союзи і на чолі їх ставав хтось з найбільш впливових старшин. Такі організації, досить скороминущі, бачимо і у східних слов'ян, антів, і у західних. В джерелах зісталась глуха звістка про державу, яку організував в теперішній Моравії в VII віці якийсь Само для боротьби з Аварською ордою.

Розселення і політична організація слов'ян в полудневій часті їх території довго не могла ще стверднути через рух кочових, турецько-фінських орд, що по розпаді Гунської орди товпилися в Чорноморських і Дунайських степах, а до них прилучалися з Азії ще нові. Так, в половині VI віку через Чорноморські степи бурею пролетіла орда Аварська з Середньої Азії (як здогадуються – відривок орди, званої у китайців жуань-жуань, § 44). Перейшовши в степи Середнього Дунаю, вона звідси довго непокоїла своїми розбійничими нападами землі західні й балканські (розгромив її до останку аж Карло Великий). В Азовських степах кочували останки Гунської орди, звісні потім під назвою болгарів. Вони відси довго ходили з антами й слов'янами на балканські землі, а коло р. 670 перейшли за Нижній Дунай. Осівшись між тутешніми слов'янами і загорнувши їх під свою владу, вони скоро злилися з ними, послов'янилися

і так положили початок Болгарській державі – турецькій по імені, слов'янській в дійсності.

Після того як болгарські орди вийшли на захід, за Дунай, панамі Азовсько-Каспійських степів зісталися хозари, орда також фінсько-турецького складу, як і болгарська. Вона, одначе, не була така войовнича і розбійнича, і поширившись в степах Нижньої Волги й Каспійського побережжя та підбивши тутешні останки інших орд, на якийсь час загородила дорогу потокові орд з Азії до Європи. Ся Хозарська держава, організована в VII віці, таким чином не перешкождала, а навіть до певної міри помагала слов'янським племенам (особливо полудневій, українській групі) розселятися й обживатися на нових займанщинах. Але вповні спинити кочовий потік вона була не спроможна. Так, в IX віці продерлися в Чорноморські степи угри (венгри, або мадари), дуже войовнича фінсько-турецька орда, і кілька десятиліть просиділа в наших степах, грабуючи й нищачи сусідні краї. Потім, з кінцем IX віку, пробилася інша, чисто турецька орда печенігів і, погромивши угрів, змусила забратися над Дунай, а з Нижнього Дунаю – в степи Середньодунайські, на місце аварів. Їх місце в Чорноморських степах на півтора століття зайняли отсі печеніги, орда незвичайно хижка і войовнича, яка страшенно знищила слов'янську колонізацію Чорномор'я.

52. Східна імперія в V – IX віках. Східна Римська імперія (так вона весь час себе називала офіційно – Римською, або імперією римлян, ромеїв по-грецьки, хоч тепер зветься звичайно Візантією по імені своєї столиці Візантії – Константинополя, або Нового Рима, у слов'ян – Царгорода) не потерпіла так під натовпом германських і слов'янських племен, як Західна. Вона встигла різними способами викурити з своїх країв візиготів і остроготів. Протин натиску різних турецьких орд і слов'янських племен боролася, напускаючи одних на других. Одним словом, відмолоджена і перебудована реформами Діоклетіана і його гідних наступників – Константина Вел. і Теодосія Вел., вона з успіхом уживала далі старих методів, котрим римляни обстоювали себе від варварського натиску I – III вв. по Хр.

Слов'янський вплив в полудневій часті Балканського півострова навіть більше скріпив, ніж ослабив сили імперії, бо вплив до її вже пережитого організму свіжого мужицького елемента, чудового воєнного матеріалу. Не організуючися політично, сі слов'янські поселенці, що втискалися самі або з'являлися на заклик імперії, послушно несли власть її і згодом приймали грецьку національність (нинішні греки далеко більше мають в собі слов'янської крові, ніж грецької). Пропали для імперії потім тільки північні часті Балкану, залюднені болгарами і

сербами. Далеко більш болючі удари задавали з полудня перси, відриваючи римські провінції в Азії.

Але поносячи територіальні втрати, імперія прикладала тим більше старань, щоб з тих земель, які їй зіставались і становили її осередок (Полудневий Балкан і Мала Азія) видобути якомога більше засобів і енергії. Воєнно-адміністративний устрій, сотворений Діоклетіаном і Константином, старанно підтримувався і підправлявся, відповідно до змін в умовах життя. Багато уваги віддавалося воєнному ділу – воно стояло тут дуже високо. Але разом з тим правительсто пильнувало й інтересів своєї робучої маси – селянства: воно оцінювало його значіння. Незвичайно високо підношувало авторитет імператора (по-грецьки василевса): ся тенденція, що веде свій початок від Діоклетіана, все кріпне і зростає, неважаючи на часті зміни династій, замішання і двірські революції. Церква в Візантії, що мала не тільки духовний авторитет, а й величезний вплив на все життя, неважаючи на внутрішні незгоди, які розривали її, теж усею повагою своєю скріпляла повагу царської власті. І чим гірші були зверхні обставини, чим більше приходилося імперії стягатися й тулитися до купи, тим більше скріпляла вона сю внутрішню свою цупкість і дисципліну.

Переломовим моментом в її житті було правління імператора Юстиніана, в середині VI віку. Се була епоха найбільшого блиску і сили Східного

цїсарства. Юстиніан приложив всі старання, щоб скріпити підвалини державної будови. Він замкнув останні поганські школи, гнав останки поганства, дбав про тісні зв'язки з церквою, прикрасив державу величавими церковними будовами. Збудована його велінням Св.Софія в Царгороді зісталась на всі віки найкращою пам'яткою сього пізньоримського (романського) будівництва (теперішня мечеть Ая Софія). Ще більш монументальне діло було зроблене й в іншій сфері – се була кодифікація права Римської держави, тисячолітньої спадщини її; в сїх Юстиніанових зводах воно стало підставою всеї пізнішої науки права, основою цивільного права Європи.

Реставрацію старої імперії хотїлось Юстиніанові перевести і в сучасній політиці. Скріпивши свою позицію в Царгороді, загородивши дунайську границю десятками кріпостей від слов'ян, а полудневі границі – від персів, Юстиніан зібрався до повертання західних провінцій. Героєм сїх війн був славний Юстиніанів воєвода Велїзарій. Одним ударом знищив він державу вандалів і вернув імперії Північну Африку. Досить легко також удалось йому відібрати Середземне побережжя Іспанії від візиготів. Тяжку, довголітню війну прийшлося видержати з остроготами в Італії, але в кінці й її здобуто.

Відновлено таким чином стару Римську імперію Сходу і Заходу, хоч у зменшених розмірах, але вона не довго пережила Юстиніана: здобутки сї були

зроблені занадто великим напруженням і удержувати їх не ставало сил. Італія була страчена зараз же після смерті Юстиніана, інші західні провінції пішли за нею; від західних володінь зістались тільки бідні уривки. Імперія мусила замкнутися в своїх гелленістичних межах назавсіди, і сей час, кінець VI віку, і вважається кінцем Східної Римської імперії, яка ще жила римськими традиціями і підтримувала по змозі свою латинську форму, а початком властивої Візантії й візантійської доби, яка вже зреклася претензій на універсальний грецько-римський характер і замкнулася в своїм грецьким елементі – все більше розмішуванім східними впливами і домішками (сирійсько-перськими). Тим більше, що за політичним розділом Сходу і Заходу незадовго прийшов і духовний – церковний, християнський, і відділив латинську церкву від грецько-слов'янської.

По блискучих часах Юстиніана Візантія з кінцем VI і ще більше в першій половині VII в. спадає в глибину бід. На півночі не давали їй життя авари й слов'яни – власне в сім часі слов'янські пересельці починають масами осідати в балканських землях. На полудні не давали дихати перси: вони заволоділи Сирією й Єгиптом, а коли нарешті удалося вирвати сі землі з їх рук, налетіла арабська буря і сі землі в середині VII віку були втрачені безповоротно. За імперією зісталися тільки полудневі балканські землі з Малою Азією і деякими уривками

Італії (і то більш номінально залежними), та й ці землі не були безпечні від болгар, аварів та арабів, що з своїми кораблями підступали не раз під сам Царгород. Всередині державу розривали релігійні спори; падало письменство, культура – VII вік був часом її глибокого упадку. Зате множилися монастирі, люди тікали від небезпек і тривог світського життя і правительству журилося, що воно далі зістанеться без війська і без податків.

З цього глибокого упадку імперію підняли енергійні імператори з нової, так званої Ісаврійської династії, що запанувала з другого десятиліття VIII в. Вони відборонили Малу Азію й острови від арабів, багато зробили для облегшення народних мас; але нещасливо викликали нову релігійну боротьбу, виступивши против шанування ікон (іконоборство). Ці внутрішні замішання потягнулися на ціле століття, і тільки в середині IX в. зроблено кінець іконоборству. Розповсюдження християнства візантійськими проповідниками серед північних сусідів Візантії – слов'ян в тім же часі, в другій половині IX в., забезпечило Візантію на якийсь час з сеї сторони і незмірно поширило її політичні і ще більше – культурні впливи.

Цивілізаційне значіння Візантії й полягає в тім, що, крім того, що вона заховала культурну спадщину греко-римського світу для пізніших віків, вона була великим культурним огнищем для східної половини Європи і Передньої Азії – як Італія для Європи Західної.

53. Італія й папство. Хоч Західна імперія була розгромлена, а Італія, вже з початку V віку почавши, тільки переходила з рук до рук різних германських вождів, в ній довго держалися традиції Римської імперії, а до решти вони властиво не вигасали ніколи.

Як проба сполучення германського володіння з традиціями Римської імперії особливо інтересне Остготське королівство Теодоріха – прозваного Великим за сю власне ідею широкого сполучення германської і римської стихії, яку він переводив в кождім разі дуже талановито. Йому хотілося, щоб його готи, не тратячи свого почуття і самоповаги, zarazом перейняли поважанням і до римської культури. Він виявляв незвичайну пошану римському сенатові, був протектором римського мистецтва й письменства. На дорозі його планів германськороманського зближення стояла, одначе, важна перешкода – релігійна. Готи були християнами не правовірними, а аріанами, і тому правовірні римляни дивилися на них як на проклятих єретиків. Ся обставина дала почути все своє значіння, коли по смерті Теодоріха імп. Юстиніан задумав знищити Остготське королівство і взяти Італію під безпосередню власть своєї імперії: римляни-католики потягли до імперії.

Невважаючи на завзяту боротьбу Теодоріхових наступників, Юстиніанові удалося перемогти готів. Але не довго попанувала в Італії імперія: не минуло

й п'ятнадцяти літ по тім, як зломлено до решти остготів, як до Італії посунуло нове германське плем'я, лангобарди, з-над Середнього Дунаю. Дуже воювниче і зовсім свобідне від тої пошани для римської культури, котру старався прищепити своїм готам Теодоріх, воно страшенно знищило Італію і, розселившись серед завойованої людності, вважало за краще не мішатися з нею. Але воно ані само не об'єдналося в сильну одноцільну державу, ані не довело до кінця завоювання Італії. Рим з своєю околицею і деякі інші області признавали далі владу імператора, хоч вона й не могла себе проявляти тут: дуже скоро після Юстиніана західні землі фактично вийшли з влади імперії, й італійські провінції теж дуже слабо були зв'язані з нею й не мали від неї помочі.

Але в сих тяжких обставинах, серед загальної руїни і знищення наростала в Римі нова сила, котрій належала будучність Західної Європи. Був нею римський єпископ, або як його звали звичайно – папа (батько).

Християнська громада в Римі розвинулася пізніше, ніж в ріжних східних центрах, але, розвинувшись, здобула великий авторитет – і вона, й її старшина, римський єпископ уже в перших віках. Значіння Рима як столиці, традиції проповіді апостолів і інші обставини зложилися на те, що римський єпископ зайняв згодом перше, найбільш почесне місце в християнській церкві, особливо на Заході, і задержав се почесне першенство і з упадком Риму.

Тут відбилися основні різниці в розвої християнства на Сході і Заході. Гелленістичний Схід, з його глибшою духовою культурою і сильнішими інтересами до глибоких філософічних питань переживав в IV–VII вв. тяжку і болісну епоху розроблення християнських догматів. Релігійні суперечки розбивали громадянство на ворожі табори, стрясаючи його до глибини релігійними усобицями, що на другий план збивали найважливіші справи політичні, суспільні, економічні. Римський же Захід, неохочий до складних і глибоких питань, вихований в ясних і коротких юридичних формулах, в практичних інтересах Риму, величався тим, що він в вірі твердий, держить її нехибно, в ересі не вдається. Спеціально римська громада хвалилася тим, що на її єпископському престолі ніколи не було єретиків і віра трималась завсіди твердо. Римські єпископи – папи на сій підставі жадали для себе рішучого голосу в усяких релігійних спорах, на соборах, що скликались для рішення суперечних питань, і в певній мірі сі претензії признавались церквою.

Але чисто релігійним авторитетом не кінчалось. Папи поставили себе дуже самостійно від імператорської власті в своїм далекому Римі, на власне призволення облишеним імператорським правительством. Се виріжняло їх з-поміж інших патріархів, східних голів церкви, що стояли в тісній залежності від правительства й привикли вважати

нормальним такий порядок речей. Більше того – папа в сім покиненім імперією Римі виростав взагалі на властивого й одинокого правителя. В тих бідах, які Італії взагалі і Римові спеціально приходилось переживати в V, VI, VII віках, під час германських нападів і завоювань, у папи, в його опіці і авторитеті шукала і знаходила римська людність єдину поміч і рятунок. Так клалися підвалини під світську власть і державу папи в Римі, а закінчило сей процес формальне надання папі Римської області королем франкським Піпіном (754 р.). Пізніше ж утворено легенду, що надання папам римської власті взяло свій початок навіть ще від Константина Великого („Константинів дар”).

Разом з тим моральний авторитет пап перетворюється в формальну і обов’язкову власть над іншими єпископами, західної церкви, розуміється. Григорій Великий (або Двоєслов), один з творців нової папської власті й авторитету (правив при кінці VI в.), добився того, що під його впливом вестготські королі Іспанії з арианства перейшли на католицтво й іспанська церква після того признала авторитет і власть церковну папську. Він же вислав проповідників християнства до Англії – вони положили початок англійській церкві, яка також стала залежною від папського престолу. Століття пізніше англійські місіонери з благословення папи зайнялися проповіддю в германських землях на схід від Рейну, і місіонери сі були zarazом проповідниками

папської зверхності і власті над католицькою церквою в Німеччині.

Так на руїнах Римської імперії виростала нова світова сила – римського папства. Коли в міру цього зросту вона заявляла претензії на певні права також і супроти східної ієрархії, в Візантії се викликало опозицію. Візантія дивилася згори на Рим і Захід, справедливо вважаючи себе більш освіченою, більш культурною спадкоємницею греко-римського світу. Против римських претензій царгородське духовенство виступило з обвинуваченнями римської церкви і пап в ріжних похибках в науці віри і в практиці (особливо важним пунктом було так зване *Filioque*, „і від Сина”, себто погляд, що Дух Святий ісходить від Отця і Сина, як то приймала римська церква). Перший такий конфлікт стався за папи Николая і патріарха Фотія в 867 р. Два століття пізніше, в 1054 р., стався рішучий розрив між Східною (грецькою) і Західною (латинською) церквою на сім ґрунті. Ся релігійна ріжниця заглибила ще більш національну і культурну межу Сходу з Заходом.

54. Західні держави й імперія Карла Великого. З держав, заснованих германцями на ґрунті старої імперії поза Італією, найбільш важні були держава франків в Північній Франції, вестготів в Іспанії й англосаксів в Британії.

З них Англо-Саксонська, відділена острівним своїм положенням, розвивалась найбільш окреміш-

ньо, хоч і в історії її розвитку є чимало прикмет, спільних з іншими германськими державами – спадкоємницями імперії. Тому що римська культура не зіставила тут таких глибоких слідів, як в Італії або Іспанії, англосакси не підпали її впливам і заховали свою германську національність. Але, підбивши собі протягом VI–VII в. місцеву кельтську людність нинішньої Англії (крім Уельсу тільки) і організувавшись після довгих усобиць в одно Англо-Саксонське королівство на початку IX в. (найсвітліша доба його – правління Альфреда Великого в другій половині IX в.), англосакси в тім же IX в. попали в огонь нового германського натиску. Данські ватажки (вікінги) спочатку грабували англійські береги, нападаючи з моря, а з початком XI в. зовсім підбили собі Англо-Саксонське королівство. Англія ввійшла в велику державу Канута Великого, данського короля, котрому належала Данія, Норвегія і Англія. Одначе се панування данців не було довге, і кілька десятиліть пізніше (1066) Англію завойовують, мовляв, в інтересах останнього потомка англо-саксонських королів земляки данців з Французької Нормандії, уже офранцужені нормани (себто „північні” люди, скандинави – див. § 55), і з того починається нова епоха в історії Англії.

Окремим життям жила й Іспанія. Після того як вандалаи вийшли до Африки, а вестготські володіння Західно-Полудневої Франції відібрали

королі франків, в Іспанії організувалася національна держава Вестготська. Побережжя, як уже знаємо, вернула собі на якийсь час імперія за Юстиніана, але ненадовго. Вестготи панували на півострові до початків VIII в. і за сей час встигли вповні підпасти римській культурі, змішавшись з романізованою кельтською людністю. Але з початком VIII в., як уже знаємо, Іспанію заливає арабський потік. Він переходить і за Піренеї, але франки погромили арабів і положили границю їх дальшому походу, а потім Карло Великий переніс війну і на полудне від Піренеїв і відвоював від арабів північно-східні землі, по ріку Ебро. Отся Іспанська марка Карла Великого та північно-західний кут, де держалися останки Вестготського королівства, послужили потім вихідними пунктами для нового походу на полудне.

Війна, що велася звідси з арабами, мала властиво розбійничий характер супроти більш культурної і мирної, промислової і торговельної арабської людності – особливо в початках. Стара войовничість скоро зникла в сій арабській (чи властиво мавританській) державі. Режим її був досить м'який, толерантний для іновірців: християни і жиди спокійно жили тут і навіть доходили високих урядів (особливо в історії жидівського культурного життя ся мавританська держава зісталася світлою сторінкою). Але власне ся більша культурність і не давала змоги витримувати маврам боротьбу з

християнськими напасниками. Тим більше, що по своїм відокремленні від Східного каліфату мавританська держава Іспанії (з X віку звана Кордовським каліфатом), звичайно, не могла рахувати на поміч зі Сходу, а потім ще й стала розпадатися на ряд дрібніших володінь. Тому християнські володіння з півночі все посувалися далі на полудне, створюючи зав'язок нової Іспанії.

Ширше, універсальніше значіння мала з-поміж германських держав держава Франкська. Творцем її був король Хлодвіг з династії Меровінгів, сучасник Теодоріха Великого. В кінці V віку він знищив останки римського володіння в Північній Галлії й положив початок її об'єднанню, а його наступники закінчили з'єдинення Галлії з германськими землями за Рейном в однім Франкським королівстві. Внутрішнє об'єднання германського і місцевого кельтсько-романського елемента улегшено було тою обставиною, що християнство було прийняте Хлодвігом не аріанське, а правовірне.

Але політична організація нової держави була дуже слабка, і вона скоро стала розлазитися через поділи земель між членами династії. Яряться страшенні усобиці й приводять до крайньої дикості місцеве життя, нищать останки римської культури. Династія вироджується, повага королів упадає, фактичну владу захопили управителі королівського двору і королівських маєтків, так звані майордоми (старшини дому). Разом з тим зарисовується

розлом між західною, романізованою половиною держави (Нейстрія, Бургундія й Аквітанія) і східною, так званою Австразією, що заховала свій германський характер (краї по Рейну і за Рейном). Енергії майордомів Австразії держава завдячала свій рятунок. З кінцем VII в. вони об'єднали державу в своїй фактичній власті і зробили свою династію, прозвану потім Каролінгами, властивими володарями держави. З них Карло, прозваний Мартеллом, прославлений побідою над арабами, що загородила дорогу їх походу у Францію, особливо високо підняв авторитет династії, а його син Піпін Короткий за згодою папи прийняв уже й королівський титул, замкнувши в монастирі останнього номінального короля-Меровінга. За сю моральну поміч віддячився він папам, відборонивши від лангобардів Рим і передав Римську область і Равенну в папське володіння.

Сей союз найсильнішої з держав Західної Європи з її великою релігійною силою приготував факт незвичайно важний в історії західноєвропейської політичної мислі – відновлення імперії. Здійснив се син Піпіна Карло Великий. Ставши єдинокоролем Франкського королівства з 770-х рр., він незвичайно поширив державу. Знищив лангобардів і взяв в свою власть Італію. Далеко посунув своє володіння в середину Європи – підбив тут решту германських племен і сусідні слов'янські землі, заснувавши в них укріплені воєнні границі, так

звані марки (з котрих потім виросла Австрія, Саксонія й Бранденбург, пізніша Пруссія). Знищив розбійничу державу аварів і потиснув арабів з північної часті Піренейського півострова.

Сі війни зайняли все довге правління Карла, але не перешкодили йому займатися енергійно також внутрішнім упорядкуванням держави і піднесенням культури. Вважаючи себе спадкоємцем Західної імперії з завоюванням Італії, він вів переговори з царгородським правительством про призначення його імператором західних земель. Та сі переговори затяглися й їх докінчення рішено не чекати. Коли в 800 р. Карлові прийшлося піти походом до Рима, щоб оборонити папу від його ворогів, при сій okazji його окликано „боговінчаним імператором римлян”. Се відновлення Західної імперії було потім признане візантійським правительством і другою тодішньою світовою державою – каліфом Гарун-аль-Рашидом.

55. Розпад імперії Карла Великого. Зріст папства. Нормани. Величава будова Карлової монархії не довго пережила свого фундатора. За його наступника піднялась усобиця, яка не тільки що закінчилась поділом монархії на три головні часті – Італію, Францію і Германію, але й дуже захитала повагу імператорської і королівської власті. Ріжні держателі провінцій забрали велику силу та стали перетворюватися на фактичних малих володарів – се роздроблення власті й характеризує

дальшу епоху. Ріжні лінії Каролінгів почасти вимирають протягом ІХ століття, почасти тратять всяке значіння і їх витісняють на далекий план більш енергічні й здібні люди з провінціальних володарів, які кладуть початок новим династіям. Разом з тим серед цих усобиць і упадку авторитету Каролінгів підіймається власть і авторитет пап, що за Піпіна і Карла Великого стояли під їх впливами і авторитетом. Проголошення Карла імператором мало значити винесення його на позицію подібну, яку імператори східні займали супроти своєї церкви: власть його проголошувалася святою і богоусвяченою, духовною, й сама ся імперія була потім прозвана „Святою”. Але супроти підупалих наступників Карла папи претендують на вищу власть, на право розпоряджатися коронами, судити діла королів і імператорів і за провини відставляти їх від правління. Особливо такий погляд на вищу власть папи і супроти королівської власті і всякої іншої – як-от соборної, підносив звісний уже нам папа Николай, і серед вищого духовенства Заходу він знаходив своїх гарячих оборонців.

В чім особливо проявлялася безсильність і безрадність Карлових наступників – і змушувала громадянство, а особливо всяких провінціальних держателів радити про себе – се були напади сусідніх народів, що стали в ІХ в. з ріжних боків допикати імперії. З полудня араби, що, заволодівши

Сицилією, усадовилися пізніше і в Полудневій Італії, і в Полудневій Франції; зі сходу слов'яни й угри, що зайняли місце аварів і проривалися аж за Рейн і до Парижа; з півночі нормани – і сі допікали найгірше.

Була се нова і остання хвиля германського розселення, що йшла вже не сухопуть, а морем з північних країв, особливо Данії й Норвегії, слідами колишніх англів і саксів. Вона розвивається особливо в IX і X віках, наслідком внутрішніх усобиць, що йшли в парі з формуванням перших королівств в скандинавських краях. Ріжні ватажки, „вікінги”, на чолі збройних дружин пускалися в світ для торговельних і добувничьких подорожей, робили з них своє ремесло, а кінчалось се часто осіданням сих дружин в нових краях, то в ролі завойовників, то в ролі служебних воєнних дружин. На сході ареною їх подвигів було Балтійське побережжя, з якого вони пускались і в глибину східно-європейських країв (там сі „варяги”, головню з Швеції, відіграли важну ролю в сформуванні Руської держави IX–X віків). На заході ми вже бачили сих напасників данців в Англії IX, X, XI віків, де вони завоювали були Англо-Саксонське королівство. Разом з тим вони усадовилися також в Північній Франції, над Сеною (ся країна з того часу назвалася Нормандією). Норвезькі вікінги підбили собі значну частину Ірландії, а відти – північні острови, включно з Ісландією (потім вони заселили звідти Гренландію

й дійшли до Америки – прозваної ними Віпландією, коло теперішнього Нью-Йорка). З Північної Франції нормани в середині XI в. пустилися на завоювання Сицилії й Південної Італії: вибивши відти арабів, вони заснували там своє королівство, а трохи згодом (1066) нормандський князь (герцог) Вільгельм Завойовник завоював Англію.

Так широко розпростерлися ці сміливі морські вовки! Протягом двох століть вони були грозою і пострахом всіх побережних країв – з морського побережжя по ріках вони запускалися на своїх човнах в глибину краю, несучи скрізь знищення і руїну. Їх напади, швидкі і несподівані, змушували людність до спеціальних способів оборони, будови замків і кріпостей і вплинули дуже сильно на той військовий уклад західноєвропейського життя, який складається в отсю добу.

56. Середньовічне життя на Заході. Феодалізм. Як сказано, при різних відмінах, залежних від того, наскільки сильна була римська спадщина і як ставилися до римського елементу германці-завойовники – чи старалися можливо зблизитися з ним (як остготи), чи трактували його як нижчий і негідний для себе (як лангобарди) – все-таки в укладі і розвитку тих германських держав і народів, що оселялися і порядкувалися на старім римським ґрунті, було багато спільного.

Скрізь римські часи полишили по собі не тільки певні культурні засоби в виді доріг, мостів, водо-

проводів, укріплень, публічних будівель, але й певні форми громадського й економічного життя – як городи з їх устроєм, церкву з її органами і властями, великі маєтності з їх господарською організацією і т.ін. Людність місцева, вирости в формах і нормах римського життя, далі жила традиціями римського устрою і права. Германські королі й старшини, розуміється, не збороняли їм сього (подекуди нове, германське правительство заходжувалося навіть зібрати й списати головніші основи сього римського права на дальший ужиток). Їх першим ділом було економічно забезпечити своє плем'я – його свобідних членів і старшину – аристократію; для того звичайно відбиралася частина земель від тубільної людності і з того і з давніших державних маєтків, що переходили в розпорядження нового германського короля, роздавалися землі своїй старшині й людям. Далі треба було визначити їм привілегійоване становище супроти місцевої людності – особливо людям, які були ближчою опорою нового германського правління – ближчим товаришам, служебникам і дворянам короля. До сього головню й служили записи нового, германського права: роблені на лихій латинській мові під назвою „закону” (lex) того чи іншого народу, вони визначали особливо тяжкі кари за обиду сих привілегійованих. Головним же завданням нової власті була організація воєнних сил, в яких перше

місце займала германська свобідна людність. Періодичні збори оружного племені перед лицем короля мали служити ревізією воєнної справності його і контролем прав, які сі воєннослужебні люди мали за свою воєнну службу.

Але дедалі все більш зникали культурні і економічні підвалини, передані римською добою, на яких спочивала будова сих германських держав. Не кажучи про страшенне знищення, задаване кривавими усобицями і війнами сеї суворої, воїновничої доби, вигасали самі джерела культури і добробуту. Згинула торгівля, упадали міста, гинув промисел серед загального убожіння. V – VI віки ще могли житися римською спадщиною, VII – VIII були часами повного виродження її й незвичайного здичіння західноєвропейського життя. Але вироджувалися також і германські елементи нових держав. Германська людність не витримувала воєнного тягара, що спадав на неї через сі неустанні війни. Зібрати військо для походу і утримати його ставало все тяжче. Верстви свобідних германців, що мали давати головний контингент, все маліли. Свобідні тратили свої маєтки, не витримуючи сих тягарів, і переходили в півсвобідний стан: попадали за довги в залежність від багатих власників та монастирів або добровільно переходили під їх владу, щоб тільки збутись обов'язків, які лежали на свобідних.

Королям все більше приходилось опиратись у всіх на своїх „васів”, або „васалів”, себто людей, які піддавалися в їх владу, службу і опіку, а яким вони давали різні доходи з обов'язком певної служби – так звані бенефіції (се значить властиво – добродійства). Найчастіше вони давали для сього землю. Але таких же васалів, для своєї служби, заводили собі й багатші властители й васали: на них теж опиралася їх сила і значіння, гарантія їх незалежності і права.

В сім лежали початки середньовічного феодалізму (феод – пізніша назва для того, що раніше називалося бенефіцією, або німецькою назвою – леном). Але перше ніж сей новий устрій вповні розвинувся, великий реформатор середньовічного життя Карло Великий поспробував ще відродити старі підстави германських держав – загальне військо свобідних, що мало збиратися на майські збори на воєнну контролю, а разом на потвердження важніших постанов, предложених імператором. Восени відбувався з'їзд правителів і єпископів – імператор приймав їх справоздання, рішав трудні питання з їх практики, виробляв постанови (закони), з яких важніші вносились потім на весняні, загальні збори. Щоб зміцнити владу короля (імператора), Карло усунув всякі власті, незалежні від його іменування (напр., племінних герцогів), завів скрізь своїх управителів – графів (comites, відти французьке comte). Щоб обмежити

їх самоволлю, завів участь громади в суді й контролю адміністрації згори, через своїх „господарських післанців”. Приложив також старання для управильнення державного господарства – королівських маєтків.

Се була грандіозна реформа, але весь сей порядок держався тільки залізною енергією Карла Великого, і вже при кінці свого панування мусив він бачити, як все тяжче обертається споряджена ним державна машина, а по його смерті – пішов далі процес розкладу тою дорогою, якою йшов перед ним. Управителі областей – всякі графи, маркграфи, ландграфи і т.д. поробилися дідичними володарями своїх округів і слухалися короля (чи імператора) постільки, поскільки він міг виявити фактичну силу і владу. Всенародне військо вийшло з уживання, і король міг рахувати тільки на своїх васалів, зв'язаних з ним як своїм сеньйором васальним обов'язком за даний феод. Державний зв'язок заступається зв'язком васальної умови, і держава поволі переміняється в систему феодалів: нагорі король, під ним герцоги, графи й інші володарі, які вважають його своїм сеньйором, а себе його васалами, а мають під собою знов своїх васалів, які не вважають себе вже нічим зв'язаними з королем, а тільки з своїм безпосереднім сеньйором, від якого мають свій феод. І ці васали також можуть мати ще своїх васалів.

Притім маєтності всіх значніших власників і держателів, духовних і світських, звичайно бувають увільнені від всякої державної власті. Вони мають всі права держави супроти своїх підданих, а самі відповідають тільки перед судом своїх „перів”, „собі рівних”, себто васалів того самого сеньйора. Держава розбивається таким чином на величезну мозаїку більших і менших маєтків-державок, зв'язаних тільки системою васальних обов'язків (котрі кождий може свобідно зложити з себе, зрікшись одержаного феоду). Теоретичний голова сеї держави, король чи імператор, часом буває менш сильним, чим інший з його васалів, бо розпоряджає тільки силами своєї безпосередньої області – своїх безпосередніх васалів. З другого боку – наслідком того, що всяка державна власть занкла, було незвичайне поневолення нижчих верств людності, відданих вповні на волю їх дідича – поміщика, без всякої можливості шукати на нього якої-небудь управи і помочі.

Сей феодальний устрій, котрого елементи стрічаються дуже часто в ріжних державних організаціях, являється особливо характеристичним для Західної Європи X – XIII, а найбільше XI – XII віків. Він наложив незгладиму печать на все західноєвропейське життя і в значній часті також на слов'янське.

57. Державне організування слов'янства.
Угри. Вище була зазначена основна ріжниця в

вихідних пунктах державного життя германських і слов'янських народів. Германці відразу підбивають собі римські землі й організують свої національні держави на римських ґрунтах. Східна ж імперія держалася міцніше, а слов'янське розселення на її землях не мало такої агресивної, завойовної енергії. Тому слов'янські ватаги, оселяючися в володіннях Східної імперії, не творили тут сильніших політичних організацій. Тільки переселення Болгарської орди дало почин організації слов'янської держави на Долішнім Дунаї. Інші слов'янські держави організуються в глибині Слов'янщини, поза володіннями імперії. Після скороминущої організації Само, в першій половині VII в., аж війни Карла Великого – зруйнування Аварської орди та завоювання західного слов'янського пограниччя на Дунаї розворушили тутешнє слов'янство з західної групи, і в IX в. виростає тут державна організація, центром котрої була Морава на Середнім Дунаї. За князів Моймира, Ростислава і Святополка, в середині й другій половині IX в., вона поширюється, прилучаючи племена пізнішої Чехії, також польські й паннонські.

Беручи приклад з сусідніх германських держав, моравські князі також поширюють християнство в своїй державі. Але, щоб не дати німецьким єпископам закоренити свої політичні впливи разом з християнством, кн. Ростислав рішив звернутися за місіонерами до Східної імперії; очевидно, гроза

німецького натиску на Західну Слов'янщину в сім часі ставала ясною вже самим слов'янам. З Візантії прислали для проповіді братів Кирила і Методія, що в інтересах зрозумілості християнської проповіді звернулися до слов'янської мови і розпочали переклад на слов'янське книг богослужбних і Святого Письма. Се був факт епохальний своїми наслідками в історії слов'янства і взагалі європейської культури.

Слов'янське богослуження дуже помагало християнській проповіді, але воно викликало таке завзяття й роздраження з боку католицького, німецького духовенства, що кн.Святополк рішив пожертвувати слов'янською церквою, щоб не дражнити їх. По смерті Методія (в 885 р.) його ученики не витерпіли нагішок, які впали на них, і перейшли до Болгарії. Ся уступка, одначе, не спасла Моравську державу. Бажаючи зломити сю заслону слов'янства, німецький цісар напустив на Мораву угрів, що при кінці IX в. перейшли на Середній Дунай, розселившись серед тутешньої слов'янської людності (§ 51). Угри з початком X в. дійсно знищили Моравську державу. Розпочали потім страшенні напади і на Німеччину (в битві з ними загинув останній Каролінг Німеччини). Але кінець кінцем королі з нової, Саксонської династії загородили їм дорогу до Німеччини, погромивши їх орди і зібрали овочі з розгрому Моравської держави.

На руїнах її в X в. заснувалося Чеське князівство, але як васальна держава, залежна від німецької імперії. Воно одно й заціліло тут: все інше слов'янське розселення на заході, від Адріатики до Балтійського моря, по Дунаї, Лабі і Одрі було підбито німцями в X – XI вв. Організовано тут воєнні німецькі марки і колонізовано їх німецькими осадчими.

В сім часі, наслідком розмноження німецької людності, розвивається поворотна хвиля німецької колонізації – назад на схід, в землі, покинені германцями під час їх руху на захід, а зайняті слов'янами. Угорська орда улегшила їй діло. Угри не злилися так з слов'янською людністю, як болгари, не ослов'янилися, а задержали свою національність і утворили свою національну державу. Організувавшись і з початком XI в., за короля Стефана, прийнявши християнство від німецьких місіонерів (головно з сусідньої Австрійської марки), вони ввійшли в тісніші зв'язки з німецьким католицьким світом і таким чином утворили глибокий клин, який перегородив дорогу візантійським впливам до західного слов'янства і віддав їх в виключний вплив германо-латинський. З другого боку, сей клин, вбитий в саме серце слов'янства, ослабив його сили, позбавив можності об'єднання його полудневих і західних частей і паралізував його енергію сопроотивлення німецькому натискові. В результаті західна слов'янська колонізація – від

адріатицьких слов'янців до балтійських помор'ян і кашубів була затоплена німецькою хвилею. Не допомогла і героїчна боротьба деяких слов'янських племен. Маленькі князівства, які пробували організуватися серед них, не устоялись. Удержалась тільки, як сказано, Чеська держава – завдяки добрим фізичним умовам: гірським валам, які оточують її з заходу, півночі і сходу, та держава Польська – завдяки своєму віддаленню, яке дало їй можливість організуватися і зміцнити свої сили, перше ніж німецький натиск дійшов до неї.

58. Балканські землі й Візантія. Перехід Методієвих учеників з Моравії до Болгарії в 880-х рр. зробив Болгарію культурним центром слов'янства. Протягом двох століть, що проминули від оселення її на Дунаї, Болгарська орда встигла вже ослов'янитись майже без остачу, внесла, однак, свою енергію і войовничість в вищі верстви сеї держави – фінісько-турецької по імені, слов'янської по мові і побуту. З 860 р. тут почало поширюватися християнство, ученики ж Методія положили міцні підвалини для слов'янської церкви, книжності й культури. Культура ся стояла, очевидно, вповні під впливами гелленістичної культури Візантії. Але політично Болгарія організувалась від неї незалежно.

Часи ці були найбільш світлою епохою в політичній історії Болгарії. Візантія саме тоді переживала період ослаблення своєї балканської

політики – вся енергія її була звернена на оборону своїх азіатських провінцій від натиску арабів. Отже, в правлящих сферах новоорганізованої Болгарської держави родяться сміливі плани опанування Балканів, здобуття Царгорода, сотворення слов'янської балканської імперії на місці грецької. З тими планами виступає з кінцем IX в. болгарський цар Симеон. Його правління становить найбільш блискучу сторінку в історії полудневого слов'янства. Рядом походів він розширив сферу свого володіння майже на цілий Балканський півострів, присунувся під сам Царгород, прийняв титул „царя ромеїв”, себто римського імператора (слово цар – скорочена, стягнена форма латинського цезар, цісар, імператор). Одначе зовсім-таки витиснути з Європи грецьку імперію йому не вдалося. З його наступником греки прийшли до згоди, признавши за ним право на царський титул; згодилися на особний болгарський патріархат, навіть на річну дань з Царгорода, одначе се не було те, чого хотілося Симеонові. Все-таки його часи зістались вершком слави Болгарії, політичної і культурної: Симеон прикладав теж старання коло розвитку болгарської культури, заохочував до перекладів грецької літератури на слов'янське.

Але ся величава будова слов'янської імперії не була тривка. Насамперед в самій середині її зазначилися небезпечні симптоми – невдоволення селянства на владушу аристократію, яка держала

його в тяжкій підданстві. Воно проявилось і в опозиції православної церкви – поширенні маніхейства, занесеного з Азії (§ 43 – в Болгарії сі маніхеї називаються богомилами). А тимчасом як Болгарія слабла, Візантія виходила з своєї пасивності. В другій половині X в., при наступнику Симеона, вона відмовляється від зроблених уступок і, щоб знищити сили Болгарії, напускає на неї руського князя Святослава. Коли Святослав дійсно знищив болгар, візантійський імператор виступив в ролі оборонця болгарів против Русі і війною змусив Святослава зрестися Болгарії. Потім, за Володимира, уложивши союз з Руссю, Візантія в початках XI в. задала останній удар Болгарії і майже на два століття підбила її собі.

З кінцем IX віку взагалі починає Візантія підійматися з свого упадку. Спочатку вся енергія її була звернена против арабів, котрих натиск і вдалося їй зломити. Потім завзятою, нелюдською боротьбою з болгарами їй удалося вернути панування на Балканах. В першій половині XI в. вона доходить давно небувалої сили і могутності, вернувши собі Малу Азію і Сирію. Сі успіхи були осягнені незвичайним розвитком воєнного характеру держави. Чимале значіння мало також поширення політичних і культурних впливів Візантії в Східній Європі, в новій Руській державі, що від часів Володимира ввійшла в союзні відносини з Візантією, прийняла звідти грецьку ієрархію і в

візантійських кругах уважалась немов васалом Візантії.

59. Русь, Польща, Чехія. Руська держава зорганізувалась, очевидно, в однім більше-менше часі з Моравською, вийшовши з залежності від Хозарської орди. Вже в першій половині IX в. вона входить в зносини з Візантією, то підіймаючи добичницькі напади на візантійські землі, то укладаючи з нею союзні відносини; перші звістки про дипломатичні зносини Русі з Візантією походять уже з 830 рр. Багато приводів для зачіпок і зносин з нею давали кримські володіння Візантії. Протягом IX і X в. руські князі підбивають собі значну частину Східної Європи, розширяючися головню по торговельних, особливо річних дорогах від свого центру Києва, і, крім східнослов'янських племен, простирають свою власть також на сусідні фінські і литовські племена. В другій половині X в. за кн. Святослава Візантія, як уже знаємо, втягнула Русь в болгарську авантюру. Кн. Святослав сподівався притім пересунути центр своєї держави на полудне, на Дунай. Мріяв, здається, поновити плани Симеона – стати паном балканських земель, заволодіти Царгородом.

Сі плани розбились, і син Святослава Володимир змінює політику – входить в союзні відносини з імперією, свідомо вживаючи візантійської культури як цементу для скріплення своєї державної будови. Він поширює християнство на Русі, приймає

ієрархію з Візантії, письменство і книжність з Болгарії. Його діяльність в сім напрямі продовжує потім його син Ярослав. Кладуться міцні підвалини українській і взагалі східнослов'янській культурі.

Тим часом натиск кочових орд на Чорномор'ї змусив руських князів залишити до решти всякі плани політичного розширення на полудні, на Чорномор'ї. Суперництво і взагалі зносини з Візантією слабнуть, і натомість на передній план виступає суперництво з другою слов'янською державою півночі – Польщею.

Зав'язки Польської держави виступають пізніше, ніж Руської, – в так званій Великій Польщі, на півночі, на Нижній Віслі, в другій половині X в. Тоді польський князь Мешко з роду П'ястів приймає там християнство від німецьких єпископів і признає над собою зверхність німецького цісаря. Полуднева, або так звана Мала Польща входила в склад Моравської держави, потім належала до Чехів, і тільки пізніше, за Мешкового сина Болеслава Хороброго, найславнішого з польських князів, була прилучена до Польської держави. На об'єднанні польських земель плани Болеслава, однак, не кінчилися. Він пробував заволодіти Чехією й захопив деякі пограничні землі чесько-словацького розселення. Вмішавшись в усобиці синів Володимира, забрав пограничні українські волості (пізнішу Галичину). Коронувався королем (1025) – підкреслював незалежність від Німецької держави.

Але по смерті Болеслава в польських землях починається внутрішня реакція против християнства і княжого режиму. Болеславова держава розпалася, здобутки її були страчені, й Ярослав відібрав забрані Болеславом пограничні землі. Але він не використав цього моменту для ослаблення Польщі – навіть прийняв Болеславового сина в свою опіку, видав за нього свою доньку і помагав йому утвердитися на столі його батька. По сім в системах польських і руських князівств чергуються періоди більшої і меншої сили. Польська держава поділяється на ряд князівств по смерті Болеслава Сміливого, внука першого Болеслава, а Руська ще раніше – по смерті Ярослава. В періоди упадку Русі поширюють свої впливи й володіння князі польські, особливо в суміжних землях – українських і білоруських, уживши пізнішого терміна. Взагалі ж між обома системами існували тісні взаємини, хоч їх ділила різниця релігії і культури: Польща входить в круг культури західної, германо-латинської, Русь зістається в сфері культури візантійської, хоч західні землі українські і білоруські (як Галичина, Полоччина) підтримували тісні зв'язі і з життям та культурою західною.

Ще в тіснішім зв'язку з західним світом – з німецькою імперією стояло Чеське князівство, що відокремилося до упадку Моравії. Чеські князі шукали помочі німецьких королів супроти реакції своїх підданих против нового княжого режиму й

християнства. Коли Польща стояла тільки в слабшій залежності від імперії й часом виходила з неї зовсім, то чеські князі все зіставалися васалами німецької корони (як і польські й руські, вони часами тільки носили титул королів). Вони стояли під виключними впливами германо-латинської культури, брали досить живу участь в німецьких політичних відносинах як члени імперії. Періоди більшої політичної сили, коли чеські землі об'єднувалися в руках одного енергійного й здібного князя, чергувалися й тут з періодами ослаблення і розділу та усобиць княжат, між котрими ділилися чесько-моравські землі. В періоди сили, загорнувши землі моравські, чеські князі простягали руки й на польські, але німецькі королі не бажали утворення на своїх східних границях великої Чеської держави, і як свого часу підтримали чеських княжат против Болеслава Хороброго, так і тепер стримували розгін чеських княжат на польські землі.

Супроти таких тісних зв'язків з Німеччиною культурне життя чеських земель розвивалося вповні в германсько-латинських формах. Тільки географічна і політична окремішність охоронила сім краї від повного знімчення, якому підпали інші слов'янські племена на сім західнім пограниччі.

60. Хрестоносні походи. Латинська імперія. Світлі часи Візантії, що завдячала вона енергійним імператорам другої половини X в., скінчилися в середині XI століття. Підіймалися нові бурі: в один

час почався натиск на Візантію з полудня, від турків-сельджуків, що розгромили Арменію, захопили Сирію і майже всю Малу Азію, знищили візантійське військо і взяли в неволю самого імператора. І того ж самого року нормани заволоділи останніми візантійськими землями в Полудневій Італії й перенесли свої операції на Балканський півострів. Східна імперія, невважаючи на всю енергію і здібності свого імператора, з нової династії Комненів, почувала себе безсильною в сій тяжкій боротьбі. Кінець кінцем норманам дала вона відправу з поміччю Венеції – і за се заплатила великими торговельними привілеями Венецькій республіці. Але турки присунулися в саме сусідство Царгорода і з ними Візантія не могла собі дати ради.

Спробувавши помочі італійських міст проти норманів, Олексій Комнен задумав звернутись до західних володарів і за воєнними силами проти турків. Листи, які він розсилав в сій справі, наслідком причин, про котрі буде мова нижче, викликали на Заході сильний рух, досить несподіваний – і не дуже бажаний для самої Візантії. Папа Урбан на соборі, скликанім в Клермоні 1095 р., оголосив хрестоносний похід для визволення Єрусалима і Гробу Господнього з рук невірних: хто хотів іти, приймав хрест на знак своєї участі. Величезні маси різного неприкаяного народу, лихо узброєного і недисциплінованого, рушили в сей похід через

Німеччину й Угорщину до Царгорода; по дорозі грабували, заводили бійки з людностю і здебільшого погинули дорогою. Але, трохи згодом, рушили цілим рядом також більші й менші володарі і сеньйори, з добре організованими полками для війни з невірними. Взяли участь в сій експедиції також торговельні італійські міста – з торговельних мотивів.

Але великою небезпекою для Візантії було, що особливо діяльну участь в сім поході взяв один з норманських князів Італії Богемунд. Він заміряв повести далі плани завоювання Візантії під покривкою сього хрестоносного походу, піднятого для рятуння її від невірних. Імператорові прийшлося ужити оружних сил, щоб справити сих небезпечних союзників з Царгорода, де вони застрягли, до Малої Азії. Се йому вдалося, і небезпека сим разом обминула Царгород, але ідея завоювання Візантії зісталась – і була здійснена століття пізніше.

Перейшовши до Малої Азії, хрестоносні полки протягом двох літ тяжкої війни завоювали Малу Азію й Сирію. Їх операції улегшувала ворожнеча між турками і арабами – єгипетськими Фатімідами, що тоді завоювали Полудневу Сирію і Палестину. Нарешті хрестоносне військо збунтувалося, змусило сеньйорів до походу на Єрусалим, і після довгої облоги його здобуто в 1099 р. В завойованих землях організовано було чотири держави

головніших учасників походу, з Єрусалимським королівством в головах. Відносини заведені феодальні, на французький взірець. Великі привілеї й володіння здобули собі за свою участь також італійські торговельні республіки Венеція і Генуя.

Сила турок була сим разом зломана, і се дало Візантії змогу укріпитися в Малій Азії. Але новозасновані хрестоносні держави скоро мушили витримати тяжку боротьбу з новим натиском турків і арабів. Се змушувало їх раз у раз звертатись до помочі Заходу в ім'я інтересів християнства, і протягом цілого століття все нові і нові рицарські полки спішили до них; кілька разів ходили туди і королі – англійські, французькі, німецькі. Найбільші походи, під вражінням успіхів невірних, були організовані в середині й кінці XII віку (так званий другий і третій хрестовий похід). Але боротьба йшла невдало, християни сварилися між собою, виступали незгідливо, і з кінцем XII в. за ними зісталось тільки невеличке побережжя в Сирії, ще на яких сто літ. Єрусалим був страчений безповоротно.

Лицарський і релігійний запал на Заході за той час простиг. Похід, організований французькими й італійськими рицарями на спілку з Венецькою республікою в 1204 р. (так званий четвертий), скінчився тим, що сі хрестоносці захопили Царгород, безжалісно розграбували його і на місце Візантії заснували свою „Латинську імперію”, розділивши

візантійські землі між собою, а в Царгороді посадили католицького патріарха. В руках греків зісталися землі в Малій Азії („імперії” Нікейська і Трапезундська) та дещо на західнім Балканським побережжі.

Болгарія покористувалася сим моментом, щоб піднятися з свого поневолення – Нове (або „Друге”) Болгарське царство, династії Асенів, що організувалося з кінцем XII віку, мало змогу тепер забезпечити своє існування. Скористали з сього перевороту також і серби: вони теж організували під той час свою національну державу, під володінням династії Неманичів, в нинішній Сербії, Черногорі і Старій Сербії.

Західним володарям закоренитись на Балканах не вдалося, і півстоліття пізніше династія Палеологів, що правила в Малій Азії, за поміччю Генуї висадила їх з Царгорода і відновила імперію на старім корені (1261). Але се була тільки тїнь колишньої імперії.

61. Західна Європа в X – XII вв. Хрестоносні походи, котрі ми оглянули тут в зв'язку з їх впливами на життя європейського Сходу, були характеричним показником нових течій і сил Західної Європи. Невважаючи на державне роздроблення і політичну безсильність, серед усобиць і замішань, що характеризують її з кінцем X і потім в XI столітті, в ній наростали культурні й економічні сили, а з ними й суспільна енергія. Найтемніші часи її

історії були пройдені безповоротно, і серед сеї боротьби всіх против усіх, яка наповняє її політичну історію по розкладі й упадку Карлової монархії, нові течії пробивали шляхи новому життю.

Політичне роздроблення і упадок були справді великі. Одиною сильною і одноцільною державою в сім часі була Англія – під данським, а потім норманським володінням. Але вона жила своїм окремим життям, мало впливаючи на політичні відносини Європи, сливе не мішаючися до них. Норманське завоювання 1066 р. глибоко потрясло її внутрішні відносини, її суспільний і національний уклад, і внутрішнє формування в нових умовах завоювання і принесеного ним французького феодалізму наповняє життя Англії в другій половині XI і потім в XII віці.

Франція була класичним краєм феодалізму, де він розвинувся особливо скоро, повно і широко, проточивши до решти останки старої монархії.

Королівська власть в руках останніх Каролінгів X віку упала до решти, їх володіння наостанку зійшли до двох міських округів. При кінці X в. королівські васали вибрали королем дюка (герцога) Паризького, або, як він називався – Французького, Гуго Капета, що володів землями по Середній Сені (Іль-де-Франс) і по Луарі (Орлеан). Але ся нова династія довго, протягом всього XI і навіть XII віку не мала ніякого впливу й значіння поза тісними межами свого володіння. Всю свою енергію вона

звертала на те, щоб забезпечити королівську власть своєму потомству, скупляла помалу поблизькі замки та боронилася від сусідніх дюків. Тільки що з королівським титулом, а фактично сі Капетінги зіставалися все дюками Французькими: їх королівська власть була зовсім не реальною і вони не брали ніякої участі й ніякої ролі в голосних подіях, що наповняли життя Франції XI – XII вв.: в завоюванні Англії й Полудневої Італії або в хрестоносних походах. Дюки Нормандський, Бургундський, Аквітанський, граф Тулузький грали далеко голоснішу ролю в сучаснім політичнім і культурнім житті.

Піренейський півострів весь сей час зіставався ареною завзятої неустанної боротьби північних християнських державок, з котрих потім виростають королівства Португалія, Кастилія й Арагон, з мавританськими державами Полудня. Перші здобутки християнських завойовників були страчені в XI в., коли на святу війну з невірними в поміч Кордовському каліфатові наплили одушевлені мусульманським завзяттям дружини Альморавідів з Африки. Але в XII в. се мусульманське завзяття погасло, Кордовський каліфат розбився на дрібні князівства, і панування християн почало знову поширюватись на полудні. З початком XIII в. маврам задано рішучі удари і за ними зісталося тільки полудневе побережжя Іспанії (Гренада).

Італія з упадком Карлової імперії розбилася на безконечний ряд більших і менших політичних тіл. В Полудневій Італії на руїнах візантійських, лангобардських, арабських і імперських володінь кінець кінцем в середині XI в. організувалося сильне Норманське королівство – під пануванням офранцузжених лицарів Нормандії. Центр півострова зайняли володіння папського престолу. Далі на північ – маса дрібних володінь ріжних графів, маркграфів і дюків, що своїм зверхником признавали королів з Карлової династії (з ріжних побічних ліній її), а властиво були самостійними володарями. Між ними поволі завойовують собі самоуправу і самостійність міські громади – республіки. На перший план виступають насамперед морські торговельні міста – Венеція (раніше залежна від Східної імперії), Генуя й Піза, за ними такі подальші громади, як Мілан, Флоренція, Сієна.

Нарешті Німеччина, відокремившись в середині IX в. від західної, романізованої половини Карлової монархії, розпадається в другій половині того ж століття на велике множество світських і духовних (єпископських і монастирських) володінь. Вони залежали почасти безпосередньо від імператора (чи короля), почасти від більших племінних князів – герцогів, що відновилися знову з упадком Карлової системи. Були то герцоги Баварський, Швабський, Франконський, Саксонський. П'ятий був герцог Лотаринзький: так прозвані були землі

на правім боці Рейну по імені свого володаря, Карлового внука Лотара. Після того як німецька лінія Каролінгів вимерла (з початком X в.), на королівство вибирали котрогось з тих герцогів. Звичайно вибиралися вони дідично – син наступав по батьку з котроїсь герцогської лінії, поки вона не вимирала. Так протягом століття в X в. вибиралися на королівство герцоги Саксонські, потім, в XI в., – герцоги Франконські, в XII в. – герцоги Швабські, або так звані Гогенштауфени. Королівський титул приносив їм певні права зверхності – право судити князів, покликати їх в похід і розпоряджати виморочними ленами – обсаджувати їх своїми свояками і прихильниками. Се давало змогу деяким з сих королів в сприятливих обставинах, при здібностях і талані здобувати великі впливи, ставити собі великі завдання, хоч фактичним володінням їх зіставалося тільки їх дідичне, власне герцогство.

Такі були сі зверхні обставини, в яких розвиваються парості нового життя.

62. Імперія і папство. Невважаючи на короткі дні слави відновленої Карлом Вел. імперії, котрої зовсім не в силі були підтримати його безпосередні наступники, ідея ся на цілі століття запанувала над суспільністю. Зв'язані з нею політичні й церковні теорії, дуже характеристичні для середньовічної доби, знайшли цілий ряд енергічних речників і оборонців. Після того як черга імператорів

перервалася в потомстві Карла Вел., в другій половині IX в., імператорська власть, її завдання й ідеали стають уділом німецьких народів. Починаючи з Оттона Великого, що в 962 р. відновив імператорський титул, коронований папою в Римі, – імперія стає путеводною зорею кожного скільки-небудь енергійного і талановитого німецького короля. Її ідеями живе сучасне громадянство, література, політика Германії й Італії, і в них ці ідеї знаходять незвичайно різнорідний ужиток – приводять часом до дуже несподіваних і далекосяглих виводів.

З одного боку, поняття універсальності імперії, вироблене християнськими богословами перших віків (що бачили в старій Римській імперії політичну й суспільну форму, Провидінням передуставлену на те, щоб у ній могло розвинутися життя Христової церкви), надає божеське посвячення самій сій формі – імперії і власті імператора. З другого боку, з нею оживають поняття повноти, абсолютності й богоустановленості сеї імператорської власті, перейняті від старої імперії, ще з передхристиянських часів, – розроблені, канонізовані, в систему зведені поколіннями римських юристів. Вони незмірно підносили авторитет імператорської власті в Германії й Італії, в часах їх найбільшого роздроблення і упадку. Підіймали волю імператора над власть і право світське й духовне, робили з нього не тільки сторожа інтересів церкви й віри, а

Й надавали йому контролю над церквою, навіть її найвищим головою – папою.

З тих гасел, як сказано, робилися різні виводи. Наприклад, в ім'я інтересів віри підіймалися ті хрестоносні походи на слов'ян, які кінець кінцем не тільки привели до колонізації слов'янських земель німцями й онімечення слов'янської людності, але й поширили володіння саксонських герцогів – наслідки властиво нічим не зв'язані з інтересами віри. З другого боку, права контролі й розпорядження папським престолом, присвоювані імператорами, мовляв, в інтересах церкви і віри, приводили до боротьби з цісарською властю всіх, хто стояв за авторитет папського престолу і незалежність церкви. А претензії імператорів на зверхність над Італією, на всю повноту власті в відносинах до місцевих володарів і громад, об'єднували в сильній опозиції против імперії папський престіл і італійські громади – горнули до спілки представників нового життя і демократії з стовпами середньовічної мислі і культури.

Світська держава, котрою наділили папу франкські королі, потягнула за собою важні наслідки в його становищі. Римська аристократія старалася тепер проводити на сю світську державу своїх членів, які зовсім не мали в собі нічого духовного і церковного. Їх лихе життя давало привід імператорам вмішуватися в справи папського престолу, висувати против пап авторитет собору,

що мав право скидати негідних людей з папського престолу і настановляти нових. Власне з такого виступу – відставлення папи засудом собору – почав Оттон Вел. свою ролю опікуна й дозорця папського престолу. З другого боку, світське володіння папи вводило його в ряди італійських володарів, зв'язувало його з ними певними інтересами політичними, краєвими (національними по-теперішньому) против претензій імперії. На ґрунті цих суперечностей і в боротьбі за провід, за першенство в католицькім світі, духовнім і світськім, вив'язувалося глибоке суперництво папства й імперії, що проривалося іноді в боротьбі завзятій, різкій, яка трясла всім сучасним життям, проходила як живий нерв через всякі політичні, культурні, національні питання, скрізь находячи своїх прихильників і противників.

Перша така боротьба розвинулася в другій половині XI в. з приводу королівського права „інвеститури” – роздавання духовних урядів. Се право для королів-імператорів мало величезне значіння, бо єпископи й абати володіли цілими малими державами, і можливість роздати їх своїм прихильникам по своїй волі, не питаючися ні папи, ні духовенства, для імператора була незвичайно цінна. Але тим нарушалося церковне право, і против таких імператорських претензій, виставлених цісарем Генріхом IV, виступив великий реформатор папства і церкви Гільдебранд, потім (1073) вибраний папою під іменем Григорія VII. Він стояв при тім,

що духовні посади мусять обсаджуватися духовенством, по церковних канонах. Щоб зробити духовенство можливо незалежним від впливів власті і громадянства, перевів постанову, що священники повинні бути безженні (т. зв. целібат). А для забезпечення законного вибору пап уставив спеціальну колегію кардиналів, з духовних осіб – єпископів, священників і дияконів Римської єпархії. Боротьба за ці принципи потяглася тоді півстоліття й прибирала не раз дуже різкі форми.

Вона поновилася, але вже на іншій ґрунті, в другій половині XII в., коли імператорську корону взяв Фрідріх Барбаросса (з Гогенштауфенів). Він був перейнятий поняттями про виключну і універсальну ролі імператора як джерело всякої власті. В цих поглядах його підтримували юристи новозаснованого Болонського університету, на основі старого римського права доводячи, що власть імператора необмежена, стоїть над законом, і воля імператора єсть закон. Виходячи з цих поглядів, імператор хотів обмежити права італійських міських громад, і се викликало їх повстання, підтримане папою. Боротьба таким чином прибрала характер війни за італійську свободу і незалежність від німецьких претензій. Кінець кінцем імператор її програв, бо против нього піднявся найсильніший з герцогів, Вельф Баварський – відси пішла назва вельфів, в італійській вимові – гвельфів, противників імперії, тимчасом як її прихильники мали

назву гібелінів. Боротьба сих напрямів довго потім ще йде на італійським ґрунті в сфері чисто місцевих політичних відносин.

Третя війна з папством зведена була в 1220-х рр., коли папство виступило против внука Барбаросси Фрідріха II, що дістав по матері Неаполітанське королівство норманів і сполучив його з цісарською короною і великими володіннями в Германії. Папство стояло тоді на незвичайній висоті. Блискучим представником сеї доби був папа Інокентій III на поч. XIII в., ініціатор ріжних хрестоносних походів, великий роздаватель корон, що проголошував вищість папської власті над всякою іншою властю на землі, яка від папи тільки одержує свої права – в тім числі й власть цісарська. Фрідріх II, цікавий тип епохи – скептик в релігійних питаннях, прихильник арабської науки, протектор культури й письменства, притім талановитий дипломат і правитель, був небезпечним суперником папства, але папство кінець кінцем знищило його і вирвало від його роду Сицилію й корону взагалі. Воно побідило в своїй боротьбі з імперією.

63. Лицарство. Епоха розцвіту папських впливів на громадянство й духового авторитету пап вилилася між іншим і в тім півторавіковім ряді хрестоносних походів, що припадає на сей час – з кінця XI до половини XIII в. Властивим ініціатором першого хрестоносного походу був Григорій VII – хоч він організувався вже після його смерті. Папи хотіли

сими походами вирвати громадянство з атмосфери вічних війн, інтриг і насильств, що наповняли життя вищих верств в ці часи розцвіту феодалізму – поставити перед ними вищу, ідеальну мету в виді релігійної війни за визволення Гробу Господнього.

Але поруч таких ідеальних мотивів лежали в тім і різні політичні завдання папства, котрим підпорядковувалися часом інтереси того ж визволення (напр., хрестоносний похід був організований Інокентієм III на знищення секти альбігойців в Полудневій Франції, і їх винищено справді з нечуваною нелюдськістю, з великою шкодою для місцевої культури). І коли поклики до походів знаходили сильний відгомін серед громадянства, то і тут проявляла себе не тільки власть тих релігійних ідей, до яких вони відкликалися, але ще більше вплив інших причин. Походи в Святу Землю відкрили отвір тій останній хвилі германського розселення або германського авантюризму, яка проявляла себе в норманських походах і завоюваннях X – XI вв. І серед лицарства, і серед інших верств набиралося все більше різних елементів, які не знаходили собі місця на вітчизні, в рамках феодального устрою і класових середньовічних організацій. Величезні маси войовничого, неспокійного елемента пішли за ці півтора століття на Схід і в інші походи, організовані за сей час. Великі хрестоносні походи збирали тільки більші маси від часу до часу, але проповідь „святої війни” йшла

майже без перерви і ватаги хрестоносного воїнства йшли також майже безнастанно.

Кінець кінцем мета не була досягнена: всі зусилля були даремні, бо бракувало плану, проводу, організації. Ріжні політичні рахунки ініціаторів і провідників часто поборювали себе посполу, навзаєм: характеристичне се було, напр., коли Фрідріхові II удалося здобути Єрусалим дипломатичними переговорами, а папа за се кинув клятву і на нього, і на всю Святу Землю, тому що се зробив його ворог! Крах походів і розчарування по стількох тратах сил і енергії викликали певну реакцію – неохоту до релігійних ідеалів, ослаблення папських впливів в громадянстві. За всім тим ся доба хрестоносних походів зробила великий слід і мала величезне значіння в житті Заходу.

Сильні війни, проваджені лицарством з різних країв, передусім багато зробили для вироблення й організації західноєвропейського лицарства. Дали певні спільні основи лицарського кодексу і правил щодо відносин, звичаїв, моралі (постанови Єрусалимського королівства – держави, заснованої цвітом європейського лицарства, послужили взірцем і правилом для лицарського, феодального права Європи). Вони влили справді певний ідеальний зміст в життя, в поняття і погляди сеї вищої верстви європейського громадянства, підняли її рівень. Замилування в грубій силі, в насильстві, в перемозі за всяку ціну заступаються

поняттями лицарської честі. Виробляються ідеї чесних і нечесних, дозволених і недозволених способів війни. Складаються погляди на лицарство як на службу справедливості і правди: лицар повинен боронити слабших від насильств сильніших, міцно триматись свого слова, ні в чім не проступатися против лицарської честі, нічого не боятись і ні в чім не дати себе понизити. Сі поняття потім кладуться в основу суспільного виховання вищих громадських верств взагалі. Особливе місце притім займає пошанування жінки як істоти слабшої, котрій лицар повинен служити і честь її оберігати над усе.

Найвищим висловом сього нового лицарства були духовні братства лицарські. Кілька таких братств, або орденів, духовних лицарських чинів, засновано було в Палестині для її охорони від невірних. Пізніше на їх взірець засновувалися такі лицарські братства в інших сторонах: в Іспанії для боротьби з маврами, на Балтійським побережжі для боротьби з тутешніми литовськими племенами. Сі лицарі, вступаючи до братства, складали обітниці подібно, як монахи. Але й світське лицарство вважається тепер певного роду духовним чином: воно здобувається не просто родженням, а й посвяченням, в признання особливих заслуг або відповідного лицарського виховання. Школою лицарства служили двори королів і інших визначних сеньйорів. Тут відбувалися лицарські ігри,

турніри під наглядом спеціалістів лицарських правил. Тут цвіла лицарська ввічливість, культ дам-вибраниць, котрим присвячували свою службу лицарі. Процвітала лицарська поезія і романічна література, яка прославляла подвиги дійсних чи легендарних героїв лицарства, в приклад і науку молодшим поколінням. Особливо такими лицарськими дворами славилась Полуднева Франція (в Франції, класичній стороні феодалізму, культ лицарства взагалі найбільше розвинувся).

Але, піднявши так високо лицарський стан і його культуру (в дечім принаймні – бо з сими високими поняттями в одних пунктах ширилася велика некультурність, грубість і простація в інших сферах життя), хрестоносна доба викопала й могилу сьому лицарству. Далекі дороги походи вичерпали його засоби й маєтки, вкинули в довги, змусили розпродувати свої права й привілегії, а з сього найбільше скористали інші учасники хрестоносних походів: міста і міщанство.

64. Міста. Упадок старої Римської імперії був упадком міст. Тільки дуже небагато з них пережили часи руїни. Варварська Європа перших віків по упадку імперії була Європою селянською і поміщицькою. Ремесло управлялось для потреб поміщицького або монастирського хазяйства, руками вивчених для того рабів або кріпаків. Торгівлю привізними заграничними товарами вели мандрівні купці, що переїздили з резиденції до

резиденції, а особливо приїздили на ярмарки, зв'язані з церковними святами. Товари їх знаходили покупців переважно в невеликім вищійм кругу і в невеликій скількості. Грошей взагалі було дуже мало. Хазяйство було натуральне – велося не для збуту, а для прогонування свого і свого двору та служби.

Але під кінець першого тисячоліття по Хр. Західна Європа починає виходити з такого примітивного стану. Засібність громадянства і рівень його потреб потроху підіймається, розвивається ремесло, промисел, а з ним і торгівля. Передусім се помітно в одежі – в запотрібуванні кращих матерій, убрання й узброєння гарнішого на місце давнішого домодільного. Тому помічається передусім розвиток металічних і ткацьких виробів для продажу, особливо сукна. Один такий центр сих виробів визначається в Північній Італії, другий – в Північній Франції і Фландрії. Разом з тим розвивається і торгівля. Ростуть торговельні і ремісничі оселі в сусідстві деяких резиденцій, монастирів, на переїжджих шляхах, коло ярмаркових місць. З'являються початки поділу праці і грошового господарства, обрахованого на обмін і вивіз. Зав'язуються початки купецьких і ремісничих організацій (так званих гільдій, ганз, комун), задля оборони свого промислу і торгівлі від усяких перешкод.

Вони пускають для сього в оборот і збройну силу, і грошеві свої засоби, які давало їм ремесло і

торгівля. Володарі, сеньйори, єпископи і монастирі охоче звертаються до них в своїх грошевих потребах, і за ціну одноразових чи постійних оплат від них виторговуються різні полегкості і уступки. Осади, на чолі котрих стоять організації ремісничі і купецькі, дістають від сеньйорів право оружноі самооборони, власного самосуду, звільняються за ціну певного грошевого чиншу від усяких інших служб і обов'язків на своїх панів. Вони оточують себе міцними мурами, заводять свою власну міліцію, вибирають своїх виборних старших і суддів для управи і суду.

Так на місцях неорганізованих осад з'являються організовані укріплені міста. Перші успіхи окрилюють їх все дальшими змаганнями. Добробут і безпека притягають в міські мури не тільки маси безправної людності, а й лицарські, сеньйорські роди, які часто стають в перших рядах міської старшини. Міста змагають до повної незалежності від своїх давніших сеньйорів, входять в безпосередні відносини до імператора чи короля, в ряди тих сеньйорів, з яких складається імперія чи королівство; заводять своїх власних васалів, обов'язаних службою. Часом притім приходиться їм іти на оружну боротьбу з своїми сеньйорами-єпископами чи королівськими намісниками. Особливо замітна оружна боротьба міст Північної Франції і Фландрії за свої права в XII в.: їх змагання тяглися не раз довгі літа – то перемагала комуна і визволялася, то

брав гору сеньйор і тоді він позбавляв місто комунальних прав. Для спільної боротьби і охорони своєї торгівлі і прав міста стали зав'язувати між собою союзи, що розпоряджали великими воєнними і фінансовими засобами. Такий був славний союз ломбардських міст XII в., що боровся з Фрідріхом Барбаросою. Такий був союз рейнських міст і заснований пізніше (в XIII в.) союз міст північнонімецьких, так звана Ганза.

На перше місце, однак, видвинулися італійські міста, що держали в своїх руках торгівлю з Середземним побережжям і східними краями, були також ініціаторами хрестоносних походів, брали в них дуже діяльну участь, і властиво вони й зібрали їх овочі. Вони не тільки захопили в свої руки торгівлю зі Сходом – чого їм, власне, було треба, але й незвичайно поширили круг своїх володінь. Венеція і Генуя здобули цілий ряд місць на Балканському, Чорноморському і Азіатському побережжі, перетворилися в сильні морські держави-республіки, на чолі котрих стояла міщанська, купецька аристократія. Вони й інші італійські міські громади стали зарозом огнищами нового культурного життя. Піза, Флоренція, Сієна – італійські міщанські республіки – вписують своє ім'я в історію раннього європейського Відродження.

Але сей зріст торгівлі, грошевих операцій, попиту на товари, на ремісничі й артистичні вироби не обмежається самими сими містами. Він захоплює

міське життя Західної Європи взагалі, а особливо тих торговельно-промислових областей, згаданих вище, і дає їм дальші побудки економічного, а з тим і культурного зросту. І тут хрестоносні походи, як були в значній мірі виником сього першого зросту грошевого хазяйства, приросту свободних економічних і суспільних сил, що гуртувалися в містах і шукали нового поля для своєї діяльності, так і навзаєм вплинули сильно на зріст міського життя, поширення їх економічного, суспільного й культурного кругозору.

65. Селянство. Економічний зріст і розвій грошевого господарства відбився також – хоч і не так значно – на селянській верстві, положивши початки її визволенню. Бо перша половина середніх віків була добою тяжкого закріпощення селянства.

Від старої імперії нові середньовічні держави дістали великі маси невольників і півсвобідних, закріпощених селян, так званих колонів, що працювали по кілька день на панських ґрунтах під час оранки, полоття і жнив, були обов'язані до інших відробітків на панських ґрунтах і підлягали у всім власті і судові свого пана. Германське завоювання ще збільшило сю верству півсвобідних, а тяжкі умови життя, як уже було згадано, заганяли в таке півсвобідне становище і маси свободної, повноправної германської людності, змушуючи її віддаватися в службу і власть можніших – панів і духовенства.

Вся отся залежна селянська людність звичайно означалася одним іменем „вілашів” (селян), хоч вона була дуже різнорідного походження – рабського, півсвобідного і свободного. Впливи нової, християнської релігії відбивали се деяким моральним піднесенням рабів, поліпшенням їх правного становища, але тим самим раби перемішувалися з давнішими свободними, закріпощеними і економічно залежними людьми та переносили на них прикмети свого давнього несвобідного становища.

Найкраще становище було тих, які сиділи на чинші (ценз – чинш, оплата) за своє користання землею – панською чи такою, що перейшла під панську протекцію. Вони були свободні від інших робіт і вважалися особисто свободними, могли по своїй волі покинути свого пана. Тяжче було становище тих, які працювали на панських ґрунтах або платили ріжні данини з урожаю і прибутку свого господарства. Сі дуже часто звалися рабами, „сервами”, хоч були і не рабського походження. Вони були кріпаками, не могли відійти з свого ґрунту, але господар не міг і зігнати їх з землі. Тяжко залежним також було становище безземельної челяді, що служила в дворах службою чи ремеслом. Вона не мала ніякого захисту, ніякої гарантії від сваволі свого пана, окрім „звичаю” (щоправда, він мав досить велику моральну силу). Суд над підданими належав панові і на нього ніхто не міг дати управи. Лишалось хіба тільки тікати.

Тому, коли почали рости міські громади, вони стали з незвичайною силою притягати до себе селянську людність – особливо ту, що відбивалася від землі. Приймалося за правило, що всякий чоловік, проживши певний час в місті (напр., хоч один день понад рік, як означувалося часто в міських привілеях), ставав свобідним тим самим, яке б не було його давніше становище. Давніший пан тратив всяке право до нього назавсіди, бо „повітря міста дає свободу”. Тим пояснюється незвичайний зріст міст.

Але він впливав і на зміну сільських порядків і становища селян. Сильний вплив селян до міст подекуди змушував поміщиків-сеньйорів давати пільги своїм селянам, щоб не лакомилися так дуже на міське повітря. Зріст грошового хазяйства і попит на хліборобські продукти в містах теж улегшував перехід селян на чинш. З другого боку, сей попит заохочував поміщиків до закладання нових хліборобських осель, розширення хліборобського простору корчуванням лісів і оброблюванням пустирищ. Щоб приманити нових осадників до сих осель, давано їм різні свободи на взірець міст. В Полудневій Франції вони так і звалися „новими містами” і на взір міст організовувалися. Те ж саме практикувалося в Східній Німеччині, при заселенні земель на схід від Лаби, і на Балтійським побережжі, в відбитих від слов’ян краях. Тутешні володарі і сеньйори (особливо саксонські) організовують села на

взірець міст, даючи їм повну внутрішню самоуправу і самосуд і звільняючи від усяких обов'язків, крім плати певного, на вік незмінного чиншу.

Се осадництво „на німецьким”, або „на саксонським” праві потім послужило взірцем і для польських князів, перенесене було і на Україну, хоч у формах змінених, на польським ґрунті звироднілих, де вже вигас без останку той ліберальний, визвольний дух, яким вони визначалися в початках, в своїй ідеї.

66. Середньовічна культура. Зістається ще сказати про загальний культурний доробок сеї доби. Ми знаємо вже три культурні області, чи світи середньовічної Європи – світ гелленістично-візантійський (який захоплював також і Передню Азію та Східноафриканське побережжя, поки їх не покрила культура арабська), світ латинсько-германський Західної Європи і світ арабський, чи арабсько-персько-мавританський, що покрити Передню Азію, Північну Африку й захоплював також вчасті й Полудневу Європу – Іспанію і Полудневу Італію. Погляньмо на них тепер по черзі.

Спадщина античної культури – розмішана, одначе, вже дуже сильно елементами східними, завдяки східному сирійсько-єгипетському елементові з його вавилонськими й єгипетськими традиціями, і впливам християнським – переховувалася найбільш пильно і непохитно в візантійським світі, як то було вже одмічено. Огонь античної творчості,

правда, згас і тут, але її впливи й ідеї жили. Візантійські книжники і літерати старанно студіювали твори старого грецького і римського письменства. Юристи збирали і толкували пам'ятки старого римського права – на сій основі й далі йшла визначна робота законодавча. Мисль сильно працювала над розробленням християнської догматики і моральної науки. Завзяті догматичні спори, з котрих не раз виникали страшні політичні перевороти, повстання, криваві нагінки, показують, як живо переймалося громадянство сими ідейними шуканнями.

Цвіла релігійна поезія, проповідь. Релігійні інтереси взагалі опанували життя, відсунувши на другий план інші області духового життя. Церква зайняла центральне місце. Маса людей виходила з життя в чернецтво, що розвинулося на Сході, в Єгипті особливо, а далі опанувало й Європу, проповідуючи відречення від життя й його інтересів. Науки природничі були закинені. Ослаб взагалі інтерес до реального життя й його справ. З мистецтва трималося на височині старих традицій особливо будівництво, також декоративна штука – мозаїка, малярство, книжна мініатюра. Високого розвитку дійшла фабрикація дорогих тканин, золотничих виробів, шкла і т. ін.

Арабська культура, як ми знаємо вже, також в значній мірі ввійшла в античну спадщину. З особливою пошаною прийняла вона здобутки філософіч-

ної грецької мислі і результати природничих дослідів. Сухий і раціоналістичний склад арабської мислі, в противність візантійській, звертав її увагу в бік реального знання – математики, природничих наук і медицини. З арабських рук прийняла потім сі знання Західна Європа. В арабським перекладі, з толкуваннями арабських учених – мавританського і жидівського походження, вперше стала їй приступною філософія Арістотеля, його логіка і метафізика. З арабського був зроблений в Іспанії новий переклад Арістотеля на латинське, і він зробився потім підставою середньовічного мишлення, середньовічного світогляду на Заході. Іспанія і Полуднева Італія були місцями стичності західного світу з культурою арабською, Полуднева Італія також і з культурою грецькою. Відти особливе значіння її в історії західної культури в другій половині середньовіччя.

Сьомий і восьмий віки, як ми вже знаємо, були найглухішими часами в житті Західної Європи. Міста – сі огнища римської культури, цілком підупали. Життя церковне і монастирське, що взяло на себе переховання старої культури, – огрубіло і здичіло серед неустанних усобиць германських держав. Навіть богословське знання держалося тільки в нечисленних закутках, при головніших єпископських катедрах, в деяких монастирях, де держалася спеціальна традиція – займатися наукою. Коли бувала потреба вийти на світ з своїми

богословськими поглядами, навіть папам приходилося звинятися перед візантійцями, що у них нема таких тонких і глибоких богословів.

Великий реформатор середньовічного життя Карло Великий звернув увагу також і на сю недостачу освіти. Він громадив звідусіль учених людей до свого двору і утворив щось в роді академії з них. Один з цих учених, англійський монах Алкуїн, організував тут і школу на взірць Йоркської. В ній учили „семи свобідних штук”, поділених на нижчий відділ (тривіум) з трьох наук – граматики, риторики і діалектики, і вищий (квадривіум) з чотирьох – арифметики, геометрії, музики й астрономії (в дуже скромних розмірах). Ся двірська школа послужила потім взірцем для шкіл, які організувалися єпископами і абатами при катедральних церквах і монастирях. Наука мала сильно зазначений церковний характер. Учили головно красномовного викладу, гадок, зручності і оборотності в релігійних диспутах, гарної латинської мови і стилю. (Латинська мова за весь середньовічний час зісталася єдиною письменною, літературною мовою на Заході, тільки в ріжних „несерйозних” родах, призначених для ширших верств, – в літературі сатиричній, поетичній, народній уживалася народна мова). Реальних відомостей уділялося незвичайно мало. Та й то така школа призначена була для тісного круга людей, які вибирали головно вищу духовну кар’єру.

Познаки сильнішого духового життя починаються з XI – XII вв., разом з загальним зростом суспільних і економічних сил. Рух помічається і в сфері релігійних ідей, в боротьбі церкви з світською властю, в появі єресей, против котрих виступала правовірна церква (правда, не тільки духовними засобами, а й зброєю хрестоносців і карами інквізиції – церковного суду, що засновується з початком XIII в.). Характерні змагання до оновлення середньовічного монашества і церкви в появі жебрущих монахів, францисканів і домініканів, незвичайно популярних: число їх зростає під кінець XIII в. на сотні тисяч.

Огнищами світської культури стають міста. Прикрашення міста розкішними будинками – катедральною церквою, палатою міської ради і т. ін. і всякими творами мистецтва стає пунктом честі міської громади і її аристократичних родів. Великого розвитку насамперед доходить архітектура. В хрестоносну епоху вона переходить з рук духовенства в руки світських товариств каменярьських (мулярських). З романського стилю, опертого на римських традиціях, розвивається новий, готицький стиль, вповні оригінальний, високої артистичної вартості. Починається з Північної Франції в XII в. і найвищого розцвіту доходить у Франції ж, що зістається класичною країною готики. В XIII віці поширюється в Італії, Іспанії і особливо в Німеччині в XIV–XV вв. Приймавши від

романського стилю схему церковної базиліки, він дає йому зовсім новий вигляд за поміччю стрільчатої (гостроверхої) арки і багатой кам'яної декорації. Гостроверха арка змінює пропорції будови, виганяючи її вгору й надає їй зовсім нового характеру.

Характеристичною оздобою будов являється малярство зі шкла: використовуючи свободні площі мурів для величезних вікон, воно заповняло їх композиціями (фігурами і сценами), зложеними з кусників шкла різного кольору, вправленого в металічні рамці. Поруч нього розвивається, спочатку як декоративна штука, також скульптура і ще трохи пізніше – малярство фрескове, настінне. Геніальний флорентійський архітектор-скульптор і маляр Джотто відкриває собою нову епоху в малярстві в початках XIV в.

Хрестоносна епоха, широко розсунувши рамки середньовічного світогляду, зробила поворот і в шкільній науці. В XII віці зав'язуються нові школи вищого спеціального типу, зав'язки пізніших університетів. Особливо славилася юридична школа Болоньї, медична школа в Салерні (в Полудневій Італії), школа філософії і богослов'я в Парижі. В 1200 р. Паризька школа, т.зв. Сорбонна, дістає свою університетську організацію, яка стала взірцем для інших університетів. Вона стає огнищем схоластичного богослов'я, що розвивається на підставах Арістотелевої філософії. Оперта на ній

система Томи Аквінського, богослова середини XIII в., від того часу стає підставою науки католицької церкви. Натомість вихованець Оксфордського університету Роджер Бекон в тім же часі кладе підстави досвідного, природного знання.

Лицарська поезія і проза дають зав'язки нової, світської поезії на народній мові. Огнищем її була особливо Полуднева Франція. Але найбільший поет, що стоїть уже на порозі нової доби, хоч весь живе ще в середньовічних поняттях (він виступає гарячим прихильником ідей імперії против папства), з'являється в Північній Італії. Се Данте, флорентинець-вигнанець, що писав при кінці XIII і в початках XIV в.

Західноєвропейська культура виходила з своєї середньовічної темноти. Се було тим важніше, що в тім часі догорали вже огнища старої греко-римської культури на Сході в Візантії, згасаючи під новим потоком середньоазійських орд.

Перегляд подій (так звана синхроністично-хронологічна таблиця)¹

Египет	Месопотамія і сусідні краї (Передня Азія)	Індоевропейські племена	Краї китайської культури
<p>Середина IV тисячоліття перед Хр. – об'єднання Єгипту в одну державу (часи „фараона Менеса“) Коло 2800 р. – IV династія, фараони великих пірамід Хуфу, Хафрі і Менкара</p> <p>Коло 2500 р. – упадок власті фараонів (від VI династії)</p>	<p>Найстарші звістки з історії Сумеру Коло 3000 р. – пам'ятки Урїшні, патесі Ширпурлі</p> <p>Коло 2700 р. – Сумеро-Аккадське царство Саргона і Нарамсіна. В Передній Азії натиск семітів амореїв (амуру) Часи патесі Гудеа (Ширпурла). Часи царя Дунгі (XXIV вік) Рання сгеєська культура Коло 2300 – упадок Сумеро-Аккадського царства. Еламські царі підбивають краї Сумеру і Аккаду</p>	<p>Початки індоєвропейського розселення</p>	<p>2800 – 2200 – початки китайської культури по китайських поглядах („часи п'яти імператорів“)</p>

¹ Треба мати на увазі, що події III тисячоліття перед Христом, не кажучи вже за попереднє, означуються тільки приблизно, і вагання на кілька століть стрічаються дуже часто; наприклад, епоху великих пірамід декотрі вважають значною старшою, добу Урїшні або Гудеа також, і відповідно до того пересувають і інші події. Досить певною стає хронологія Єгипту й Передньої Азії з середини II тисячоліття, значно пізніше в Китаї, але особливо хитка вона, навіть в часах християнської ери, в Індії.

Єгипет	Месопотамія і сусідні краї (Передня Азія)	Індоевропейські племена	Краї китайської культури
<p>Коло 2200 р. – від- родження держави, Тобанське, або Сред- не царство</p> <p>Коло 2000 р. – XII ди- настія, розцвіт Серед- нього царства, 2000 – 1800 прибіл.</p> <p>Коло 1800 – 1600 (1580) – панування гік- сосів. Ізраїль в Єгипті</p> <p>Початок Нового царства (1580)</p> <p>1550–1400 – Тутмосі і Аменхотепи, епоха ве- ликих походів, пану- вання єгиптян в Сирії</p> <p>1380 – 1360 – релі- гійна реформа Амен- хотепа IV, замішання 1350–1200 – XIX і XX династія, Рамсесі, ос- танній розвій воєної енергії Єгипет. царства.</p> <p>Морські народи напа- дають на Єгипет і Сирійське побережжя</p>	<p>Перше Вавилонське царство. Вавилон – важ- ним центром</p> <p>Правління Гаммурабі, царя Вавилону. Доба Авраама, праотця ізраїль- ського народу</p> <p>Розцвіт єгейської куль- тури</p> <p>Коло 1700 – упадок Вавилонського царства. Хетти</p> <p>Коло 1500 – Ізраїль прибивається до Ханаану</p> <p>Коло 1400 – дипло- матична кореспонденція Амарни. Царство Мітанні в Півн. Месопотамії</p> <p>1400–1200 – велика дер- жава хеттів</p> <p>Коло 1300 – перше Ас- сирійське царство</p> <p>Коло 1200 – упадок хеттів</p>	<p>Арійці пробива- ються до Пенджа- бу. Доба старих Вед</p> <p>Рух індоєвропей- ців в Передній Азії. Розселення арійців в Пенджабі</p> <p>1400–1200 – руїна єгейської культури; мб. від нападів греків (ахейців). Філістим- ляни в Палестині</p> <p>Арійці пробива- ються до ангу; стар- ші спомини „Магаб- гарати”, „Троянська війна”</p>	<p>2205 – 1766 – пер- ша династія Ся в Китаї, епоха імп. Яо і Шунь (півлеген- дарна)</p> <p>1766 – 1122 – дру- гадин. Шан в Китаї</p> <p>Держава гуїнів в Середній Азії</p>

Єгипет	Месопотамія і сусідні краї (Передня Азія)	Іщоевропейські племена	Краї китайської культури
<p>1100–950 – розклад і упадок Єгипту</p> <p>Коло 740 – фараон з Напату (Нубія) підбиває Єгипет</p>	<p>Коло 1100 – другий період асирійських завоювань</p> <p>1000 – правління царя Давида в Ізраїлі. Розцвіт фінікійської торг.</p> <p>970–933 – цар Соломон</p> <p>900–700 – держава Урарту (Ванське царство) в Арменії й Грузії</p> <p>880 – 650 – третя епоха асирійської могутності (Асурнасірпал – Асурбанипал)</p> <p>860-і рр. – доба пророка ізраїльського Ілії</p> <p>763–722 – замшання в Ассирії, боротьба царів з духовенством</p> <p>722 – Саргон розгромив хетів і ізраїльтян. Пророк Ісайя</p> <p>689 – зруйнував Вавилону асиріяни.</p> <p>678 – Ассирія опановує Сирійське побережжя; зруйнувала Сидона</p>	<p>Доряни підбивають Пелопоннес</p> <p>Розвій брахманства й кастов. устрою в Індії</p> <p>„Гомерова доба” („Іліада”)</p> <p>Перші звістки про мідян: Ассирія підбив. „мадаів” (кін. IX в.)</p> <p>753 – „початок Риму”</p> <p>Мілетська колонізація і скіти на Чорнім морі. Нападні кімерійців в Мал. Азії</p> <p>Доба „Одіссеї” і поем Гесіода</p>	<p>1122 – початок третьої дин. Чжоу в Китаї, початки китайських впливів в Корей й Індо-Китаї по китайських відомостях</p>

Римський світ	Грецький світ	Передня Азія і Африка	Азія Східна і Полуднева
<p>„Реформи Сервія Туллія”, передостаннього царя (легендарного), що правив в 576–534 рр. по рим. рахунках</p>	<p>Старша грецька лірика (Каллін, Терпандр, Архілох) Заснування Ольбії коло 650 р.</p> <p>620 – перша запись права в Атонах – „закони Дракона”. Розцвіт грецької лірики (Гіртея, Теогнід, Солон, Алкея, Сапфо)</p> <p>594 – законодавство Солона в Атонах</p> <p>585 – затміння Сонця, вираховане Талесом 560 – 527 – правління Пісістрата в Атонах</p>	<p>664 – 610 – фараон Псамметіх, виволення Єгипту (в 640-х рр.) 634 – 585 – мідійська держава Кіаксара (Кувакшадра). Заратустра (660 – 583 – по його життях) 623 – реформи царя Йосії в Юдеї, зібрання книг Св. Письма, пророк Єремія</p> <p>610 – 594 – фараон Нехао, великі морські подорожі 607 – зруйнування Ніневії мідянами 597 і 586 – зруйнування Єрусалима. Жиди в Вавилон. неволі. Боротьба мідян з лідянами 558 – 529 – правління Кіра у персів 538 – кінець Вавилонського царства, виволочення жидів</p>	<p>660 – початок історії Японії по японських поглядах Відомості Арістея про караванну до-рогу з Чорномор’я до Середньої Азії</p> <p>Лаоцзи, род. 604 р. Наталутта, творець джайнської науки, ум. 527 р., як рахують</p>

Римський світ	Грецький світ	Передня Азія і Африка	Азія Східна і Південна
<p>510 – початок республіканського правління в Римі поримських рахунках</p> <p>475 – Герон Сиракузький погромив етрусків на морі</p> <p>451 – 0 – списання права в Римі</p> <p>390 – напад галів на Рим</p> <p>367 – плебів допущено до консулату</p>	<p>Молодші лірики Анакреон, Сімонід</p> <p>510 – прогнання Гіппія, Пісistrатового сина з Атен</p> <p>509 – реформи Клейстена</p> <p>509 – повстання іонських міст в Малій Азії</p> <p>490 – греко-перські війни, битва під Маратоном</p> <p>480 – похід Ксеркса</p> <p>479 – морський союз. Доба Есхіла й Піндара</p> <p>454 – перенесення союдної каси до Атен</p> <p>445 – 429 – правління Перикла. Доба Софокла, Геродота, Фідія</p> <p>431 – 404 – Пелопоннеська війна. Доба Еврипіда, Аристофана, Тукидіда, Сократа (жив в тр. 469 – 399)</p> <p>377 – відновлення морського союзу Атенами</p> <p>371 – 362 – погром Спарти тебанами</p>	<p>525 – похід Камбіза на Єгипет</p> <p>522 – 485 – панування Дарія у персів; походи на скітів і на Грецію</p> <p>458 – 444 – реформи Ездри й Неемі, остання організація духовенства в Ізраїлі</p> <p>388 – замирення греків з персами</p>	<p>Сіддарта (Будда), 555 – 477</p> <p>Зріст держави Маґада в Північ. Індії (коло 500 р.)</p> <p>Кунфуцзи, 551 – 479</p>

Римський світ	Грецький світ	Передня Азія і Африка	Азія Східна і Полуднева
<p>340 – 338 – римляни знищили Латинський союз</p> <p>300 – повна рівноправність плебів</p> <p>280 – 270 – римляни підбивають Полудневу Італію</p> <p>264 – 241 – перша війна Риму з Картагеном („Дулійська“)</p> <p>237 – 229 – Гамількар в Іспанії</p>	<p>359 – 336 – панування Філіппа Македонського</p> <p>347 – смерть Платона (427 – 347), доба Праксітеля, Апеллеса, Лісіппа</p> <p>338 – битва при Херонсі, Філіпп – паном Греції</p> <p>336 – 323 – панування Александра Великого</p> <p>322 – смерть Арістотеля (384 – 322) і Демостена. Початок Етолійської федерації</p> <p>301 – монархія Александра розпадається. Доба філософів Зенона (342 – 270) й Епікура (342 – 260)</p> <p>280 – заснування Ахейської федерації. Гали через Грецію йдуть до Малої Азії</p>	<p>Кінець Перської держави. Похід Александра на Індію (327)</p>	<p>Держава Чандрагупти (дін. Маурія) в Півн. Індії (317 – 184)</p> <p>Менко, або Менцин (Меншиус), творець конфуціанства, проповідник гуманності</p> <p>269 – 232 – цар Асока з дин. Маурія, прохтектор буддизма к. 250 – буддійський собор в Патні</p> <p>249 – 206 – династія Цинь в Китаї</p> <p>246 – 221 – нове об'єднання Китаю. Великий мур</p>
	<p>245 і 219 – проби соціальних реформ в Спарті (царів Агіса і Клеоменіа)</p>	<p>250 – початок Партського (Парфянського) царства</p>	

Римський світ	Грецький світ	Передня Азія і Африка	Азія Східна і Полуднева
<p>218–201 – друга Пу- нійська війна 211 – римляни в союзі з етолійцями мшають- ся в грецькі справи</p>	<p>220 – 217 – війна між союзами Ахейським і Етолійським</p>		<p>213 – спалення книг за імп. Ши Хуанді</p>
<p>210 – 197 – римська окупація Іспанії</p>	<p>200 – 196 – Рим прого- мив Македоню і прого- лошує свободу Греції від неї</p>	<p>192 – 190 – римля- ни погромили Ан- тоха Сурійського 167 – 142 – Мак- каві визволюють Юдею від власті си- рійських царів</p>	<p>206 – початок дин. Гашь (до 8 р. по Хр.) розцвіт китайської культури</p>
<p>149–6 – третя Пулій- ська війна, зруйнування Картагені 143 – 133 – Нуман- тійська війна, дозичен- ня окуляції Іспанії Ри- мом</p>	<p>146 – Греція обернена в римську провінцію Ахайю. „Всесвітня історія“ Полібія</p>	<p>150 – 140 – Мітри- дат I Аршакід, цар партів підбиває Ар- меню, Вавилон, руй- нує Бактрію</p>	<p>Грецько-Бактрій- ська держава на пограниччях Індії й Афганістану, при- близно 180 – 150</p>
<p>133 – 121 – соціальні реформи Гракхів</p>		<p>131 – Пергамське царство повернене в римську провінцію Азію</p>	<p>Скітська (Партсь- ка) держава в Півн.- Захід. Індії (дин. Аршакідів)</p>
<p>118 – римська провін- ція в Полудневій Італії</p>		<p>120 – 63 – Мітри- дат VI Вел. Погній- ський; розцвіт Пон- тійської держави</p>	

Римський світ	Грецький світ	Передня Азія і Африка	Азія Східна і Полуднева
<p>113 – натиск германців (шмобрав і тевтонів) на Галлію й Італію</p> <p>104 – 102 – військові реформи Марія</p> <p>90 – 88 – повстання союзників, боротьба за рівноправність</p> <p>88 – 82 – перша внутрішня війна (Марій і Сулла)</p> <p>73 – 71 – повстання невольників (Спартак)</p> <p>60 – триумфат Помпея, Цезаря й Краса</p> <p>58 – 52 – Цезар підбиває рещту Галлії</p> <p>45 – 44 – панування Цезаря (убито 44 р.)</p> <p>43 – другий триумфірат, погром республіканського війська (42), початки окупації Британії</p> <p>33 – перед Хр. – 14 по Хр. – панування Октавіана</p>	<p>Чорноморські колонії (Херсонес і ін.) піддаються під опіку Мітрідата Понтієського</p> <p>87 – повстання Греції в союзі з Мітрідатом; Сулла грабує Атени</p>	<p>94–56–Тігран Вел., цар армянський</p> <p>67–2–побіди Помпея в Малій Азії, кінець держави Селевкідів</p> <p>53 – парті погроми Краса</p> <p>47 – Цезар знищив Понтієську державу</p> <p>39–8–побіди римлян над партами, упадок їх</p> <p>30–Єгипет–римською провінцією</p>	<p>25 – 221 – молодша династія Гань в Китаї</p>

Римський світ	Грецький світ і християнство	Передія Азія і Африка	Азія Східна і Полуднева
<p>9 по Хр. – германці погромили римлян в Тевтобурзькій лісі</p> <p>98 – 117 – панування Траяна, завоювання Дакії</p> <p>138 – 161 – Антонін Піій, золоті часи імперії</p> <p>161 – 180 – імп. Марк Аврелій, Маркоманська війна</p> <p>211 – Рим доходить крайніх границь своїх володінь на півночі, в Скотії</p> <p>212 – надання римського громадянства всім свободним за імп. Каракалі</p>	<p><i>Християнська ера (Рождество Христове)</i></p> <p>52 – проповідь ап. Павла в Атонах</p> <p>64 – пожежа Рима, нагінка на християн в Римі</p> <p>Перший звісний „канон“ християнського Св. Письма, коло р. 180</p> <p>Плотін, творець неоплатонізму – 205 – 270</p>	<p>Аккумське царство на Г'орішнім Нілі</p> <p>70 – зруйнування Єрусалима</p> <p>Натиск партів на Римську державу</p> <p>227 – початок Новоперської держави Сасанідів, прогром і кінець Партської держави (226)</p>	<p>Держава індоскітів в Північній Індії і Афганістані</p> <p>61 – китайське посольство до Індії по буддійській книжці Чо на захід</p> <p>Коло 100 – правління Канішки, царя індоскітів, прогектора буддизму</p> <p>220 – 280 – великі замшання в Китаї; доба національних героїв, звеличаних пізнішою літературою</p>

Римський світ	Грецький світ і християнство	Передня Азія і Африка	Азія Східна і Полуднісва
284 – 305 – імп. Діоклетіан, реформа імперії	251 – велика нагінка на християн за імп. Деція	242 – 272 – Салор I, цар перський. Манв я поч. маніхейств 260 – великий погром римлян персами 298 – Арменія й Месопотамія вертають до Риму після погрому персів імп. Галерієм	265 – 420 – дин. Цинь, політичне роздроблення Китаю
306 – 337 – панування Константина Вел.	313 – Міланський едикт 325 – Перший Вселенський собор в Нікеї (проти арианства) 360 – канон Св. Письма Анастасія Александрійського	310 – 379 – Салор II, розвій Зороастрової релігії, редакція Авести 363 – погром імпер. Юліана під Ктезифонгом, Месопотамія страчена для Риму	405 – китайські буддисти шукають буддівських книг в Індії. Початок студії китайської мови й літератури в Японії
341 – 383 – проповідь Ульфїли у готів, його переклад Біблії	370-ті рр. – гунни в Європі 378 – битва під Адрианополем, похід готів на захід 381 – Другий Всел. собор в Царгороді Іоанн Золотоустий – 344–407		
395 – смерть Теодосія Вел., розділ імперії 410 – Аларіх, король вестготський, здобуває Рим			

Римський світ	Грецький світ і християнство	Передня Азія і Африка	Азія Східна і Південна
<p>414 – вестготи осідають в Іспанії</p> <p>449 – традиц. дата германської окупації Британії (саксонські дружини Генгста Я Горзи, Юти)</p> <p>451 – велика битва з гуннами на Каталаунських полях</p> <p>455 – вандали Гензеріха грабують Рим</p> <p>476 – кінець Західної імперії</p> <p>477 – сакси осідають в Британії (Суссекс)</p> <p>481 – 511 – Хлодвіг – король франків, 486 – його перемога над римськими намісником Сіагрієм</p>	<p>431 – Третій Всел. собор в Ефесі, проти Несторія</p> <p>433 – 453 – панування Атілли</p> <p>451 – 4-й Всел. собор в Халкедоні, проти монофізитів</p>		<p>439 – 534 – тартарська династія Бей Вей в Китаї, широкі зносини з Сибіром</p> <p>Творчість Калідаси, великого індійського поета (час докладно невідомий)</p>

Західна Європа	Східна Європа	Передня Азія і Африка	Лія Східна і Полуднісна
<p>488 – Теодоріх, король остготів, вступає до Італії</p> <p>507 – Хлодвіг витис вестготів з Франції</p> <p>520 – англи осідають в Британії (кор. Англія)</p> <p>535 – 555 – Велізарій і Нарзес підбивають Італію</p> <p>568 – лангобарди в Італії</p> <p>590 – 614 – папа Григорій Великий, наведення на католицтво візантійців і англосаксів</p>	<p>527 – 565 – панування Юстиніана</p> <p>610 – 641 – імператор Акакіос, перемога над персами – 623 – 8</p> <p>Держава Само у зах. слов'янському краї</p> <p>Розвій слов'янської колонізації на Балканах (т.з. болгарів і сербів)</p>	<p>483 – 4 – несторіанство офіційно проголошується в Персії</p> <p>490 – цар Кавад Перський підтримує проповідь Маздака</p> <p>531 – 579 – Хозрой Справедливий, цар перський</p> <p>534 – Велізарій підбиває вандалів</p> <p>Магомет, 571 – 632</p> <p>613 – 4 – Хозрой II підбиває Сирію, Палестину, Єгипет</p> <p>622 – утеча Магомета до Мекки (геджра)</p>	<p>552 – буддизм в Японії</p> <p>581 – 604 – імператор Вей в Китаї, реформи, проба заведення каптового устрою</p> <p>618 – початок династії Тан в Китаї, пауза в 618 – 907, апогей держави, розцвіт китайської поезії</p> <p>634 – посол до Китаю імператора з Тибету</p> <p>636 – проповідь несторіан в Китаї</p>

Західна Європа	Східна Європа	Передня Азія і Африка	Азія Східна і Полуднева
<p>664 – англійська церква признає владість папи</p> <p>687 – поч. панування Каролингів. Підписався маґордоном всієї франкських володінь</p> <p>714 – 741 – володіння Карла Мартеля</p> <p>732 – битва Карла з арабами між Туром і Пуатьє</p> <p>751 – Піпін Короткий коронований королем</p> <p>755 – смерть Боніфація, проповідника римського католицтва серед германців</p> <p>768 – 814 – панування Карла Вел.</p> <p>774 – кінець Лангобардського королівства Італії</p> <p>774 – 804 – Карло Вел. підбиває саксів</p> <p>778 – іспанський похід, заснування Іспанської марки</p>	<p>643 – посольство св.с. Теодосія до китайського імператора</p> <p>692 – Трульський (7) собор – кодифікація каноничного права</p> <p>717 – 741 – св. Лев Ісаврянин</p>	<p>634 – 644 – каліф Омар, 637 – підбиває Персію, 639 – 641 – Єгипет</p> <p>661 – халіфат Омаядів в Дамаску</p> <p>711 – битва під Хересом, араби підбивають Іспанію</p> <p>750 – вимордування Омаядів, початок Багдадського каліфату Аббасідів</p> <p>756 – відокремлення Іспанії</p> <p>786 – 809 – панування Гарун-аль-Рашида</p>	<p>645 – 654 – правл. Котоку в Японії, соціальні реформи Тайхва, початки феодалізму, виникли школи китайських студій в Японії</p> <p>712 – 720 – „Кодзюкі” і „Ніхонгі”, найдавніші японські літоп. і літературні пам'ятки</p> <p>774 – доба Кободайші в Японії</p> <p>781 – кінець Янія, соціального реформатора Китаю, урядок держави</p>

Західна Європа	Східна Європа	Передня Азія і Африка	Азія Східна і Південна
<p>800 – проголошення Карла Вел. імператором</p> <p>802 – 839 – Екберт, король Весексу, в 830-х рр. об'єднує англо-саксонські володіння в Британії</p>	<p>803 і 812 – умови Схід. імперії з Карлом, розмежування володінь. Початки Моравської держави (кн. Моймир)</p> <p>838 – посольство Русі до східного цесаря</p> <p>840 – 890 – Святополк Моравський</p> <p>842 – кінець іконоборства, релігійна згода в Візантії</p> <p>845 – охрещення західних чеських племен</p> <p>864 – св. Кирил хрестить кн. болгарського Бориса.</p> <p>Перше хрещення Русі (мж 860 і 866)</p> <p>867 – поч. македонської дин. в Візантії</p> <p>885 – смерть Методія</p> <p>886 – 912 – цесар Лев Мудрий</p> <p>890 – 1 рр. угри переходять на Дунай, 906 – зруйнували Моравську державу</p>	<p>827 – араби в Сицилії</p>	<p>842 – упадок держави Туфань в Тибеті</p>
<p>843 – Верденська умова, розділ Карлової монархії</p>			
<p>867 – перший конфлікт Східної і Західної церкви (собор протівілоуе)</p> <p>887 – кінець Каролінгів у Франції</p>		<p>867 – 903 – Перська держава Саффаридів</p>	

Західна Європа	Східна Європа	Передня Азія і Африка	Азія Східна і Полудніва
<p>911 – кінць Каролінгів в Німеччині. Норманське князівство в Півн. Франції. Напад уграв на Німеччину</p> <p>919 – 1024 – Саксонська дин. в Німеччині</p>	<p>890 – 927 – Симсон, цар болгарський</p> <p>895 – чеські князі призначають владсть імпецького короля</p> <p>907 – 911 – походи і умови Русі з Візантією</p>	<p>892 – 907 – Саматид Ізмал, емір бухарський, поширює володіння до Багдада й індійських границь. Розцвіт нової перської літератури</p> <p>929 – Абдерахман Кордовський приймає титул каліфа</p> <p>932 – 1055 – Перська держава Буїдів (Бовсхідів) в Зах. Ірані, в Багдаді</p> <p>943 – 5 – похід Русі на уста Кури (Кавказ)</p>	<p>907 – тунгуська держава Кидань в басейні Амуру</p> <p>907 – 960 – усобиці в Китаї, часи десяти держав. Великі усобиці в Японії, розвій востяної верстань</p> <p>960 – 1127 – дин. Сун в Китаї</p> <p>962 – 1187 – держава Газневідів в Афганістані й Півн. Індії</p>
<p>937 – 973 – Оттон Вел. в Німеччині</p> <p>962 – коронація Оттона, відновлення іцарства</p>	<p>кн. Ольга Київська, її хрещення коло р. 957</p> <p>963 – 969 – іцар Никифор Фока, змичнення Візантії</p> <p>968 – охрещення Польщі</p> <p>969 – 976 – іцар Іоанн Целсіхий, боротьба за Болгарію</p> <p>979 – 1015 – Володвоор Вел.</p>	<p>969 – відокремлення Єгипту в дин. Фатімідів (від 973 – „каліфів Єгипту)</p>	<p>990 – держава тангутів в Тибеті</p>

Західна Європа	Східна Європа	Південна Азія і Африка	Північна Азія і Північна Америка
<p>1014–35 – Канут Великий сполучає Англію й Данію</p> <p>1054 – розділ Західної й Східної церкви</p> <p>1059–76 – реформи римської церкви</p> <p>1066 – битва під Гастінгс, нормани підбивають Англію</p>	<p>995 – об'єднання чеських земель (Болеслав Чеський)</p> <p>999 – зорганізування польської церкви</p> <p>1000 – коронування Стефана, початок Угорського королівства і церкви</p> <p>1018 – Візантія підбила Болгарію</p> <p>1018–54 – Ярослав Київський</p> <p>1034–40 – заміщення й упадок Польської держави</p> <p>1035–55 – Брестислав (Брячислав) Чеський, прилучення Моравії й Польщі</p> <p>1057 – початок династії Комнінів в Візантії</p> <p>1058–1080 – Болеслав Сміливий Польський, зміцнення польської держави</p>	<p>996–1011 – Шахнаме" Фірдоусі</p> <p>999 – кінець держави Саманідів, поділеної між Газневідами і туркестанцями</p> <p>998–1030 – Махмуд Газневід, розців держави Газневідів</p> <p>1035–63 – Тогрулбек засновує велику державу сельджуцьку, підбиває держави Буїдів і Газневідів (1040).</p> <p>1055 – зловбив Багдад</p> <p>1063 – 72 – Алп Арслан, султан Сельджуки, підбиває Армению і малоазійські землі</p>	<p>1015 – відновлення держави Туфань</p> <p>1068–95 – реформи Ваньші в Китаї (правління Шень Узуна)</p>

Західна Європа	Східна Європа	Передня Азія і Африка	Азія Східна і Південна
<p>1071 – Нормани здобули Барі – кінець вантант. володіння в Південній Італії</p> <p>1073–85 – папа Григорій VII</p>	<p>1079 – убийство краків. біскупа Станіслава королем, упадок корол. власті</p> <p>1081–1118 – імп. Алексій Комнін</p> <p>1086 – Вратислав Чеський дістав королв. титул від Генріха IV</p> <p>1091 – Хорватію прилучено до Угорщини</p> <p>1095 – 1114 – Коломан Угорський, Угорщина виходить з-під зверхності імперії</p>	<p>1072 – 92 – Мелік-шах, верх могутності Сельджукив, правління Нізамаль-Мулька</p> <p>1086 – Альморавіди в Іспанії</p> <p>1089–1125 – Давид Відновитель, цар Грузії</p> <p>1097 – 1157 – Сінджар – останній велик. султан Сельджуків (Схід. Іран). Заміщення в Зах. Ірані</p> <p>1099 – Єрусалимське королв. в Палестині</p> <p>1111 – Альморавід Юсуф об'єднує мусул. володіння Іспанії</p>	
<p>1095 – собор в Клермоні</p> <p>1096 – 9 – 1-я хрестовий похід</p>	<p>1104 – прилучення Далматії до Угорщини</p> <p>1107–9 – усобиці в Чехії, її упадок</p>	<p>1111 – Альморавід Юсуф об'єднує мусул. володіння Іспанії</p> <p>1123 – смерть Омара Хайяма, великого перського поета</p>	<p>1125 – Нючі, або Джурджеп опановують Північний Китай</p>
<p>1122 – конкордат в Ворисі, кінець боротьби за інвеституру</p> <p>1134 – Альбрехт Медвідь дістав Бранденбурзьку марку</p>	<p>1125 – смерть Мономаха, упадок гегемонії київських князів</p>		

ЗМІСТ

Від редактора	5
Михайло Грушевський про свою працю „Всесвітня історія в короткім огляді”	7
Початки людського життя і найстарші культури	
1. Всесвітня історія й її завдання	8
2. Початки людського життя. Стара кам'яна доба	11
3. Нова кам'яна культура (неоліт)	16
4. Початок металічної культури. Неоднаковості в поступах різних племен	20
5. Початки єгипетської і вавилонської культури.	23
6. Вавилонські краї в IV і III тисячолітті перед Хр.	25
7. Єгипет в перші тисячоліття його історії.	29
8. Великий рух народів на початку передостаннього тисячоліття перед Христом. Індоевропейське розселення	33
9. Нове єгипетське царство. Ассирія	36
10. Сирія, Ізраїль, Фінікія	39
11. Останній розцвіт і упадок Ассирії	43
12. Індія	46
13. Індійський громадський устрій і життя в останнім тисячолітті перед Христом	48

14. Китай	51
15. Китай в середині останнього тисячоліття перед Христом. . . 55	
16. Краї індійської і китайської культури. Індокитай, індійські острови, Корея, Японія.	58
17. Середня Азія. Поширення в ній культури.	64
18. Старі культури Америки	70

Античний світ

19. Егейська доба і грецьке розселення	76
20. Греція в перших віках по розселенні. Гегемонія Спарти	80
21. Громадське і культурне життя греків в VII – VI віках. Атика й Ацени	84
22. Мідяни й перси. Перська держава і грецько-перські війни.	90
23. Золотий вік Атен	94
24. Політичний упадок Греції й македонська гегемонія	97
25. Монархія Александра Великого і гелленістична доба	100
26. Стара Італія й її народи	105
27. Історія Риму до з'єднання Італії (V і IV віки)	108
28. Внутрішній розвиток Римської держави.	111
29. Картагена й Пунійські війни.	115
30. Рим стає світовою державою. Внутрішні зміни.	119
31. Проби реформ, внутрішні замішання, панування одиниць	123
32. Римська імперія.	127
33. Культурне значіння Римської імперії	130
34. Упадок Римської імперії	135

Схід в епоху світових релігій (від середини останнього тисячоліття перед Христом до початків II тисячоліття по Хр.)

35. Значіння Сходу в історії релігійної мислі	140
36. Буддизм	141
37. Християнство	145
38. Християнство в Римській державі III – IV вв. і його перемога	148
39. Християнство в Азії. Несторіани.	152
40. Іслам (магометанство).	156
41. Заснування Арабської держави й її зріст	160

42. Зміни в Середній Азії. Іран і Індія. Передня Азія . . .	165
43. Персія і каліфат.	171
44. Турки.	177
45. Китай і краї китайської культури	180
46. Корея і Японія	185
47. Індійський океан і Африканське побережжя	188

Середні віки Європи

48. Значіння сєї назви і сєї доби.	191
49. Кельто-германсько-слов'янське розселення. Натиск слов'ян і германців	194
50. Гунський похід і германське розселення	197
51. Слов'янське розселення і рух орд	200
52. Східна імперія в V – IX віках	204
53. Італія й папство.	209
54. Західні держави й імперія Карла Великого	213
55. Розпад імперії Карла Великого. Зріст папства. Нормани. . .	218
56. Середньовічне життя на Заході. Феодалізм	221
57. Державне організування слов'янства. Угри.	226
58. Балканські землі й Візантія.	230
59. Русь, Польща, Чехія	233
60. Хрестоносні походи. Латинська імперія	236
61. Західна Європа в X – XII вв.	240
62. Імперія і папство.	244
63. Лицарство	249
64. Міста	253
65. Селянство	257
66. Середньовічна культура	260

Перегляд подій (так звана синхроністично-хронологічна таблиця).	267
--	------------

Науково-популярне видання
Грушевський Михайло
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ В КОРОТКІМ ОГЛЯДІ
Частина перша

Художник Вадим Вересюк
Коректори Галина Баришева, Світлана Ковбаса
Комп'ютерне складання Нонни Воляник
Макетування Олени Михайлець

Здано на складання 2.11.95. Підписано до друку 5.02.96.
Формат 60x84 1/2. Папір друкарський. Гарнітура „Софія”.
Офсетний друк. Наклад 15000. Ум. друк. арк. 8,39.
Ум. фарбо-відб. 8,39. Обл.-вид. арк. 9,6. Зам. № 6-37.

АТ „Книга”,
254655, МСП, Київ-53, Артема, 25

Грушевський М.С.
Г91 Всесвітня історія в короткім огляді: В 6 ч. – К.:
Українознавство, 1996. – Ч. 1. – 288 с. – (Б-ка жур-
налу „Пам'ятки України”; Кн. 27)
ISBN 5-7770-0865-8

Перша частина праці присвячена оглядові подій
і явищ всесвітньої історії від найдавніших часів до
кінця середньовіччя.

ББК 63.3(0)